

ELITEK

A politikai elit előrenyomulása egyben az elitek differenciáltságának felszámolásához vezetett, hiszen ezzel az egyes társadalmi szférák saját szakszerűsége, elitkiválasztási kritériumrendszere is alárendelődött a politikai szempontoknak. A modern társadalmak rugalmassága, fejlődőképessége, vagy az, ahogyan a külső hatásokra reagál, viszont elitjeinek sajátos logikákra épülő teljesítőképességén alapul. Az elitek differenciáltságának leépítése azután nagyban gyengítette Magyarország fejlődőképességét a 20. század második felében.

SZÁZADVÉG

85.

BENE ADRIÁN PhD (1977) filozófiával, ideológiákkal, filmmel, irodalommal foglalkozik; óraadó a Pécsi Tudományegyetem több tanszékén. Elsődleges kutatási területe Jean-Paul Sartre munkássága. Emellett kiemelten fontosnak tekinti a kortárs narratológiai irányzatokat, a European Narratology Network tagja. Romanistiként alapítója és szerkesztője a PTE Francia Tanszékén megjelenő *Acta Romanica Quinqueecclesiensis* sorozatnak. Az MTA Köztisztületének és a Pécsi Akadémiai Bizottság Filozófiai Munkabizottságának a tagja. Könyvei szerzőként: *Egyén és közösség. Jean-Paul Sartre Critique de la raison dialectique című műve a magyar recepció tükrében* (Jyvässkylä, 2009); *A relativitás irodalma* (Budapest: Kijárat, 2013).

BÓDY ZSOMBOR (1970, Budapest), történész, szociológus, a PPKE BTK Szociológiai Intézet oktatója. Doktori fokozatot az ELTE BTK Társadalomtörténeti doktori iskolájában szerzett 2001-ben. AZ ELTE Társadalomtudományi Karán habilitált 2011-ben. Kutatási területe a 20. századi társadalomtörténet. Publikációi elsősorban a rétegződés, a fogyasztás történetére vonatkoznak, illetve a politika és a társadalom kapcsolataira, valamint a társadalmat átható belső hatalmi viszonyokra koncentrálnak.

KESZEG ANNA PhD (1981, Torda) kultúrakutató. A kolozsvári Babeş-Bolyai Tudományegyetemen, a párizsi Sorbonne Paris IV-on és az École des Hautes Études en Sciences Sociales-on, valamint a budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetemen tanult. A Debreceni Egyetem kommunikáció- és médiatudományi tanszékének adjunktusa. Kultúrakutatóként az irodalom és a kulturális iparágak társadalomtörténete, illetve a kortárs populáris látványképzés és a divat rendszerei, azok kommunikációs aspektusai foglalkoztatják.

KISS LAJOS ANDRÁS (1954, Kisújszállás) filozófus, habilitált főiskolai tanár, a Nyíregyházi Egyetem Történettudományi és Filozófia Intézetének igazgatója. Fő kutatási területe a kortárs francia, orosz és német politikai filozófia, illetve társadalomelmélet. Írásainak többsége a *Liget* című folyóiratban jelenik meg, de rendszeresen publikál a *Korunk*, a *Kellék* című folyóiratokban is. Legutóbbi könyvei: *Haladásparadoxonok* (Liget Műhely Alapítvány, 2009); *Értelmiség az ezredfordulón - Hatalom és erkölcs* (Liget Műhely Alapítvány, 2014); *Politika és diskurzus. Szabó Márton politikafilozófiai invenciója* (L'Harmattan, 2015). Niklas Luhmann több munkájának magyar fordításában is közreműködött.

METZ RUDOLF (1989, Budapest) a Budapesti Corvinus Egyetem Politikatudományi Doktori Iskolájának doktorjelöltje és a Magyar Tudományos Akadémia Társadalomtudományi Kutatóközpont Politikatudományi Intézetének tudományos segédmunkatársa. Kutatási területe: politikai vezetés, politikai mozgalmak és a politikaelméletek. Tagja az MTA TK PTI keretében működő „Politikai vezetés” kutatócsoportnak, amelynek angol és magyar nyelven jelentek meg publikációi. A kutatócsoport első önálló kötete (Körösi András szerk.: *Viharban kormányozni. Politikai vezetők válsághelyzetekben*. Budapest: MTA TK PTI) megjelenés alatt áll. Mindemellett az évente megrendezésre kerülő Politológus Doktoranduszok Konferenciájának a főszervezője is, a rendezvényt a szervező intézmény, a BCE Politikatudományi Intézete mellett a MTA TK PTI és a Magyar Politikatudományi Társaság is támogatja.

SZÁZADVÉG
85.

Szerkesztőségek:

DEMETER TAMÁS • PÓCZA KÁLMÁN • VESZELSZKI ÁGNES • ZUH DEODÁTH

G. Fodor Gábor • Demeter Tamás • Mándi Tibor • Szűcs Zoltán Gábor

Balázs Zoltán • Bódy Zsombor • Cieger András • Csité András • G. Fodor Gábor • Kapitány Balázs • Szalai Ákos

Spéder Zsolt • Kerégyártó Béla • Körösenyi András • Kövér György • Sági Gábor • Stumpf István • Tóth István György

Pethő Sándor • Bárány Anzelm • Huoranszki Ferenc • Kovács M. Mária • Körösenyi András • Liptay Gabriella
Ruzsa Ágnes • Szilágyi Márton

Gyurgyák János • Fellegi Tamás • Gyekiczki András • Kövér László • Kövér Szilárd • Máté János • Orbán Viktor
Stumpf István • Varga Tamás • Weber Attila

Szerkesztőbizottság:

LÁNCZI ANDRÁS • ACZÉL PETRA • LEE CONGDON • CSEJTEI DEZSŐ • EGEDY GERGELY • FEHÉR M. ISTVÁN
FODOR PÁL • G. FODOR GÁBOR • HORKAY HÖRCHER FERENC • KARÁCSONY ANDRÁS • KÖRÖSÉNYI ANDRÁS
KÖVECSESZ ZOLTÁN • KULCSÁR SZABÓ ERNŐ • MEZEI BALÁZS • SPÉDER ZSOLT • STUMPF ISTVÁN • SZILÁGYI MÁRTON

Olvasószerkesztő: Veszelszki Ágnes
Szerkesztőségi titkár: Tóth Krisztián

© Századvég Kiadó

A szerkesztőség címe:
Századvég Politikai Iskola Alapítvány, 1037 Budapest, Hidegkúti Nándor utca 8-10.
Telefon: (1)-479-5298 • fax: (1)-479-5290 • E-mail: kiado@szazadveg.hu

ISSN 0237-5206

Tipográfia és tördelés: Fodor Gábor
Nyomdai munkálatok: Topbalaton Kft.

Honlapunk: www.szazadveg.hu | Keressen minket a Facebookon is!

ELITEK

TANULMÁNYOK

BÓDY ZSOMBOR

Elitek a két világháború közötti Magyarországon 5

SEBŐK MIKLÓS

„Privatizálni a privatizációt”
Az organikus közgazdászok
és a gazdasági rendszerváltás ideológiája 31

METZ RUDOLF

A politikai vezetés három arca.
A vezetés értelmezési lehetőségei a demokráciában 69

KISS LAJOS ANDRÁS

A „nagy népességcsere” és az európai értelmiség
A migráció és a menekültválság nyugat-európai
receptiója – a szélsőjobbtól a szélsőbalig 93

BENE ADRIÁN

Értelmiség, bürokrácia, ideológia
Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz
és Sartre marxista társadalomelmélete 131

INTERJÚ

SZALAI ZOLTÁN-ZUH DEODÁTH:

Beszélgetés Odo Marquarddal 143

RECENZIO

KESZEG ANNA

Milyen csomópontjai vannak
a magyar viselettörténeti kutatásoknak? 159

SZÜCS LÁSZLÓ GERGELY

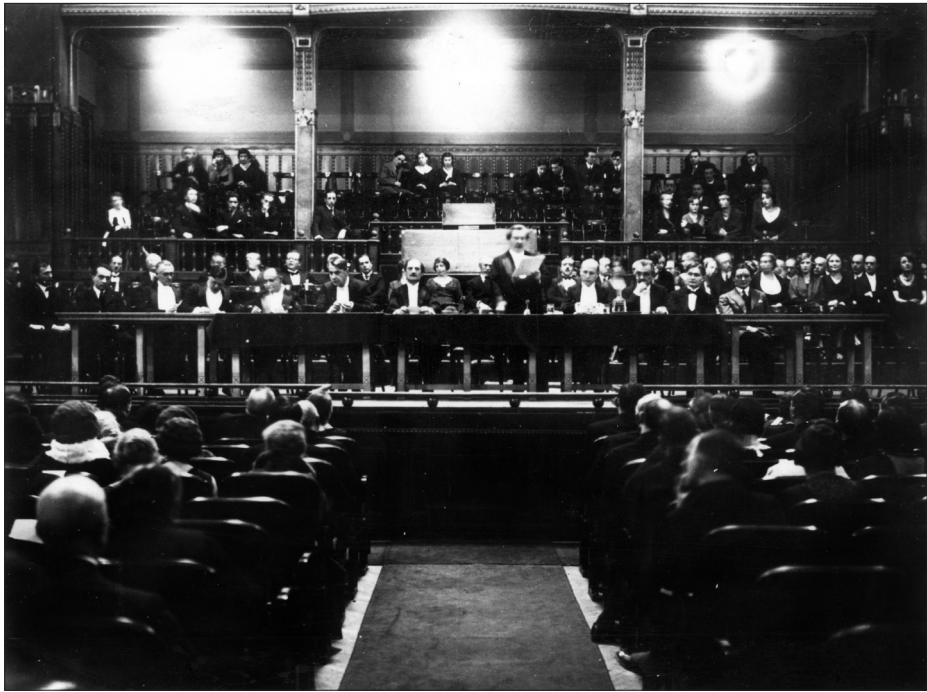
A radikalizmus koordináta-rendszere 167

SZÁZZADVÉG

ÚJ FOLYAM

85.

2017/3.
SZÁM

A Zeneakadémia Nagytermében 1932-ben. A 25 éves Nyugat folyóirat ünnepi estje. Az asztalnál balról jobbra: Papp Károly, Erdélyi József, Illyés Gyula, Laczkó Géza, Karinthy Frigyes, Füst Milán, Kosztolányi Dezső, Babits Mihály, Móricz Zsigmond, Gellért Oszkár, Schöpflin Aladár, Németh László, Gelléri Andor Endre. Mögöttük, jobbról balra: Török Sophie, Ascher Oszkár, Horváth Henrik, Bárdos Artúr, Beck Ö. Fülöp, Bródy Lili, Móricz Virág, Bohuniczky Szefi. © Fortepan/Németh László Társaság

Bódy Zsombor

Elitek a két világháború közötti Magyarországon

Bevezető

A jelen cikkben először az elitekkel kapcsolatos, két világháború közötti diskurzus néhány alapkérdését mutatjuk be, hogy látható legyen, ezek – részben transzformálódva – miként vannak mindmáig jelen az elitek történetére vonatkozó kutatásokban. Ezután röviden áttekintjük a szociológia eddigi megállapításait a korabeli hazai elitek felé tartó mobilitásról, valamint a hazai elitkutatások történetét, majd összefoglaljuk a különböző elitcsoportokra – sorrendben: politikai, gazdasági, egyházi, katonai és kulturális elitekre – vonatkozó kutatások eddigi eredményeit. Végül az összegzésben az elitelméletek néhány kérdése szempontjából értelmezzük a két háború közötti magyarországi elitek viszonyait, illetve megpróbáljuk elhelyezni őket néhány szomszédos országgal való összehasonlítás kontextusában.

Az elitekkel kapcsolatos magyar diskurzusok

A két világháború közötti elitekkel kapcsolatban két felfogás élt már egykorúan is, s mindkettő folytatódik mindmáig a szakirodalomban is. Az egyik elitnek tekinti tulajdonképpen mindazon rétegeket, akik diplomával rendelkeztek, vagy akár azokat is, akik legalább a szabályos középiskolai végzettséget elérték, tehát voltaképpen azokat a csoportokat, amelyeket *középosztály* név alatt szoktak összefoglalni. A másik felfogás viszont – szintén régi társadalomtudományi elképzelésekre visszanyúlóan – ennél jóval szűkebb körben, a valamifajta hatalom birtoklása révén definiált elitet teszi vizsgálódások tárgyává. Mindkét felfogásnak meglehet a

maga jogosultsága. A teljes középiskolai végzettség a 20. század első felében olyan ritka volt Magyarországon, hogy önmagában is komoly munkaerőpiaci pozíciót, társadalmi presztízst jelentett. 1930-ban a társadalom 3,1%-a rendelkezett érettségivel. Ez egy szellemes összehasonlítás szerint, amely az adott iskolai végzettség ritkaságértékével számol, azt jelenti, hogy az érettségi annyit ért 1930-ban, mint az egyetemi diploma (nem ide számítva a főiskolai diplomákat) 1999-ben (Nagy 2010: 24–25). Ilyen arányok mellett nem tűnik jogosulatlanak az érettségizettek elitként való kezelése, különösen, ha meggondoljuk, hogy az iskolai végzettség önmagában is legitimáló tényező volt a magasabb pozíciók betöltésénél, alátámasztotta a privilegizált helyzetet (Karády 2011). A középosztályra irányuló figyelmet indokolhatja az is, hogy a politikai hatalmat birtokló vagy a valamely konkrét szférában, legyen az gazdaság, kultúra, egyház vagy hadsereg, döntéshozói pozíciót betöltők logikus módon elsősorban az érettségizett középosztálybeliekből kerülhettek ki. Így a szűkebben értelmezett elitek jellemzői is nagyban következtek a szintén nem túl széles iskolázott középosztály társadalmi sajátosságaiából.

A középosztály és az elit fogalmai az egykorú diskurzusokban is gyakran egymásba mosódva, éles határok nélkül fordultak elő. Anélkül, hogy itt részletesebb elemzésbe bocsátkozhatnánk, leszögezhetjük, hogy ezeknek az egykorú diskurzusoknak két meghatározó alaptematikája volt. Az egyik a középosztály „nemzetfenntartó” szerepére koncentrálva e réteg zártóságát kárhóztatta, és azt tétélezte, hogy a magyar társadalom alsóbb rétegeiből való „felfrissülés” nélkül a középosztály nem lesz képes betölteni nemzet- és államfenntartó hivatását. A másik alaptéma a középosztály vallási és etnikai összetétele volt, és e rétegek „magyarságát” firtatta. A két kérdéskör könnyen össze is kapcsolható volt, amennyiben olyan leírást adtak a középosztályról, hogy abban az „idegenek” állják útját az alulról érkező magyarok felemelkedésének, és akadályozzák meg ezzel a jövőre nézve kívánatos megújulását. A maga korában nagy hatású Szabó Dezső egy pamfletjében, amelyben a hiányzó magyar középosztály megteremtésének programját igyekezett vázolni, a meglévő „középosztályt” a következőképpen minősítette: „Mi hát az, amit mi magyar középosztálynak hívunk? Ez: különböző fajú, különböző hitű, különböző történelmi érdekű embercsoportok hazug magyarságú, anarchikus tömege” (Szabó 1939: I. 237). Ugyanebben a gondolatkörben mozgott Németh László is, amikor a magyarországi elit 1867 utáni formálódásáról elmélkedett. „A Habsburg-ház az elnyomás felét albérletbe adta a magyar ál-elitnek, amelybe (minthogy a magyarság ellenzékben maradt) egyre több renegátot kellett bevonni, az ország leggyengébb vagy legközömbösebb »népeiből«: svábból, tótból, és zsidóból” (Németh 1942: 218). Ez az etnicista és a középosztálynak nemzeti hivatást tulajdonító felfogás – amint arra Tóth Zoltán diskurzuselemzése rávilágított – a meglévő középosztályt, illetve elitet egy olyan elképzelt mércéhez mérte, amelyben a középosztály nem egyszerűen homogén, hanem egy egységesen cselekvő közösség lett volna. E

mércéhez képest a létező középosztály természetesen csakis könnyűnek találtatható (Tóth 1997). A középosztály nemzeti hivatásának tételezése kiindulópont volt olyan szerzők számára is, akik különben az etnicista felfogással szemben érveltek, mint a Németh László által oly hevesen támadott Szekefű, vagy Babits, aki a következőképpen fejtette ki nem etnicista alapú nemzetfelfogását: „Körülöttem a zsidókérdést vitatták s a sajtó megrendszabályozásának módszereit. A témák színvonala egyre süllyedt; alig éreztem, hogy közöm van hozzájuk. Nem a nemzetről volt többé szó, csak osztályokról, fajokról, pártokról” (Babits 1978 [1938]: 568). „Itt fajok és osztályok küzdelme folyik. Amelybe én nem állhatok bele, mert nem állok sem faji, sem osztályalapon. A tempót egy barbár kor irama diktálja, mely nem az én korom. Én még egy régi, szellemibb korból jöttem, mely előtt a legszentebb kapocs a nemzet kapcsa volt, szellemi kötelék. Ez a kor megveti a szellemet, s megveti a szellemi kapcsokat. Rosszul ismeri ezt a szomorú XX. századot, aki a »nacionalizmus korának« nevezi. A nacionalizmus kora a liberális XIX. század volt, ez alkotta meg a modern nemzeti közösségeket, éppen azért, hogy különböző elemeiket egyenlő jogok birtokosaivá s közös kultúra és hagyomány részeseivé tette. A mi századunk most megbontja ezeket a szellemi kapcsokat; kedvesebb neki a testi kötelék, amit a faj jelent, vagy az érdekközösség, amit az osztály képvisel. Így destruálja, nemzeti jelszók alatt, magát a nemzet elvét” (Babits 1978 [1938]: 568–569).

A középosztállyal, illetve elitekkel kapcsolatos etnicista beszédmód – bár általánosabb szinten különböző hullámokban újra és újra visszatér – a társadalomtudományban visszaszorult.¹ Pontosabban az etnicista diskurzus transzformálódva, a kettős társadalom koncepciójában él tovább, amely azt feltételezi, hogy a magyar társadalom egyik fele – az államhoz, nagybirtokhoz, egyházakhoz kötődő – a rendi korszak történeti örökségét hordozta, míg a másik, a polgári oldal, amely gyakran nem magyar eredetűekből rekrutálódott, ehhez képest modern volt, viszont hatalmi-politikai szempontból alárendelt a másiknak.² Míg az etnicista diskurzus transzformálódott, lényegében változás nélkül jelen maradt a másik, a középosztály, illetve az elitek zártságának, illetve nyitottságának kérdése, ami a társadalomtudományokban általában is és a két világháború közötti magyar

¹ E beszédmód szaktudományos folytatója Karády Viktor (például: Karády 2001). A „törzsökös” magyar fogalmának Karády által történő használatáról és munkáinak más módszertani problémáiról alapvető elemzést nyújt: Kovács I. 2011a.

² Az etnicista beszédmód átfordítása a kettős társadalom koncepcióba Erdei Ferenc teljesítménye. Az 1970-es évektől kezdve a magyar társadalomtudomány Erdei erősen szelektív értelmezésével recipiálta a kettős társadalom koncepció formájában az egykorú etnicista beszédmódot, anélkül, hogy ennek általában tudatában lett volna. A kettős társadalom koncepciójának éles vitájára lásd: Gyáni 1997; Karády 1998. Erdei koncepciójának gyökereit és belső ellentmondásait már sokoldalúan elemezték: Nagy 1993; Melegh – Kovács 1995; Bódy 2010a; Halmos 2010; Bognár 2010.

fejlődéssel kapcsolatban pedig különösen is fontosnak tűnik. A továbbiakban azt a két kérdést kívánjuk körbejárni, hogy vajon mennyire voltak nyitottak vagy zártak a középrétegek, illetve a különböző elitcsoportok az 1920-as, 1930-as évek Magyarországon, illetve hogy az elitcsoportokba kerülők mennyire köthetők a kettős társadalom koncepció szerinti „történeti társadalomhoz”. Végül pedig az elitelméletek néhány szempontja szerint próbáljuk meg értékelni azt, amit az empirikus kutatás eddig a két világháború közötti Magyarországi elitekkel kapcsolatban napvilágra hozott.

Mobilitás a középrétegek felé és az elitekbe

Nézzük először a tágabban értett középosztály nyitottságát, azaz azt a kérdést, hogy mennyire volt elérhető ez a csoport azok számára, akik családi háttérüket illetően nem innen indultak. Ez tulajdonképpen a társadalmi mobilitás kérdése a 20. század első felében, amivel kapcsolatban az a sajátos helyzet, hogy miközben nagyon határozott és elterjedt sommás vélemények vannak forgalomban, ugyanakkor szolid és nemzetközileg egyedülálló tudományos eredmények is rendelkezésre állnak már régebb óta. Számos magyar történeti összefoglalóban találhatunk utalásokat arra nézve, hogy a társadalom alsóbb rétegeiből alig lehetett eljutni már a középfokú oktatásba is, s ennél fogva a középosztályba való emelkedésre sem sok esély volt, nem is szólva a felsőoktatásról.³ A korabeli társadalmi mobilitásra vonatkozó konkrét empirikus eredmények egyrészt a korabeli magyar statisztikának köszönhetőek, mert az 1930-as népszámlálás alkalmával az összeírtak apjának foglalkozását is megkérdezték, másrészt pedig azoknak a szociológusoknak, akik az 1960-as, 1970-es években a mobilitás történeti dimenziói iránt is érdeklődtek, mindenekelőtt Andorka Rudolfnak, aki az 1930-as népszámlálás adatait is feldolgozta. Ennek köszönhetően Magyarország rendre azon kevés ország között szerepel, amelyek mobilitási adatai a második világháború előtti korszakra nézve is összehasonlíthatóak.⁴

³ Csak példaként: Ormos Mária korszakról szóló különben kitűnő összefoglalójában például ez olvasható: „A jelentős oktatási és szociálpolitikai lépések ellenére a társadalom mobilitása minimális maradt.”; „A gimnáziumokban a jobb középosztály fiai voltak jelentős többségben...”; „Még kifejezettebb volt a középrétegek előnye az egyetemeken...” (Ormos 1998: 116). Hasonló megfogalmazások angol nyelvű magyar történeti összefoglalásokba is átkerültek: „The people of the pusztá accounted for a mere 2 per cent of grammar school pupils, and 1 per cent of university students” (Kontler 1999: 306).

⁴ „Since the available Hungarian mobility data covers the whole twentieth century, with its historical, economic, and political changes, Hungary always served as a good test case for the long standing

A szociológusok megállapításai szerint a pályájukat az első világháború előtt nem fizikai foglalkoztatottként elkezdő férfiak 49%-a, a nőknek pedig 47%-a, tehát lényegében nemnél a középrétegeknek majdnem a fele fizikai foglalkozású családból származott. Vagyis a fizikai munka – szellemi munka határa nagyon is átléphető volt generációk közötti mobilitással az 1890 előtt születettek körében is.⁵ Persze, a kibocsátó csoportok felől nézve a nem fizikai foglalkozásokba jutók nem voltak túl sokan, ami a szellemi foglalkozások és a mezőgazdaság, illetve az ipar ösztársadalmi arányaiból következett. A mobilitási tendenciák a két háború közötti korban lényegében hasonlóak maradtak. Andorka számításai szerint az 1930-ban szellemi foglalkozást űzők között – e kategóriába vontta össze a köztisztviselőket, a katonatiszteket, a vállalatok tisztviselőit, a papokat, tanárokat, tanítókat, diplomás önállókat (ügyvéd, orvos) – 14,2%-ot tett ki a paraszti származásúak aránya és 7,7%-ot a munkás származásúak aránya. Azok köre, akik maguk is szellemi foglalkozást űző apától származtak, alulról közelítette az 50%-ot, más szóval a szellemi foglalkozást űzők több mint fele viszont nem szellemi foglalkozást űző családból érkezett. Viszonylag jelentős volt az iparosoktól, altisztektől stb. származók aránya (Andorka 1982: 61–62). A szellemi munkán Andorka egyszerűen nem fizikai munkát értett. Ennél szűkebb körben, a vezetők és értelmiségiek között – előbbi beosztás, utóbbit pedig a foglalkozás diplomához kötöttsége révén definiálta Andorka – hasonló mobilitási tendenciákat találunk. Ebben az elithez közelítő körben a férfiak között 1939-ben 13,2%-ot tettek ki a paraszti származásúak, 8%-ot a munkás származásúak és 25%-ot azok, akik nem fizikai munkát űző, de nem is diplomás vagy vezető beosztású apától származtak. Egyharmadot tett ki azon értelmiségiek és vezetők száma, akik maguk is ilyen helyzetű apától származtak, vagyis ebben a csoportban is igen jelentős volt a kívülről belépők aránya, jóval nagyobb, mint a csoport önreprodukciója (Andorka 1982: 284).

debate in sociology about the role of industrialization and democratization in increasing mobility chances” (Bukodi – Róbert 2004: 287).

⁵ Az 1970-es népszámlálás kapcsán a 80 év feletti népességet külön megkérdezték szüleik foglalkozásáról és saját első foglalkozásukról, kifejezetten azért, hogy mobilitási adatokat nyerjenek az első világháború előtti időszakról. Az életpályájukat nem mezőgazdasági fizikaiként kezdő (vagyis az ipari és közlekedési) munkások, illetve a szellemi foglalkozásúak között a férfiaknál 37%, a nőknél 43% volt a mezőgazdasági fizikai családból származó, azaz egyáltalán nem jelentéktelen volt az e rétegekbe irányuló belépési mobilitás a falusi társadalomból. Ha szűkebben az egykor értelmiségi és vezető foglalkozást betöltők körét tekintjük, itt 29%-ot tettek ki azok, akik hasonló foglalkozású apától származtak, 71% alacsonyabb társadalmi helyzetű családból emelkedett ide, olyan megoszlásban, hogy 24% alacsonyabb munkakörben dolgozó szellemi (nem fizikai) munkát végző apáktól származott, és 47%-ot tett ki ebben az elithez leginkább közelálló körben a fizikai foglalkozású apáktól származók aránya (Cseh-Szombathy – Lakatos – Lakatos – Schandl 1977: 204–206).

A rendelkezésre álló mobilitási adatok alapján megállapíthatjuk, hogy a 20. század első felében a középrétegekbe, illetve a diplomás pályákra, vezető pozíciókra irányuló mobilitás, bár nem érte el – strukturális okokból nem érte el – azt a mértéket, hogy nagyszámú paraszt vagy munkás fiatal számára viszonylagos esélyt teremtett volna az e rétegekbe való bekerülésre, ám a középrétegek és a diplomás pályák felől nézve mégsem beszélhetünk zártságról, hiszen e csoportok igencsak távol álltak attól, hogy egyszerűen újratermeljék magukat. Ezek az adatok, amennyire nemzetközi összehasonlításokból látszik, nem voltak feltűnően alacsonyak a maguk korában, s csupán a második világháborút követő kiugróan magas mobilitási adatokhoz képest tűnhetnek alacsonynak. Jó ideje világos azonban, hogy az 1950-es, 1960-as évek kiemelkedően magas mobilitása, ami többé-kevésbé az egész nyugati világot és a legtöbb európai szocialista országot jellemezte, egyedi jelenség volt, amely több gazdasági és társadalmi tényező egybeeséséből adódott. A mobilitási mutatók rendszerint azóta is messze elmaradnak az akkori értékektől.⁶

Az empirikus elitkutatások hazai története

A középrétegekbe, illetve a diplomás pályákra és vezető pozíciókba irányuló mobilitás általános adatainak áttekintése után a továbbiakban egyes elitcsoportokról adunk közelebbi képet. A politikai, illetve hatalmi elit volt az, ami először, részben már egykorúan is fölkelte a kutatók érdeklődését. A hazai politikai szociológia egyik első munkája 1936-ban a parlamenti képviselők társadalmi karakterét vizsgálta hosszabb időtávon (Rudai 1936). Rudai hivatásrendi szemlélettől áthatott munkája azt feltételezte, hogy a különböző élethivatások eltérő „attitűd-képekkel” járnak együtt, s az „attitűd-képekre” pedig marxista, keresztény és liberálistdemokrata politikai irányok épülnek. Szemléletének folytatása nélkül adatait azóta is átveszik a legkülönbözőbb munkák (Andrew 2003). Egyik legtöbbet idézett megállapítása, hogy a kormánypárt képviselői között a kiegyezéstől 1935-ig folya-

⁶ Sokszor úgy tűnhet, hogy az ún. szocialista országokban a mobilitás még magasabb volt, mint a nyugat-európai országokban. Ám ha az önállóan gazdálkodó parasztból télesztaggá válást nem tekintjük mobilitásnak, akkor az enélkül számolt mobilitási mutatók a szocialista országokban sem olyan magasak, ahogyan arra Andorka Rudolf már egykorúan rámutatott (Andorka – Zagórski 1979). Ráadásul a legtöbb szocialista országban a mobilitás az 1970-es évektől kezdve rendszerint erősen lefékeződött, míg Nyugat-Európában általában nem volt olyan éles a váltás a magas mobilitású és a zártabb viszonyokkal jellemezhető korszakok között. A legtöbb nyugat-európai országban a terciér szektor gyorsabb kibontakozása az 1970-es évektől továbbra is biztosította a mobilitás egy olyan szintjét, amit ebben az időszakban a szocialista országok nem tudtak felmutatni (Haller – Kolosi – Róbert 1990).

matosan egyharmad körül ingadozott a földbirtokosok aránya. Pedig valójában Rudai mindenkit, aki valamekkora földbirtokkal rendelkezik, egyszerűen földbirtokosnak tekintett, és ezzel megalapozta azt az elképzelést, hogy a politikai elitben, különösen a kormánypártokban meghatározó aránnyal rendelkeztek volna a volt birtokos nemesek. Holott a földbirtokosok között lehettek földingatlant vásárló polgárok – ez befektetési és presztízs okokból is lehetséges volt –, akiket nyilván nem lehet egy kalap alá venni az eredeti dzsentrivel (például olyan szereplőket, mint a zsidó származású, ám katolikus, Somogy megyei nagybirtokos, báró Biedermann Imre, aki a kormánypárt bethleni szárnyához tartozott, de épp említhetnénk földet vásárló sikeres ügyvédek vagy olyan személyeket, akik például feleségük hozománya révén váltak birtokossá). Rudai a földbirtokosok közé sorolta a paraszti birtokosokat is, akik az 1920 utáni törvényhozásokban már állandóan jelen voltak. Bár a korszak kezdetét leszámítva a kormánypártban csak mellékes szerepük volt, önálló politikai csoportot nem alkottak, mégis bizonyos számban végig jelen voltak, s a dzsentrivel minden további nélkül szintén nem azonosíthatóak.

A hatalmi elit felé fordult az érdeklődés az 1960-as években is, amikor a korszak sommás, ideologikus megítélése után a két világháború közötti időszak empirikus kutatása is elindult. Természetesen ekkoriban az elit kutatása is csak a kötelező marxista szemlélet kereteiben folyhatott. A kiindulópontot az az elképzelés alkotta, hogy az uralkodó osztályok, bár a fennálló gazdasági-társadalmi rend haszonélvezői, de nem közvetlenül kormányoznak. Az uralkodó osztályok egyes frakciói pedig akár éles harcot is folytathatnak egymással a hatalom gyakorlását közvetlenül biztosító kormányzati, politikai elitpozíciókért. Mindjárt a téma egyik első megközelítésében felmerült az elitek tagoltságának, az eliten belüli csoportszerveződések vizsgálatának szükségessége (például klubtagságok; Márkus 1965).⁷ Az empirikus kutatásban a kormánypárt soraiban négy nagyobb, egymással rivalizáló csoportot azonosítottak: az ipari burzsoáziához tartozókat, a mezőgazdasági kötődésűeket, egy köztisztviselői-katonatiszti csoportot, végül pedig az értelmiség – ügyvédek, egyetemi tanárok stb. – soraiból érkezőket. Megállapították, hogy az igazi nagybirtokosok már az 1930-as évek elején is alig volt képviselve a kormánypártban, az évtized végére pedig teljesen megszűnt. Ugyanakkor középbirtokos képviselőknek továbbra is volt egy meghatározó csoportja. Már ekkor felhívták a figyelmet arra a tényre is, hogy a kormánypárt képviselői gyorsan cserélődtek. Az 1939-es választásokon bejutott kormánypárti képviselőknek csak 10%-a volt képviselő az 1931–35-ös ciklusban. A kormánypárt személyi kicserélődése egyben a képviselők társadalmi arculatának átalakulását is jelentette, mert megnőtt azoknak a képviselőknek a száma, akik a politikai mozgalmakban úgy jutottak el a mandátumig,

⁷ A földbirtokosok arányait Márkus is Rudai alapján ismertette.

hogy ez egyben társadalmi emelkedést is jelentett számukra. Korábban nagyobb arányt tettek ki azok a képviselők, akik vagyonuk, gazdasági, szellemi teljesítményük, valamely más foglalkozás keretében elért karrierjük alapján a politikán kívül is „voltak valakik” (Sipos – Stier – Vida 1967).

E korai elitkutatások nyomán az 1970-es évektől elindultak különböző elitcsoportokra (mint például az értelmiségi, a katonai, az egyházi, a gazdasági elitre) vonatkozó kutatások. Ezek első eredményei azután rendszerint az 1980-as években láttak napvilágot, a projektek kifizetésére pedig gyakran csak 1990 után került sor, az értelmiségi elit negyven éve elindított kutatása pedig kivételes módon még ma is tart. A rendszerváltás után természetesen az 1920-as, 1930-as évek politikai elitjének kutatása is megújult.

A kutatás állása

A politikai elit

A kutatások a korszakban összességében mintegy 650-700 személyt soroltak ide, akik képviselők, kormánytagok, illetve az állami bürokrácia vezetői voltak. A korszakban nem váltak el feltétlenül élesen a politikusi és államigazgatási szerepek, sokan köztisztviselői karrier nyomán emelkedtek a politikai elitbe, s gyakran a formálisan tisztviselői pozíció is lehetőséget adott a politikai döntéshozatalban való részvételre, nem pusztán a választott és nyíltan is politikai felelősséggel járó pozíciók (mint a képviselőség és kormánytagság). A politikai elit tagjai rendszerint egyszerre nem egy, hanem több pozíciót is birtokoltak, némelyek egész sokat, ám a további pozíciók sokszor nem a szorosan vett politikai szférához tartoztak, hanem valamelyik funkcionális elit köréhez. Lényeges körülmény, hogy a két világháború közötti korszak politikai elitje személyi összetételét tekintve nagy arányban új képlet. A képviselőkön mérve a folytonosságot, az állapítható meg, hogy az 1920-ban választott nemzetgyűlésben mindössze 11%-ot tett ki azon képviselők aránya, akik a háború előtti utolsó választásokon is mandátumhoz jutottak. Bár ez az arány az 1922-es választásokon 14%-ra nőtt, jellemző ezzel is az olyan képviselők jelenléte maradt, akiknek nem volt parlamenti múltjuk 1918 előtt. Hozzá kell ehhez tenni azt is, hogy a politikai elitben kontinuuusan jelenlévők 1918 előtt általában inkább a politikusi gárda második vagy harmadik (egyben esetleg fiatalabb) vonalához tartoztak, mint maga Bethlen István is (Püske 1995).

Ha a politikai elit csúcsát vizsgáljuk, az 1920-1944 közötti kormánytagok (miniszter, államtitkár) 44%-a közigazgatási karrierből lépett át a politikába – ez egyben jogi végzettséget is jelent –, egyharmada érkezett tudományos, értelmiségi

vagy ügyvédi pályáról, egyhatodik pedig katonatiszt volt eredetileg. Ez jelentős változás a dualizmus korához képest, mert akkor a honvédelmi miniszteren kívül nemigen volt katona a kormányokban. Ha tágabb körben vizsgáljuk a politikai elit összetételét, azt találjuk, hogy a kormánypárti frakció mintegy negyedét földbirtokosok tették ki az 1920-as, 1930-as években. Azonban nem nagy-, hanem inkább középbirtokosokról van szó, és hozzávetőleg felüknek a mezőgazdaságon kívül is voltak érdekeltségei. A kormánypárti képviselők szűk egyharmadát különféle diplomás középosztálybeliek alkották, s egy következő 30%-ot a különböző rangú köztisztviselők. Mindig volt egy kisebb birtokos paraszti csoport a kormánypárti frakcióban, de ez az 1920-as évek elejétől eltekintve sem számában, sem politikai súlyában nem volt jelentős. 10% alatt volt a kormánypártban az ipari, kereskedelmi vagy pénzügyi szférához kötődő képviselők aránya (Stier 1983; Gyáni 1998: 208–215). Abban, hogy a gazdasági elit – szemben a közigazgatás elitjével vagy akár az értelmiségi elittel – alig szerepelt a politikai elitben, közrejátszott az igen szigorú összeférhetlenségi törvény, amely az állammal szerződésben álló vállalatok vezetőit kizárta a képviselők sorából. Ez pedig lényegében az összes nagy ipari céget érintette. Az ipari érdekeltségek panaszkodtak is, hogy méltánytalan ez a szigor, különösen, mert a mezőgazdasági birtokosokkal szemben nem érvényesült hasonló.⁸

A politikai elit összetétele mindazonáltal nem volt állandó a korszakban, a fenti globális arányok mögött időbeli eltolódások álltak. A kormánytagok között felbukkanó egyhatodnyi volt katonatiszt például egy-két kivételtől eltekintve az 1930-as évek kormányaiban szerepelt (így azokban nagyobb is a súlyuk). Az 1920-as évek nagy részében megfigyelhető volt, hogy a politikai elit tagjai nagymértékben más elitcsoportokból rekrutálódnak. Tudósok, a maguk vidékén tekintélyes ügyvédek, néha bankárok szerepeltek a politikusok között, vagy éppen a közigazgatás vezetői léptek át a politikába, vagy pedig vagyonukra támaszkodhattak a képviselők, például ingatlantulajdonosként. Persze voltak, akik erre az időre hivatásos politikussá váltak, mint például Bethlen István, aki lényegében nem volt más, mint hivatásos politikus. De a képviselők igen jelentős része olyan személy volt, aki a maga szakmájában valamiképpen az elitbe tartozott, vagy pedig egy kisvárosban, egy vármegyében volt a helyi, lokális elit résztvevője (itt csak a parasztképviselők kivételek, akik eredetileg legfőljebb a falusi gazdaelitbe tartoztak). Vagyis a politikai elit nagy része más elitcsoportokból, s ezzel együtt nagyrészt középosztálybeli, illetve felső-középosztálybeli emberekből rekrutálódott. Ennek megfelelő volt a

⁸ A Gyáriparosok Országos Szövetségének azért is megalázóan hosszú kérelmezést kellett folytatnia, hogy az 1927-ben újjáalakított felsőházban két helyet kaphassanak delegáltjai. A megoldás szerint a GYOSZ által javasolt hat személy közül a kormányzó választott ki két személyt a felsőház tagjának (Bódy 2010: 133–141).

képzettségük is, az 1922 és 1935 közötti kormánypárti képviselők között 1%-ot sem érte el azok aránya, akik elemi iskolánál magasabb végzettséggel nem rendelkeztek, s ezzel szemben 19%-uk részben külföldi egyetemi tapasztalatokkal is rendelkezett (többségükben egy-két szemeszternyi külföldi tanulmányútról van szó). A korszak képviselőinek fele rendelkezett doktori címmel, többségük jogászként (Barta 1995). Az 1935-ös választások után, s még inkább az 1939-es választást követően azonban megnőtt a politikai elitben az olyan személyek száma, akik más-más szférákban vagy közegekben nem rendelkeztek elit pozícióval, hanem a pártszervezésben dolgozva, politikai aktivistaként tevékenykedve csináltak párton belül karriert. Ez egyben azt is jelentette, hogy – az elitbe jutás előtt – sokszor még a középosztályi státusz nem egy eleme is hiányzott esetükben. Ennek az új körnek az előtérbe nyomulása, bár nem magyarázza kizárólagosan, de nyilvánvalóan szorosan összefügg a kormányzati politika jobbratolódásával, s azzal, hogy felerősödtek az 1930-as évek végén a politikában a különböző korábbi elitcsoportok elleni hangok és akciók, amelyek egyáltalán nemcsak a politikai elit körében érvényesültek, hanem a háborús viszonyok között egyre inkább kiterjedő kormányhatalom eszközeit kihasználva más elitcsoportok felé is megnyilvánultak. E kérdés érdemi megvilágítására azonban csak azután lesz lehetőségünk, ha előbb röviden áttekinjtük a különböző további, funkcionális elitcsoportok jellemzőit.

Igen lényeges lenne az állami adminisztráció, a közigazgatás, illetve a minisztériumi apparátusok elitjének vizsgálata, ám sajnálatos módon a két világháború közötti korszakra vonatkozóan nem kutatták ezeket.⁹ A dualizmus időszakára nézve viszont léteznek kutatások a vármegyei és a minisztériumi köztisztviselők karriermintáira nézve. Ezek alapján a birtokát vesztő középnemesség közhivatalba áramlása korántsem volt általános jelenség, egyes megyéket jellemzett csupán (Nógrád, Heves, Zemplén). A megyei közigazgatás csúcsán álló alispánok rendszerint hosszú megyei szolgálat után a hierarchia fokain felfelé lépkedve érték el posztjukat, ami a vidéki közigazgatás professzionalizálására vall (Balázs 1986). Vagyis a megyei tisztviselők egy bürokráciában szolgálatot teljesítő, megfelelő képzettséggel (jogi diplomával) rendelkező hivatalnokok voltak, akiknek a századfordulón körülbelül a fele volt nemes. S bár e nemesek jelentős része birtoktalan volt, ebből nem következik, hogy korábban lett volna birtoka. Még inkább igaz ez a minisztériális apparátusok birtoktalan nemeseire. Itt eleve alacsonyabb volt a nemesek aránya, mint a megyei közigazgatásban. A nemesek igen jelentős része azonban kimutathatóan már többgenerációs köztisztviselő vagy értelmiségi volt, s esetleg a nemességet is e pályán elért teljesítménye jutalmaként kapta a nem távoli múltban (Benedek 2011). A vizsgálatok szerint ráadásul a dualizmus második felében a nemesi címmel rendelkezők karrierje semmivel sem volt gyorsabb a

⁹ Kivételt jelent az újonnan felállított külügyminisztérium (Pritz 1995).

minisztériumi apparátusok jól meghatározott fokozatai között, mint a nem nemes társaiké. Vagyis az előmenetel független volt a rendi származástól.

Mindez itt most abból a szempontból lényeges, hogy a két háború közötti politikai elitnek a köztisztviselői karból rekrutálódó tagjai egy olyan bürokráciából érkeztek, ahol a posztok betöltése világos képesítési kritériumokhoz – ezt az 1883: I. tc., az ún. képesítési törvény szabályozta – kötődött, és amelyben a köztisztviselők foglalkozásukat rendszerint életre szóló hivatásként üzték, azaz a szakszerűség dominált, s önmagában valamilyen előkelő származás nem volt elegendő az érvényesüléshez.

A gazdasági elit

A gazdasági elit nem feltétlenül esik egybe a leggazdagabbakkal, ha eliten döntéshozókat értünk. Ha valaki – és a két világháború közötti korszakban voltak ilyenek – a korábban az üzleti életben felhalmozott vagyonból élt, s a családi cég vagy részvénytársaság már csak vagyongazdálkodóként működött, akkor nem tartozott a funkcionális értelemben vett elitbe. A tetemes vagyon ugyanakkor megnövelhette annak az esélyeit, hogy funkcionális értelemben is elitpozícióba kerüljön valaki, azaz nagyvállalatok, bankok élére, vagy ágazati érdekszervezetek, esetleg a GYOSZ (Gyáripárosok Országos Szövetsége) gazdaságpolitikai döntéseket befolyásolni képes vezetői közé jusson. A két világháború közötti gazdasági elitről egy átfogó kutatás nyomán alkothatunk képet, amely a bizonyos szintnél nagyobb alaptőkéjű vállalatok elnökei és igazgatótanácsi tagjai, munkaadói érdekképviseltek, kamarák vezetőségének tagjai, a minisztériumok gazdaságpolitikai tanácsadó testületének tagjai, a közgazdász egyetemi tanárok és akadémikusok, közgazdasági lapok szerkesztői, illetve a törvényhozás két háza gazdasági bizottságainak tagjaiból azokra terjedt ki, akik e pozíciókból legalább három birtokoltak, s így a gazdaság szférájában kétségtelen befolyással rendelkeztek. Figyelemreméltó, hogy azok között, akik legalább három elitpozícióval rendelkeztek, egy személyre átlagosan 7-8 pozíció jutott, ami azt jelenti, hogy jellemzőek voltak a többszörös igazgatótanácsi, felügyelőbizottsági tagságok – és ezek kombinálása érdekképviselői vagy egyéb nyilvános szerepvállalással (Lengyel 1993).

Etnikai, illetve vallási összetétele szerint az így definiált gazdasági elit meglehetősen megosztott volt. 1927-ban hozzávetőleg 40%-uk volt magyar eredetű, egyharmaduk zsidó, egyötödük pedig német háttérrel rendelkezett.¹⁰ 1937-re a zsidók aránya 28%-ra csökkent, a magyaroké pedig 48%-ra emelkedett, miköz-

¹⁰ A szülők adatai, a vallási hovatartozás alapján végzett számítások, ahogy azt Lengyel György is megjegyzi, természetesen semmit nem mondanak a tényleges egyéni identitásokról.

ben a németeké érdemben nem változott. Az ún. zsidótörvények nyomán azután újabb eltolódások következtek be, 1943-ban már csak 17,5% volt a zsidók aránya a multipozicionális gazdasági elitben, míg a magyaroké 58%-ra nőtt, s valamelyest a német háttérűeké is emelkedett. Sajátos különbség volt, hogy a zsidó elittagok általában alacsonyabb – és gyakorlatorientáltabb – iskolázottsággal rendelkeztek, mint a gazdasági elit keresztény tagjai. Ez talán annak következménye, hogy az elitbe kerülésnél előbbieknél többet számított a családi öröklés, vagyis olyan emberekről van szó, akiknek felmenői egy, két vagy három, ritkábban még több generációval korábban kezdték meg a tőkegyűjtést egy családi cég keretei között, hogy erre az időre azután gyakran (de nem mindig) részvénytársasággá alakulva oszoljon meg a tőke az örökösök között. Ezzel szemben a keresztények között több volt az olyan a gazdasági elitben, aki nem öröklött vagyonára, hanem diplomával is legitimált tudására támaszkodva emelkedhetett elitpozícióba.¹¹ Ezt alátámasztja az is, hogy a zsidók körében az elittagok szülei között szinten kizárólagosan – arányuk csökkenő sorrendjében – vállalati vezetőket, nagykereskedőket, kiskereskedőket és iparosokat, végül bankárokat találunk, míg a keresztény elittagok körében az apák között a köztisztviselők alkotják a legnagyobb csoportot az értelmiségiek mellett. Közöttük olyanok is akadnak, akik a tudományos és a politikai pályát is kombinálni tudták a gazdasági szerepvállalással (többszörös miniszter, képviselő, egyetemi tanár egy személyben, aki érdekképviseleti szervezetek vezetésében is részt vesz, és vállalatok igazgatótanácsának is tagja). Többnyire a keresztény elittagok között jelent meg fokozatosan a menedzserek új típusa, akik maguk úgy álltak nagyvállalatok élén, hogy eredendően nem rendelkeznek nagy vagyonnal. Velük a tulajdonosoktól – akik legtöbbször részvényeiken keresztül kötődnek a céghez – független menedzserek jelentek meg, akik anélkül tudtak szert tenni igen magas jövedelemre és egyúttal befolyásra a gazdaság szférájában, hogy családi vagyon állt volna mögöttük. Ez a másutt is lezajló spontán folyamat azonban sajátos irányt vett a politikailag erőltetett „örökségváltás” miatt. A vállalatok élére az 1930-as évek végétől gyakran kerültek olyan emberek, akik az állami gazdaságirányítás különböző szintjeiről érkeztek, vagy a politikai elitbe való beágyazottságuknak köszönhették vállalati pozíciójukat. A politikai elitnek ezt a térfoglalását a gazdaságban az ún. zsidótörvények és a háborús gazdálkodás állami intézményrendszere tette lehetővé. 1943-ra a vállalati multipozicionális gazdasági elit 44%-a állt olyan emberekből, akik karrierjüket az állami apparátusokban kezdték, vagy a másik oldalról nézve, a gazdaságirányítás állami szervezeteiben döntéshozó pozícióba lépőknek már háromnegyede rendelkezett ekkor vállalati pozícióval is (Lengyel 1993).

¹¹ A cégtulajdonosi és cégvezetői pozíciók sokértelműségére és a gazdasági elitbe vezető mobilitási utak sokféleségére lásd Kövér György elemzését a Budapesti Kereskedelmi Akadémia egy évfolyamának karriermintáiról (Kövér 2001).

A gazdasági elit pozíciók betöltőinek számottevő ingatlanvagyonra is volt háttér (budapesti bérházak) vagy földbirtok (s rajta kastély) formájában. Régebben hajlamosak voltak az ingatlanszerzést úgy értékelni, mint a polgári vállalkozó szellem hanyatlását, idomulást az arisztokrácia életmódjához. Az ingatlanbefektetés azonban teljesen racionális alapon is értékelhető, mert a hitelképesség fedezeteként szolgálhatott, s az esetleg általa valóban nyújtott társadalmi presztízis sem volt lényegtelen az üzleti életben sem (Halmos 2008).

A katonai elit

Tekintsük át következőként a katonai elit, illetve a fegyveres erők vezetőire irányuló kutatások eredményeit. A honvédségben a rangja, beosztása szerint komoly döntési felelősséggel, számottevő - időnként a politikai döntésekre is kiterjedő - befolyással rendelkező pozíciókat betöltők száma a korszakban összesen 300-400 fő lehetett. A hadseregben komoly befolyást jelentő posztokat csak magas képzettség mellett lehetett elérni, s ez a társadalom középső vagy alsóbb régióiból származók számára is lehetséges volt. A tisztikar már a dualizmus idején „polgárosult”, abban az értelemben, hogy többségében nem nemesek alkották (s nemes tagjai is rendszerint nem a magyar birtokos nemességből származtak, hanem többgenerációs katonacsaládokból; Hajdu 1999). A két háború közötti vezető beosztású tisztek szüleinek háromnegyede vagyontalan volt. Soraikban csak hozzávetőleg egynegyed volt a valamilyen nemesi származásúak aránya, s legtöbbször ezek sem a régi ismert vagy vagyonos nemesi családokból érkeztek a katonai pályára, hanem többgenerációs katonatiszti vagy köztisztviselői családokból, akik a nemesi rangot gyakran ezeken a pályákon nyerték el a XIX. század második felében vagy akár még az első világháború éveiben, illetve egy jellegzetes csoportjuk vagyontalan székely nemes volt. A vezető beosztású tiszteknek hozzávetőleg a fele származott olyan családból, ahol az apa foglalkozása az államhoz vagy valamilyen közülethez kötődött, a többi pedig megoszlott a kisipartól (12%) az értelmiségen (10%) és a vállalatok tisztviselőin (16%) keresztül a tanító apáktól származó (7%) és a paraszt- és munkáscsaládból származókig (5%) között. Körülbelül 40%-uk apja számíthatott „úriembernek”, a többiek nem érték el azt a szintet, hogy erre igényt tarthattak volna (saját becslés Szakály 1989 alapján). Nem lényegtelen két további szempont sem. Egyrészt a csoportnak több mint fele olyan területen született, amelyet az első világháború után elcsatoltak Magyarországtól; ez nyilván nem maradt következmények nélkül. A másik, hogy a katonai elitben egyetlen, az 1938-as vagy az 1939-es „zsidótörvény” kibővített értelmezése szerinti zsidó sem akadt. Ám a hadsereg szigorú nyilvántartása 5%-uknál talált „zsidó vonatkozást”, azaz részleges zsidó származást vagy valamilyen zsidó kapcsolódással rendelkező házastársat (Szakály 2003).

A katonatisztivel párhuzamos csendőrtiszti – a rendőrségtől eltérően militarizált közbiztonsági szervezetként működő csendőrség tisztjeit a katonai tisztképzés intézményeiben képezték, és gyakran előfordult, hogy pályájukon a hadseregben a csendőrséghez vagy fordítva léptek át – karrier során csúcsra jutó személyek köre hasonló összetételt mutat, mint a hadsereg vezetőié. A vizsgált körbe tartozók több mint fele – a korszakban 126 személy – született a trianoni Magyarország területén kívül, és jellemzően az alsó középrétegekből, illetve a kispolgárságból érkeztek. Közel 40%-uk származott kisiparosoktól, kiskereskedőktől, gazdálkodó parasztoktól vagy ipari és kereskedelmi vállalatok tisztviselőitől, tehát nem „úrinak” minősülő családokból, s nem is az államhoz kötődő csoportokból. Ám az uradalmi tisztviselők, MÁV- vagy postai alkalmazottak és különböző alacsony beosztású közületi alkalmazásban állóktól származóknak a szülei sem – akik az államhoz vagy nagyobb birtokokhoz kötődtek foglalkozásuk révén – érték el az „úrinak” minősülő középosztályi szintet. Csupán a közel 9%-nyi földbirtokos és 16%-nyi köztisztviselő családból származó szüleiről mondható el, hogy „úri emberek” voltak. A nemesek aránya egyébként 22%-os volt a csendőrségi elit körében, ám ebbe a különböző, egykor kollektív nemességgel rendelkező kiváltságos csoportokból származók is beleértődtek, s akadt olyan is, aki nemesi származását valójában nem tudta igazolni (Szakály 2014). Figyelemreméltó adat az is, hogy alig több mint felük járt valamilyen katonai középiskolába, 47%-uk civil oktatásban részesült 18 éves kora előtt, s 43%-uk először az érettségi folyamánként tartalékos tiszt lett, majd ebbéli minőségben váltott a civil foglalkozásáról a tényleges tiszti pályára. Vagyis korántsem mindegyikük élete indult el eleve a tiszti pálya vonzásában (Szakály 2014: 37–38).

Egyházi elitek

Sajátos elitcsoportot alkottak az egyházak vezetői. Helyzetüket az általuk vezetett egyházak tekintélye és pozíciója szabta meg. Az erre vonatkozó elitkutatás kerekén 100 főt vett figyelembe a katolikus egyház elitjébe tartozók közül. Közéjük sorolta az érsekeket, püspököket, címzetes püspököket, egyes nagyprépostokat, azon szerzetesrendi előljárokot, főapátokat, akik a felsőház 1927-es visszaállítását után e testület tagjai voltak, továbbá azon papokat, akik más jogon voltak a felsőház tagjai, illetve azokat a pap képviselőket, akik nagyobb tekintéllyel rendelkeztek, valamint az esztergomi érseki aula fontosabb tisztségviselőit, illetve még olyan papokat, akik befolyásos társadalmi egyesületek vagy vállalatok (sajtóvállalatok) élén álltak, végezetül a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium I. ügyosztályának vezetőit (ez az ügyosztály foglalkozott a VKM részéről a katolikus egyház ügyeivel, vezetője mindig egy esztergomi kanonok volt). Az e körbe tartozók nagyob-

bik része (59%) a trianoni Magyarország területén született, ám etnikai hátterét tekintve csak 45% jött magyar közezből, 31%-uk német eredetű, 18%-uk pedig szlovák családból származott. Persze, az egyházi elitbe tartozók magyarnak vallották magukat, és fenntartás nélkül azonosultak a magyar nemzeteszmével. A 100 főből kettő született zsidó vallásban, más keresztény felekezetből katolizált viszont nem akadt közöttük (a távolabbi felmenők közötti esetleges áttérésekre nem terjedt ki a vizsgálat). Az elittagok szüleinek társadalmi helyzetét vizsgálva, a kutatás kb. egyharmaduknál talált középosztályi vagy azt meghaladó pozíciót a szülőknél, akiknek zöme teljesítette az „úri emberi” minőség kívánalmait, bár ebből a 7 fő „jómódú polgár családból” származó nem feltétlenül tartozott az „úri emberek” valamely típusához. Kétharmaduk viszont a középosztályinál alacsonyabb társadalmi közezből érkezett a katolikus egyházi elitbe. Meglehetősen kevés volt a katolikus egyház befolyásos papjai között az olyan is, aki az államhoz kapcsolódó foglalkozású apától származott, mindössze 18%, ezzel azonos volt a paraszti sorból érkezők aránya, viszont meghaladta e kategóriákat az önálló kispolgároktól (kisiparos, kiskereskedő, vendéglős stb.) apáktól származók százalékaránya. Az egyházi pozíción túl egyharmaduk foglalt el valamilyen köztisztviséget, gyakran a kulturális-tudományos intézményrendszerben, 18%-nak volt valamilyen gazdasági pozíciója is, egyházmegyei takarékpénztárak vezetésétől elkezdve különböző vállalatoknál, de nem ide számítva az ún. „nagyjavadalmasokat”, akiknek érseki, püspöki vagy főapáti tiszttségéhez nagy földbirtok társult. Az elit több mint fele 54%-a tartozott ez utóbbi körbe, akiknek súlyát az általuk kezelt nagybirtok is növelte. Az egyházi elit szerteágazó kapcsolatrendszerét, illetve befolyását jelzi az is, hogy majdnem felük volt tagja a felsőháznak (49%), közel egynegyedük önkormányzati testületeknek (23%), akadt közöttük 12%-nyi tudományos akadémiai tag, közel egyharmaduk (31%) vállalt szerepet folyóiratok vagy újságok szerkesztőségében, s a 100 főre átlagban 2,5 egyesületi tagság jut (többnyire vezetői poszton), ami a közélet nem közvetlenül politikai szegmensében való szerepvállalást jelezte. A csoport kulturális tőkét jelzi, hogy valamennyien beszéltek a klasszikus nyelvek mellett élő idegen nyelveken is, a magától értetődő német mellett 27%-uk olaszul és/vagy franciául, de 13%-uk angolul is. A többszörös idegennyelv-ismeret lényegében szabályszerű körökben, ahogy a tudományos cikkek, tanulmányok, könyvek vagy más esetben éppen lelki írások, illetve publicisztikák közzététele is. (Az elittagok fele jegyzett könyvet, összesen hozzávetőleg 400-as nagyságrendben.) A 100 vizsgálatba bevont személyből 70 rendelkezett doktorátussal, némelyikük nem is csak eggyel, ami azt jelenti, hogy rendkívül magasán iskolázott csoportról beszélhetünk (Gergely 1992).

A katolikus egyházi elithez képest felekezeti szempontból szerényebb súllyal bírt a református egyházi elit. Itt, a református egyházkormányzat sajátosságaiból adódó módon, nem csak lelkeszi hivatást betöltőkről van szó, hiszen az egyházkormányzati testületekben következetesen paritás érvényesül a világi hívekkel.

A vonatkozó vizsgálat az egyetemes konvent tagjaira terjedt ki, amely a zsinati ülések közötti időszakokban a magyarországi református egyház legfontosabb központi irányító testülete, amelybe valamennyi egyházkerület delegál tagokat. A korszakban e testületnek összesen 91 tagja volt, akik közül 46 volt lelkészi hivatású. Az egyetemes konvent tagjai származásukat, tehát apáik foglalkozását tekintve meglehetősen eltérő mintázatot mutattak a katolikus elithez képest. Kevesebb volt közöttük a paraszti vagy kispolgári (kisiparos, kiskereskedő) származású – együttesen is csak 17% – és sokkal több az államhoz, illetve egyházhoz kötődő családokból származó, illetve az „úri emberi” mércét megütő apákkal rendelkező. Alapvetően különbözött azonban az egyetemes konvent világi tagjainak és lelkészi tagjainak összetétele. A világi tagok egyharmada került ki a földbirtokosi családokból származók közül – és itt valószínűleg valóban a református köznemesség leszármazóiról van szó –, és alig akadt közöttük alacsony származású a magasabb rangú köztisztviselő, diplomás értelmiségi családokban születettek mellett. Ezekből az „úri emberekből” viszont sokkal kevesebb fordul elő az egyetemes konvent lelkész tagjainak esetében az apák között. A lelkész tagok közül 20% származott lelkész családból, 17% paraszti szülőktől, 8% kispolgároktól. Tehát a református lelkészi pályán is el lehetett jutni az elitbe viszonylag alulról indulva is, miközben nyilvánvalóan van súlya a lelkész „dinasztiáknak” is. Az egyetemes konvent világi tagjainak beágyazottsága a politikai elitbe kiemelkedő volt, pontosabban mondhatni, hogy olyan személyekről van szó, akik egyaránt tagjai a református elitnek és a politikai elitnek. Nyolc főispán tartozott ide, akiket szintén a politikai elithez sorolhatunk – hiszen nem csak a közigazgatási hierarchia magas polcán álltak, hanem a kormánypártban is megfelelő beágyazottságuk kellett legyen –, kilencen viseltek államtitkári tisztséget, nyolcan pedig miniszteri posztot (közülük három aktív miniszterként, Darányi Kálmán miniszterelnökként is a konvent tagja volt).¹²

Szintén a politikai elithez fűződő kapcsolatokat mutatja, hogy az egyetemes konvent tagjainak 42%-a volt tagja a felsőháznak 1927 után, majdnem felük valamilyen általa betöltött hivatal vagy méltóság alapján, sokan pedig a törvényhatóságok – tehát az önkormányzatok – küldöttjeként. Ugyanakkor az egyetemes konvent tagjainak 27%-a pályája során a képviselőház tagja is volt, és 21%-a volt tagja valamely törvényhatósági bizottságnak (azaz önkormányzati képviselő-testületnek).¹³ A politikai jellegű pozíciók mellett itt is megfigyelhető volt a kiemelkedően magas egyesületi tagság is, felekezeti alapú egyesületekben éppúgy, mint mezőgazdasági érdekképviseletet ellátó szervezetekben vagy egészen más jellegűekben (három például a Magyar Külügyi Társaság tagjai voltak). Egynegyedük vett részt folyóira-

¹² Itt a posztok között átfedések fordulnak elő, mert a nyolc főispánból négy karrierje későbbi időszakában államtitkár vagy miniszter lett, és a felsorolásban így is számba van véve.

¹³ Egy személy ezekben az adatokban is többféle tagsággal szerepelhet.

tok vagy újságok szerkesztésében, tehát a nyilvánosságban ezen az úton is jelen voltak. Az egyetemes konvent társadalmi, politikai profilját mindezekén túl jellemezheti még, hogy egy időben tagja volt például a kormányzó egyik fivére, vagy hogy Bethlen István csak azért maradt ki belőle, mert az Erdélyi Egyházkerület, amelynek világi főgondnoka volt, egészében elveszett az első világháborúval (Csurgó – Kiss 2002).

Értelmiségi elit

A szellemi elit kutatása elsősorban az egyetemi tanárookra koncentrált, amit indokol, hogy az egyetemi tanárok katedrájuk mellett rendszerint igen sok további pozíciót is betöltöttek a kulturális és tudományos szférában (akadémiai tagság, tudományos egyesületek vezetése), sőt gyakran azon kívül is, politikai vagy meglepő módon akár gazdasági pozíciókkal is rendelkeztek (Kovács I. 2011). Az egyetemi autonómia révén a professzori testület kontrollálni tudta a tudományos pályákra való belépést, s ezzel részben saját csoportjának rekrutációját is ellenőrizte, illetve a diplomaszerezést kontrolláló csoportként az elit felé vezető egyik legfontosabb úton töltött be „kapuőr” szerepet. Kovács I. Gábor rendkívül alapos, tudáselitre vonatkozó vizsgálataiban valamennyi, a két világháború között aktív egyetemi tanár származását és életútját feltárta. Megállapításai szerint a professzorok háromnegyede a középosztályból származott, egynegyede pedig abból a kispolgárinak tekinthető rétegből, amelyik – bár a középosztályi szintet nem érte el, ám – adója alapján választójoggal rendelkezett az első világháború előtt. E rétegek a társadalom mintegy 25%-át tették ki a 20. század kezdetén. Ez az a felfelé és lefelé is bizonytalan határú középső sávja a társadalomnak, amelybe még a parasztság jobb módú felső csoportjai és a városi iparosok is beletartozhattak. A magas kulturális tőkét igénylő tudományos karrier befutására nyilván elsősorban a társadalomnak ebből a felső egynegyedéből nyílt esély.

Kovács I. Gábor az egyetemi tanárokon belül különböző „kulturális alakzatokhoz” köthető csoportokat azonosított, úgy, mint a katolikus kispolgárságból származókat, többgenerációs katolikus köztisztviselőket, a felvidéki városok evangélikus értelmiségéből származókat (az evangélikusok több mint kétszeresen felülreprezentáltak voltak az egyetemi tanárok között országos számarányukhoz képest), református lelkészi családokból indulókat, asszimilált zsidó értelmiségieket. Utóbbiakkal kapcsolatban elmondható, hogy nagyobb számban csak az 1895-ös, az izraelita vallás recepciójáról szóló törvény után érhatték el a professzori kinevezést. A budapesti egyetemen azelőtt például egyetlen izraelita vallásút sem neveztek ki, zsidó származását is csak elvétve, többnyire az orvosi karon (1867 előtt református egyetemi tanár sem volt). Az első világháborút megelőző húsz

évben viszont az izraelita vallású vagy zsidó származásúak professzori kinevezése az összes kinevezés 20%-ára rúgott, ami már megközelítette – bár el nem érte – azt az arányt, amit a zsidók a gimnáziumi érettségizettek között elértek. Az első világháború azonban e tekintetben fordulatot hozott, mert utána izraelita vallásút többé nem neveztek ki egyetemi tanárnak. Az ellenforradalmi korszak első felében, 1932-ig még előfordult zsidó származásúak kinevezése – az összes kinevezés 4%-a, 8 fő –, 1932 után azonban már ilyesmire sem került sor. A korábban kinevezett zsidó egyetemi tanárok viszont az ún. második zsidótörvényig természetesen még működtek (Kovács I. 2012).

Figyelemreméltó, hogy az egyetemi tanárok 29%-a volt régi nemesi származású – és további 6%-a új nemes, ami ebben az esetben az 1790 utáni nemesítéseket jelent –, ami kifejezetten magas arány. Azt mutatja ez, hogy a nemesi értelmiségi hagyomány tovább élhetett, s egyes családokban kitermelt a türelmes tanulásra és a tudományos munkára orientálódó fiatalokat a 19–20. század táján értett fordulóján is, amikor a két háború közötti korszak egyetemi tanárai szocializálódtak. Megvizsgálandó a régi nemesi családokból származó egyetemi tanárok felekezeti megoszlása is, ugyanis a református egyetemi tanárok több mint fele származott ilyenből, míg a – persze jóval nagyobb létszámú – katolikus egyetemi tanároknak csak 20%-a (ami még mindig magas arány, tekintve a nemesség ösztársadalmi arányát). Az új nemesek ezzel szemben rendkívül erőteljesen felfelé törekvő családokat takarnak, ahol rendszerint a család több generációjában is komoly társadalmi emelkedés figyelhető meg – magasra ívelő köztisztviselői karrierok vagy híressé váló egyetemi tanárok, orvosok az apák között –, aminek egyik eleme a nemesség megszerzése (Kovács I. 2011: 155–156).¹⁴

Összegzés: A két háború közötti magyar elitek az elitelméletek mérlegén

Áttekintve a különböző elitcsoportokat, a bevezetésben feltett kérdésekkel kapcsolatban megállapíthatjuk, hogy az elitek nem voltak zártak. Valamennyi elitcsoportban, ha nem is egyforma arányban, de – éppúgy, mint a tágabban értelmezett középrétegekben – nagy arányban voltak megtalálhatóak újonnan, alulról érkezett emberek. Legzártabb a gazdasági elit volt. Persze, a társadalom alsóbb régióiból jóval nehezebb volt elitpozícióba jutni, mint a középrétegekből. Ahogyan Kovács I. Gábor bemutatta az egyetemi tanárok esetében, a meritési bázis leginkább az első világháború előtti társadalom felső egynegyede volt. Ezen azonban nincs mit

¹⁴ Lásd még Kovács I. 2014 és 2016.

csodálkozni, az ezzel ellentétes elvárások, amelyek azt kívánják, hogy a társadalom alsóbb csoportjaiból emelkedők foglalják el az elitpozíciókat, nyilvánvalóan utópikusak. Egyébként sincs arra nézve objektív mérce, hogy mekkora az elitek nyitottságának, az elitpozíciókban lezajló személycserének a kívánatos mértéke, mi az a személyeket illető cserélődés, ami már túl sok, és mi az, ami kevés.¹⁵

A különböző elitcsoportok közül egyesek rekrutációja határozottan meritokratikus alapon működött. Ilyen volt az egyházak, a hadsereg és a tudományos szféra elitje is, ahova a bekerülést komoly, kitartó munkával és megfelelő specifikus minősítési eljárásokon való átjutással lehetett kivívni. Ennek megfelelően találkozhatunk közöttük alulról feltörekvőkkel és meglehetősen kevés olyan szereplővel, aki a társadalom vagyoni rétegződése szempontjából felülről érkezett volna. Komoly jómódba születve valószínűleg kevesen éreznek motivációt arra, hogy szorgalmas tanulással és kitartó munkával érjenek el teljesítményeket ezeken a pályákon. Még a politikai elitben sem – ahol a kiválasztódás nem lehet a szó szoros értelmében meritokratikus, mert nincsenek a teljesítménynek olyan sztenderdizált mércéi, mint az előbb említett területeken – találkozunk az igazán nagy vagyonok birtokosaival. A valóban sok ezerholdas nagybirtokosok nem váltatták a politizálás napi nyűgét, s a tömegpolitika világától már csak többségük legitimizmusa és életstílusa is távol tartotta őket. Valójában az arisztokrácia újabb generációjában a történelmi hivatástudat ethosza is elenyészőben volt, sokan nem érezték már kötelességüknek – nem beszélve arról, hogy erre már fogadókészség sem volt a társadalomban –, hogy ők miatt igényt tartsanak vezetői szerepre a közéletben (Püski 2010). Az iparhoz, bankokhoz kötődő, nagy vagyonnal rendelkező csoportok tagjait viszont többnyire a létező politikai elit nem engedte belépni a formális politikai elitpozíciókba, ilyenhez csak néhány kivételezett személy jutott közülük. Nekik csak a háttérből való befolyásolás lehetősége maradt. Ugyanakkor a politikai elitben is viszonylag gyors volt a személyek cserélődésének folyamata.

Ami azt a kérdést illeti, hogy mennyiben figyelhető meg a társadalom valamiféle vélelmezett polgári – történelmi nemzeti megosztottságának hatása az elitek rekrutációjában, itt a kutatások eredményei azt mutatják, hogy általában kevésbé. Még leginkább a református világi elit felelt meg a középnemességből érkező úri csoportokról formált közkeletű képnek. Az egyházak papi, lelkészi elitje és a fegyveres erők elitje a klisékhez képest elég nagy arányban alacsony származású és (meglepően) polgári háttérből érkező emberekből állt, pedig két olyan intézményről van szó, amely a kettős társadalom kanonizált képe szerint a történelmi nemzeti társadalom legfőbb oszlopának számít. A politikai elitet illetően bár igaz,

¹⁵ A túl nagy arányú csere az elitek kompetenciavesztésével járhat, ám a túl kevés csere az elitek megmerevedését, újításra való képtelenné válását eredményezheti, ami végső soron ugyanúgy rontja teljesítőképességüket (Hatschikjan 1998).

hogy körükben nagy a köztisztviselői pályáról átlépők aránya, ám ez is jelenthető – ahogy láttuk – szaktudásra épített kariert, így egyfajta polgári minőséget. Mindenesetre itt az iparhoz, bankokhoz kötődő csoportok közvetlenül valóban alig szerepeltek.

Bár a figyelem rendszerint a hagyományos diskurzusok fenti kérdéseire és általában az elit személyi összetételére szokott irányulni, az elitelméletek szempontjából valójában legalább annyira érdekes kérdés az is, hogy az elit mennyire tagolt, és különböző elitcsoportokat egymáshoz milyen viszony fűzi (Sterbling 1998). Az elitek lehetnek tagolatlanok, vagy lehetnek szegmentáltak, illetve differenciáltak, ugyanakkor jellemezheti őket egy alapkonszenzus az adott társadalom értékeit és berendezkedését illetően – vagy éppen ennek a hiánya. A szegmentált eliteket, amikor a különböző elitcsoportok között nincs kiépült kapcsolatrendszer, rendszerint a konszenzus hiánya jellemzi. Differenciált elitekről akkor beszélhetünk, amikor a modern társadalmak különböző intézményi szféráiban működő elitek számára az intézményesültség bizonyos autonómiát is garantál, s lehetővé teszi, hogy az elit kiválasztódásában az adott terület specifikus igényeinek megfelelő kritériumok szerint értékeljék a teljesítményt (hiszen nyilván más mércével mérhető a tudományos munka, mint a gazdasági tevékenység vagy éppen a politikai aktivitás). A differenciált eliteket jellemezheti alapkonszenzus, de ez nem feltétlenül van így (Field – Higley 1980). A korszakban a weimari Németországot például egyszerre jellemezte az elitek differenciáltsága és a disszenzus.

Ha e szempontokból vizsgáljuk a két világháború közötti magyarországi eliteket, akkor egyrészt megállapíthatjuk, hogy egészen egyértelműen differenciált elitcsoportokról volt szó. Az egyházak, az akadémiai és egyetemi autonómia, a piacgazdaság vállalatai és egyéb szervezetei stb. mind olyan intézményesült keretet biztosítottak az egyes elitcsoportok működésének, amelyek relatív autonómiát is garantáltak számukra. (Ugyanez minden bizonnyal elmondható a maguk szintjén az egyes további alrendszer döntéshozói pozícióban lévő vezetőiről is a hadseregtől az egészségügyi rendszer irányítóig.) A különböző funkcionális elitcsoportoktól elkülönült, illetve részben felettük állt a politikai elit, amelynek feladata általában a többi elitcsoportok közötti koordináció biztosítása és a rendelkezésre álló erőforrások elosztása közöttük anélkül, hogy beleavatkozna más elitcsoportok kompetenciájába. A politikatörténeti kutatások eredményeinek ismertetésébe e helyütt részletesebben nem tudunk belemenni, ám leszögezhetjük, hogy az 1920-as években a differenciáltan működő magyarországi elitek között valószínűleg aránylag nagy mértékben megvolt a társadalom berendezkedését és értékeit illető alapkonszenzus. Egyúttal a különböző elitcsoportok között személyi átfedések is lehettek, amennyiben egyesek több elit szférájában is rendelkeztek pozíciókkal (ez úgy biztosíthatott számukra közvetítő szerepet, hogy közben minden szférában az annak megfelelő logika szerint működtek). Az „aránylag nagy mértékű” alap-

konszenzus ez esetben azt jelenti, hogy valószínűsíthetően nagyobb mértékben, mint a tágan vett Közép-Európa más országaiban, ahol az első világháborút követően kialakított berendezkedések – Csehszlovákia kivételével – hozzávetőleg egy évtizeden belül Németországtól Lengyelországon és a balti államokon keresztül a balkán országokig rendre felborultak. Magyarországon inkább csak az 1930-as évek utolsó harmadában vannak jelei az elitek közti alapkonszenzus megbomlásának. A konszenzus megbomlása egyben azt is jelentette, hogy egyes elit-csoportok – az elitek addigi konfigurációjában elfoglalt helyzetükkel elégedetlenül – nagyobb mozgásteret kezdtek maguknak igényelni, illetve beleavatkoztak más elitscsoportok tevékenységi körébe, vagy pedig pozíciókat igyekeztek szerezni maguknak más elitekben, oly módon azonban, hogy ezzel az érintett személyek nem elitek közötti összekötő szerepbe kerültek, hanem inkább a saját erőforrásaikra támaszkodva, megtörték a „megtámadott” szféra saját logikáját, saját kritériumokra épülő elit-kiválasztási rendszerét. Az ilyen jelenségek körébe tartozik a katonai elit ismeretes beavatkozása a bel- és mindenekelőtt a külpolitika kérdéseibe, illetve a politikai elit jelentős csoportjainak támadásai más elitscsoportok ellen, amelyeket – lettek legyen mégoly konzervatívak – diszkurzíve liberálisként bélyegeztek meg. Mindezt jelentősen megkönnyítették az ún. zsidótörvények, a kormányzati végrehajtó hatalom mind tágabb kiterjesztése és legalább annyira a háborús gazdálkodás intézményrendszere. Ezek révén, ahogy a gazdasági elit kapcsán láttuk, nemcsak a politika hatóköre terjedt ki mindinkább a gazdaságban – ami a hadigazdálkodás révén másutt is megtörtént –, hanem a közben bensőleg is átalakuló politikai elit tagjai személy szerint is pozíciókat foglaltak el a gazdaságban. Ahogy Gyáni Gábor megfogalmazta, „[m]inden arra vall, hogy egy, a társadalomtól egyre inkább függetlenedő, vele mindjobban szembe is helyezkedő politikai osztály kezd létrejönni, amely mint elit határozza meg saját magát. A jobbratolódás, a politikai totalitarizmus irányába sodródás [...] az etatizálódásnak egyszerre oka és következménye. A mind nyíltabban politikai osztályként viselkedő politikai elit elsőrendű célja, hogy az állam révén teremtsen magának uralmi helyzetet a társadalomban [...] Mindenekelőtt a tulajdonszerzés vágya hajtja: az állam kényszerítő hatalmát így a tulajdon újrafelosztásáért indított harc szolgálatába állítja” (Gyáni 1998: 213). Az etatizálódás ebben az esetben azt is jelentette, hogy folyamatosan nőtt a nemzeti jövedelmen belül annak a résznek az aránya, amelynek felhasználásáról közvetlenül a politikai elit döntött.

Mindez nem volt egyedi jelenség Magyarországon. A tágan vett térségben hasonló tendenciák a Baltikumtól a Balkánig számos országban megfigyelhetőek voltak. Romániával és Jugoszláviával kapcsolatosan állapították meg például, hogy ott a politikai elit a nemzeti jövedelem elosztását már az 1930-as években oly mértékig centralizálta, hogy ennek révén – az amúgy is gyengén intézményesült más elitscsoportokat – egészen maga alá tudta rendelni. Így itt már az 1930-as

években is egyfajta állami redisztributív rendszer működött – ennek megfelelő klientúrával –, amelyhez mérten a háború utáni jugoszláv államszocializmus nem is jelentett lényegi újdonságot (Sundhaussen 1998; Sterbling 1997).

Ennek mintájára Magyarországgal kapcsolatban is feltehető a kérdés, hogy az 1940-as évek második felében a – személyi összetételében látványosan kicserélődött – politikai elit rohamai minden más elitcsoport mozgásterének radikális beszűkítésére valójában csak folytatását képezik-e annak a folyamatnak, ahogyan a politikai elit az 1930-as évek végétől kilépett korábbi koordináló, elosztó szerepéből, és elkezdte maga alá gyúrni a többi elitcsoportot. A politikai elitnek ez az előnyomulása egyben az elitek differenciáltságának felszámolását is jelentette, mert ezzel az egyes társadalmi szférák saját szakszerűsége, elitkiválasztási kritériumrendszere is alárendelődött a politikai szempontoknak. A modern társadalmak fejlődőképessége vagy külső hatásokra való rugalmas reagáló képessége viszont elitjeinek sajátos logikákra épülő teljesítőképességén alapul (Higley – Pakulski 2000). Az elitek differenciáltságának leépítése azután nagyban gyengítette is Magyarország fejlődőképességét a 20. század második felében.¹⁶

Irodalom

- Andorka Rudolf – Zagórski, Krzysztof 1979: *Társadalmi mobilitás Magyarországon és Lengyelországban. Az 1972. és 1973. évi adatfelvétel összehasonlító elemzése*. Statisztikai Időszaki közlemények 440. Budapest: KSH.
- Andorka Rudolf 1982: *A társadalmi mobilitás változásai Magyarországon*. Budapest: Gondolat.
- Andrew C. Janos 2003: *Haladás, hanyatlás, hegemonia Kelet-Közép-Európában*. Budapest: Helikon.
- Babits Mihály 1978 (1938): A tömeg és a nemzet. In uő: *Esszék, tanulmányok*. II. kötet. Szerk.: Belia György. Budapest: Szépirodalmi.
- Balázs Magdolna 1986: A középszintű közigazgatási apparátus személyi állományának vizsgálata a dualizmus időszakában. *Történelmi Szemle* 1986/1: 116–124.
- Barta Róbert 1995: Az Egységes Párt parlamenti képviselőinek társadalmi összetétele az 1920-as években. In Valuch Tibor (szerk.): *Hatalom és társadalom a XX. századi magyar történelemben*. Budapest: Osiris – 1956-os Intézet. 400–406.
- Benedek Gábor 2011: Szakszerűsödés és mobilitás a dualizmuskori bürokráciában. In Sasfi Csaba (szerk.): *Írástörténet – szakszerűsödés*. Szombathely: Hajnal István Kör – Magyar Társadalomtörténeti Egyesület. 141–148.
- Bódy Zsombor 2010: *Az ipari munka társadalmá. Szociális kihívások, liberális és korporatív válaszok Magyarországon a 19. század végétől a második világháborúig*. Budapest: Argumentum.

¹⁶ A magyar fejlődés – gazdasági teljesítményben, várható élettartam alakulásában mért – üteme gyorsabb volt a 20. század első felében, mint a másodikban (Tomka 2011).

- Bódy Zsombor 2010a: Útvesztőben. Erdei Ferenc dilemmái 1945 előtti pályáján. *Szociológiai Szemle* 2010/4: 130–148.
- Bognár Bulcsú 2010: *Erdei Ferenc szociológiája*. Budapest: Loisir Kiadó.
- Bukodi, Erzsébet – Róbert, Péter 2004: Changes in Intergenerational Class. Mobility in Hungary, 1973–2000. In: Breen, Richard (ed.): *Social Mobility in Europe*. Oxford Univ. Press. 287–314.
- Cseh-Szombathy László – Lakatos András – Lakatos Mária – Schandl László 1977: *Magyarország legöregebb lakói*. Budapest: KSH.
- Csurgó Bernadett – Kiss László 2002: Egyházi szerepek – politikai pozíciók. A két világháború közötti református elit történet-szociológiai vizsgálata. In: Némedi Dénes – Szabari Vera – Fonyó Attila (szerk.): *Kötő – jelek*. Budapest: ELTE Szociológiai és Szociálpolitikai Intézet. 85–115.
- Field, G. L. – Higley, J. 1980: *Elitism*. London: Routledge.
- Gergely Jenő 1992: *A katolikus egyházi elit Magyarországon 1919–1945*. Budapest: ELTE Szociológiai és Szociálpolitikai Intézet.
- Gyáni Gábor – Kövér György 1998: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Budapest: Osiris.
- Gyáni Gábor 1997: Polgárosodás mint zsidó identitás. *Buksz* 1997. ősz: 266–276.
- Gyáni Gábor 1998: Magyarország társadalomtörténete a Horthy-korban. In Gyáni Gábor – Kövér György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Budapest: Osiris. 168–356.
- Hajdu Tibor 1989 (szerk.): *A magyar katonatiszt*. Budapest: MTA TTI.
- Hajdu Tibor 1999: *Tisztikar és középosztály. Ferenc József magyar tisztjei*. Budapest: MTA TTI.
- Haller, Max – Kolosi Tamás – Róbert Péter 1990: Social Mobility in Austria, Czechoslovakia and Hungary. An Investigation of the Effects of Industrialisation, Socialist Revolution, and National Uniqueness. In Haller, Max (ed.): *Class Structure in Europe. New Findings from East-West Comparisons of Social Structure and Mobility*. New York – London: M.E. Sharpe. 153–197.
- Halmos Károly 1995: Rangemelések a Habsburg Monarchiában. In In Á. Varga László (szerk.): *Vera (nem csak) a városban*. Tanulmányok Bácskai Vera 65. születésnapjára. Debrecen: Csokonai. 445–481.
- Halmos Károly 2008: *Családi kapitalizmus*. Budapest: ÚMK.
- Halmos Károly 2010: Erdei Ferenc 1943. évi szárszói beszéde mint politikai szöveg. *Szociológiai Szemle* 2010/4: 60–108.
- Hatschikjan Magarditsch A. 1998: Zeitenwende und Elitenwandel in Osteuropa. In Hatschikjan, Magarditsch A. – Altmann, Franz-Lothar (Hrsg.): *Eliten im Wandel. Politische Führung, wirtschaftliche Macht und Meinungsbildung im neuen Osteuropa*. Paderborn et al.: Schöningh. 251–269.
- Higley, John – Pakulski, Jan 2000: Elite Theory versus Marxism. The Twentieth Century's Verdict. In Higley, John – Lengyel, György (eds.): *Elites after state socialism. Theories and Analysis*. Lanham et al.: Rowman & Littlefield Publishers. 229–241.
- Karády Viktor 1998: Zsidó és nem zsidó polgárosodás. *Buksz* 1998. tavasz: 9–19.
- Karády Viktor 2001: Mennyire volt magyar a honi értelmiség a századfordulón? In Lackó Miklós (szerk.): *Filozófia és kultúra. Írások a magyar művelődéstörténet köréből*. Budapest: MTA Történettudományi Intézet. 203–236.
- Karády Viktor 2011: Elitképzés, elitkiválasztás, elitlegitimáció. A középiskola társadalmi funkcióinak alakulása Magyarországon 1948 előtt. In Sasfi Csaba (szerk.): *Írástörténet – szakszerűsödés*. Szombathely: Hajnal István Kör – Vas Megyei Levéltár. 105–118.

- Klement Judit 2006: Nagypolgárság a két világháború közötti Magyarországon? Egy társadalmi réteg meghatározásának lehetőségeiről. In Kövér György (szerk.): *Zsombékok. Középosztályok és iskoláztatás Magyarországon a 19. század elejétől a 20. század közepéig*. Budapest: Századvég. 195–232.
- Kontler László 1999: *Millenium in Central Europe. A History of Hungary*. Budapest: Atlantisz.
- Kovács I. Gábor 2011a: „Törzsökös” és „asszimilált” magyarok, „keresztény allogének” és „zsidók” a dualizmus kori Magyarországon középiskoláiban. Forráskritikai észrevételek Karády Viktor cikkehez és a középiskolai nyelvstatistikához. In uő: *Elitek és iskolák, felekezetek és etnikumok. Társadalom- és kultúrtörténeti tanulmányok*. Budapest: L'Harmattan. 251–319.
- Kovács I. Gábor 2011: A két világháború közötti egyetemi tanárok rekrutációja és a középrétegek hierarchiája a társadalmi rangcímrendszer szerint a dualizmus kori Magyarországon. In uő: *Elitek és iskolák, felekezetek és etnikumok*. Budapest: L'Harmattan. 99–198.
- Kovács I. Gábor 2012: *Diszkrimináció, emancipáció – asszimiláció, diszkrimináció. Zsidó és zsidó származású egyetemi tanárok 1848–1944*. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó.
- Kovács I. Gábor 2014: *Hit – tudomány – közélet. A Debreceni Egyetem Református Hittudományi Kara (1914–1951) professzorainak életrajzi adattára és életútleírása*. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó.
- Kovács I. Gábor 2016: *Sárospatak erőterében. A Tiszán inneni származású református egyetemi tanárok életrajzi adattára és életútleírása*. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó.
- Kóvér György 2001: Keresztutak a gazdasági elitbe. *Korall* 2001/3–4: 156–169.
- Lakatos Ernő 1942: *A magyar politikai vezető réteg 1867–1918*. Budapest: szerzői kiadás.
- Lengyel György 1993: *A multipozicionális gazdasági elit a két világháború között*. Budapest: ELTE Szociológiai és Szociálpolitikai Intézet.
- Márkus László 1965: A Horthy-rendszer uralkodó elitjének jellegéről. *Történeti Szemle* 1965/4: 449–468.
- Melegh Attila – Kovács Éva 1995: Az identitás játéka. Kísérlet Erdei Ferenc A magyar társadalom a két világháború között című tanulmányának tartalmi kibontására. In Á. Varga László (szerk.): *Vera (nem csak) a városban. Tanulmányok a 65 éves Bácskai Vera tiszteletére*. Debrecen: Hajnal István Kör – Magyar Társadalomtörténeti Egyesület. 487–505.
- Nagy Endre 1993: Harcban az angyallal. Erdei politikai világnézetének és struktúra rajzának összefüggései az 1940-es évek elején. In uő: *Eszme és valóság. Magyar szociológiatörténeti tanulmányok*. Budapest – Szombathely: Pesti Szalon – Savaria University Press. 103–117.
- Nagy Péter Tibor 2010: Az iskolai elitek és iskolázott elitek kutatása. In uő: *Utak felfelé. Oktatás és társadalmi mobilitás a 19. és 20. századi Magyarországon*. Budapest: Új Mandátum. 24–25.
- Nagy Péter Tibor 2007: Társadalmilag kanonizált elitek a 19–20. században. *Iskolakultúra* 8-10: 12–21.
- Németh László 1942: Szekfű Gyula. In uő: *Kisebbségben*. Budapest: Magyar Élet. 185–321.
- Ormos Mária 1998: *Magyarország a két világháború korában*. Debrecen: Csokonai Kiadó.
- Pritz Pál 1995: Arisztokraták a magyar külügyi szolgálatban (1918–1944). In uő: *Magyar diplomácia a két világháború között*. Budapest: Akadémiai. 19–37.
- Püski Levente 1995: A politikai elit változása 1919 után. In Valuch Tibor (szerk.): *Hatalom és társadalom a XX. századi magyar történelemben*. Budapest: Osiris – 1956-os Intézet. 400–406.
- Püski Levente 2000: *A magyar felsőház története, 1927–1945*. Budapest: Napvilág.
- Püski Levente 2010: Bethlen István Arisztokrata identitása – egy kaszinói beszélgetés kapcsán. In Bódy Zsombor – Horváth Sándor – Valuch Tibor (szerk.): *Megtalálható-e a múlt?* Budapest: Argumentum. 214–224.

- Rudai Rezső 1936: *A politikai ideológia, pártszerkezet, hivatás és életkor szerepe a magyar képviselőház és a pártok életében (1861-1935)*. Budapest: Magyar Társadalomtudományi Társulat.
- Sebők Marcell (szerk.) 2004: *Sokszínű kapitalizmus. Pályaképek a magyar tőkés fejlődés aranykorából*. Budapest: HVG könyvek.
- Sipos Péter - Stier Miklós - Vida István 1967: Változások a kormánypárt parlamenti képviselőjének összetételében 1931-1939. *Századok* 101/3-4: 602-620.
- Sterbling, Anton 1997: *Kontinuität und Wandel in Rumänien und Südosteuropa*. München: Südostdeutsche Kulturwerk.
- Sterbling, Anton 1998: Elitenwandel in Südosteuropa: Einige Bemerkungen aus elitentheoretischer Sicht. In Sundhaussen, H. - Höpken, Wolfgang (Hrsg.): *Eliten in Südosteuropa. Rolle, Kontinuitäten, Brüche in Geschichte und Gegenwart*. München: Südosteuropa-Gesellschaft. 31-47.
- Stier Miklós 1983: Uralkodó elit, kormányzati hatalom - kormányzó réteg a Horthy-korszakban. *Századok* 1983/2: 434-444.
- Sundhaussen, Holm 1998: Eliten, Bürgertum, politische Klasse? Anmerkungen zu den Oberschichten in den Balkanländern des 19. und 20. Jahrhunderts. In Sundhaussen, H. - Höpken, Wolfgang (Hrsg.): *Eliten in Südosteuropa. Rolle, Kontinuitäten, Brüche in Geschichte und Gegenwart*. München: Südosteuropa-Gesellschaft. 5-30.
- Szabó Dezső 1939: A magyar középosztály megteremtése. In uó: *Az egész látóhatár*. I. kötet. Budapest: Magyar Élet Kiadó. 237.
- Szakály Sándor 1987: *A magyar katonai elit 1938-1945*. Budapest: Magvető.
- Szakály Sándor 1989: A magyar katonai felső vezetés társadalmi és anyagi helyzete 1919-1945. In Hajdu Tibor (szerk.): *A magyar katonatiszt. 1848-1945*. Budapest: MTA TTI. 85-112.
- Szakály Sándor 2003: *A magyar katonai felső vezetés 1938-1945*. Budapest: Ister.
- Szakály Sándor 2014: *Akik a magyar királyi csendőrséget 1919 és 1945 között vezették*. 2. jav. kiadás. Budapest: Magyar Napló. 34-35.
- Tomka Béla 2011: *Gazdasági növekedés, fogyasztás és életminőség*. Budapest: Akadémiai.
- Tóth Zoltán 1997: „A magyar középosztály megteremtése”. Jegyzetek néhány ismert társadalmi-politikai textus margójára. *Századvég* 1997. tél: 46-72.

Magyarországi hangulatkép 1989 júniusából. © Fortepan

Sebők Miklós

„Privatizálni a privatizációt”

*Az organikus közgazdászok
és a gazdasági rendszerváltás ideológiája*

„Az ÁVÜ működésével szemben is kritikusak vagyunk, nem helyes-
seljük, hogy egy központból »vezénylik« a privatizációt. Szerintünk
a privatizációt is privatizálni kellene.”

(Kuncze Gábor¹)

„A gazdaságpolitikai javaslatok ideológiával átitatottak, semleges-
ségük csak látszat.”

(Joseph Stiglitz²)

Bevezetés

Az 1980-as évek közepétől kezdődő magyar gazdasági rendszerváltás megítélése jelentős mértékben megváltozott az elmúlt évtizedek során.³ Az 1990-es évek második felére jellemző szélsőségesen pozitív véleményeket a 2000-es évek második felétől egy sokkal kritikusabb hozzáállás váltotta fel, amely hozzájárult a parlamenti erőviszonyok 2010-es drasztikus átrendeződéséhez, a rendszerváltó pártok (MDF, SZDSZ) parlamentből való kieséséhez és a Fidesz–KDNP kétharmados többségéhez. E folyamat részben az új magyar kapitalizmus gazdasági teljesítő-képességének és újraelosztási hatásainak a következménye volt: az első évtized közepétől megfigyelhető gyors növekedés és emelkedő bérek emlékét a 2000-es évek végére elhomályosította a devizahitelezés ügyében mélypontjához érő súlyos pénzügyi és szociális válság.

A rendszerváltás, az új gazdasági rend kialakítása során meghozott döntések megítélése ugyanakkor sosem volt kizárólag a gazdasági folyamatok derivátuma.

¹ Kuncze Gábor: Sokszínűbben privatizálnának a Szabad Demokraták, Népszabadság, 1994. 01. 31.

² Joseph E. Stiglitz: Don't trust technocrats, The Guardian, 2003. 06. 16., <https://www.theguardian.com/politics/2003/jul/16/globalisation.economy> [2017. 08. 25.]

³ A tanulmány elkészítéséhez nyújtott támogatásáért köszönettel tartozom a Politikátörténeti Alapítványnak.

A közpolitikai intézkedések elfogadtatását, legitimációját olyan ideologikus államapparátusok (Althusser 2006 [1970]) támogatják, amelyek részlegesen függetleníteni tudják magukat saját gazdasági alapjuktól, sőt akár túl is élhetik azokat. Sőt, az ideológiai hegemonia kialakítása és működtetése visszahat a gazdasági rendszer és az állam stabilitására. Ennyiben egy kétirányú kapcsolat érvényesül alap és felépítmény között (az ortodox marxizmus egyirányú koncepciójával szemben).

Az ellenőrzésnek csak az egyik, közvetlen formáját jelentik az olyan államapparátusok, mint a rendőrség és a büntetés-végrehajtás. Ezek mellett számos, közvetlen elnyomást nem alkalmazó, de – a társadalmi viszonyok áttételével – mégis állandó felügyeletet biztosító ideologikus államapparátus működik az egyházaktól az oktatási rendszeren át a médiáig. Miközben ezek mindegyike ellátja funkcióját a gazdasági rend újratermelése során, a gazdaságpolitikai nézetek befolyásolása szempontjából bizonyos eszközök és az őket alkalmazó csoportoknak kiemelt jelentőségük van. A magyar rendszerváltás történetének megértése szempontjából közülük is különösen fontos a *véleményformáló értelmiség* (Kristóf 2014) szerepének megértése.

A véleményformáló értelmiség az ideológiai hegemonia megteremtésében egy olyan funkciót lát el, amelyre más szereplők (mint a pártok vagy a nemzetközi szervezetek) nem vagy csak korlátozottan képesek. Ilyen többek között a helyi közeg számára fogyasztható ideológiai tartalom fejlesztése, ennek változatos kommunikációs csatornákon történő terjesztése, a hitelességgenerálás a személyes és szakmai reputáció felhasználásával, a kapcsolattartás az ideológiai hálózat tagjai között, illetve a társadalmi-politikai fórumok biztosítása. A gazdaságpolitika területén – annak magas elvontsági szintje és technikai komplexitása miatt – ezt a szerepet elsősorban egy általában közgazdász (illetve bizonyos esetekben jogász) képzettségű, ún. *organikus közgazdász elit* látja el. Ez a Huw Macartney által bevezetett fogalom Gramsci *organikus értelmiségi* koncepcióját alkalmazza a neoliberais kor viszonyaira. Eszerint a kor ideológiáját támogató közgazdász-elit „organikusan” emelkedik ki a társadalomból saját osztályának és ennek érdekviszonyainak képviselőjére. Az említett funkciók ellátásával az organikus közgazdászok így nem csak saját értékeik társadalmi érvényesítését segítik önképük szerint, de stratégiájuk maximálisan megfelel személyes és intézményi érdekeiknek is.

A jelen tanulmány a neogramscinánus amszterdami iskola elméleti elittipológiájára építve elemzi a magyar kapitalizmus kialakulását 1990 után. Felhasználva többek között Macartney organikus közgazdász koncepcióját, azt vizsgáljuk, milyen befolyást gyakoroltak egyes hazai szereplők arra, hogy melyik kapitalizmus-változat legyen meghatározó a magyar gazdaságban. A gazdaságpolitikai területről vett empirikus illusztrációk segítségével bemutatjuk, milyen taktikai megoldások segítségével vált dominánssá a több különböző érdekcsoportot és politikai közösséget összefogó modernizációs konszenzuson belül a (Soros György által közismertté

tett fogalommal⁴) piaci fundamentalizmusként meghatározható ideológia. Ebben kulcsszerepet játszott a gazdaságpolitikai véleményformáló elit összehangolt, stratégiai cselekvése, amely az érdekek és értékek közötti erős összhangra épült.

A tanulmány elsősorban azzal járul hozzá a magyar gazdasági rendszerváltással foglalkozó politikai gazdaságtani szakirodalomhoz, hogy áttekinti, hogyan tettek szert az organikus közgazdászok a nemzetközi szervezetekhez, a politikai pártokhoz és az üzleti érdekcsoportokhoz mérhető szerepre a folyamat során. Míg a rendszerváltás előtti időszakra vonatkozóan a reformközgazdász elit kiemelkedő történelemformáló szerepét szinte evidenciaként kezelik, a rendszerváltás utáni időszak fejleményei kapcsán a magyar irodalomban már sokkal nagyobb súlyt kap a világrendszer strukturális folyamatainak vagy a nemzetközi intézmények szerepének a vizsgálata. Márpedig a rendszerváltás gazdaságpolitikai döntéseit jelentős részben belföldi szereplők készítették elő, ők hozták meg, és fogadtatták el a közvéleménnyel. Vizsgálatunk így reményeink szerint hozzájárul ezen döntések mélyebb megértéséhez.

Az alábbiakban először röviden ismertetjük a tanulmány elméleti háttéréül szolgáló neogramsciánus elitelméletet, illetve ennek empirikus kutatási alkalmazásait. Ezt követően bevezetjük az organikus közgazdász elit fogalmát, és röviden jellemezzük rendszerváltás utáni magyarországi képviselőit. Ezt követően empirikus illusztrációkkal támasztjuk alá az elméleti keret relevanciáját a magyar gazdasági rendszerváltás vizsgálatában. A záró szakasz összefoglalja megállapításainkat, és kitekint a vizsgált időszakot követő fejleményekre.

A neogramsciánus elitelmélet és a magyar esetre való alkalmazása

A nemzetközi politikai gazdaságtanban az egyik legfontosabb, az elitek szerepét vizsgáló irányzat a Gramsci munkásságát követő ún. amszterdami iskola. Az elméleti irányról egy korábbi írásunkban (Sebők 2009) már részletes áttekintést nyújtottunk, így itt csak a megközelítés legfontosabb módszertani elveit és megállapításait foglaljuk össze.

Az amszterdami iskola a hagyományos történeti materialista gondolkodást vegyíti olyan gramsciánus fogalmakkal, mint a kulturális hegemonia és az organikus értelmiség. Gramsci munkássága úttörő volt a gazdasági determinizmus fogságába záródó ortodox marxizmus (Sebők 2008) megújításában. A kapitaliz-

⁴ Soros: Capitalism versus Open Society, Financial Times, 2009. 10. 30., <https://www.ft.com/content/d55926e8-bfea-11de-aed2-00144feab49a> [2017. 08. 25.]

mus stratégiai cselekvőinek néven nevezésével, illetve a hegemon stratégia végrehajtásában a gondolatok és ideológiák jelentőségének hangsúlyozásával egy új kutatási irányt nyitott a Marxot követő kritikai politikai gazdaságtanban. A „konszenzus maszkjait” letépdő Gramsci nem csak a „józan ész” (common sense) termelésének sajátosságaira, de az ebben kulcsszerepet játszó értelmiségi elitre is felhívta a figyelmet. Az így meghatározott organikus értelmiség saját osztályának szervezője, „meggyőzője”, amely a korának és osztályának megfelelő világnézetet koherens ideológiává gyúrja össze (minderről bővebben: Macartney 2011: 25–39).

Az amszterdami iskola olyan szerzői, mint Pijl, Overbeek vagy Cox, a Gramsci-féle marxizmust a hagyományos elitelméleti és kritikai politikai gazdaságtani kutatási megközelítésekkel (így például Polányi Károly eredményeivel) vegyítették, miközben az elemzés szintjét a nemzetállamiról a globálisra és transznacionálisra emelték (Sebők 2009: 122–126). Miközben a termelőerők és termelési viszonyok elemzése továbbra is a vizsgálat szerves része maradt, kiemelt figyelmet irányítottak az elitek, s ezen belül is a transznacionális elitek szerepére a kor hatalmi struktúráinak és domináns diskurzusainak termelésében (egy példa erre Pijl [2008] transznacionális káderosztály fogalma). Ezen új cselekvőtípus felemelkedése elválaszthatatlan a globális kapitalizmus kialakulásától és ennek igényeitől: a szabadkereskedelem előtti korlátok lebontásától és az ezt leginkább támogató közpolitikai megoldások elterjesztésétől. Az új elemzési szint beemelésével egy, a nemzetállaminál komplexebb elemzési keret alakult ki, amelyben már a belföldi és transznacionális cselekvők és intézmények *hálózatos* együttműködését is görcső alá vehették.

E kutatási irányt folytatva Huw Macartney (2011) a „változatos (variegated) neoliberalizmusról” szóló könyvében azt mutatja be, hogyan vált a neoliberalizmus hegemon gazdaságpolitikai gondolkodássá olyan országokban is, amelyekben kezdetben ellenezték a belőle levezetett közpolitikai recepteket (mint például Németországban vagy Franciaországban). Az egyes országok folyamatai nem történeti véletlenek összjátékaként alakultak egy meghatározott mintázat szerint, hanem egy tudatos neoliberális hegemon projekt részeseinek összehangolt cselekvése nyomán (Macartney 2011: 69–83). Bár az atlanti, a gall és a rajnai kapitalizmus keretei között az egyes neoliberális projektek rendelkeztek bizonyos helyi jellegzetességekkel, a cselekvési terv mindenhol hasonló jegyeket mutatott.

A transznacionális káderosztály olyan frakciói, mint a globális befektetési bankokban, illetve a nemzetközi szervezeteknél dolgozó elitek olyan intézményeket hoztak létre, amelyek képesek voltak a döntéshozók és a közvélemény számára útmutatást adni a gazdasági fejlődés komplex folyamataiban. Ezek a *gazdaságtudományi intézetek* (Macartney 2011: 99) lettek az egyik legfontosabb szereplői az új *gondolat-*

rendszer, a neoliberalizmus elterjesztésének. Kulcsszerephez jutott e folyamatban a neoliberalis társadalmi közegekből organikusan kiemelkedő belföldi közgazdász-elit, amely elemzéseit a szakzsargon, a belterjes hivatkozások és az átláthatatlan módszertan segítségével a tudományosság látszatával vonta be. A hazai és nemzetközi pénztőke által biztosított erőforrásokkal képesek voltak ehhez a tevékenységhez magasan kvalifikált munkaerőt találni, mind a gazdasági elemzés, mind a szintén nélkülözhetetlen marketing és PR területén. A szerepükre megfelelően felkészített gazdaságkutató intézetek pedig már képesek voltak feladatuk ellátására: a neoliberalis józan ész, a „szakmailag” egyetlen elfogadható gazdaságpolitikai gondolatrendszer tartalmának kidolgozására és ennek terjesztésére.

A neoliberalis *common sense* Macartney (2011: 118–119) Nyugat-Európára vonatkozó elemzésében néhány alaptézis sulykolásával alakul ki. Ezek közül is kiemelkedik a „versenypárti” (értsd: szabályozatlan piacot propagáló) reformok és a gazdasági növekedés között feltételezett szoros kapcsolat. Ez az összefüggés (illetve kimutatásának igénye) az empirikus közgazdasági kutatások kulcsterületévé válik. A múlt eseteinek és tendenciáinak a jövőre vetítésével pedig már olyan közpolitikai receptek állíthatóak elő, amelyek a gyakorlati döntéshozás számára is iránymutatásul szolgálhatnak. Ennyiben – a klasszikus Gramsci-féle elméletnek megfelelően – a tudományt egy világnézet kialakítására használják, amely világnézet idővel és kellő ismétléssel „univerzálissá”, az élet különböző területein alkalmazható és az alternatívákat kizáró hegemon ideológiává emelhető. Egy kétlépéses folyamatról beszélhetünk tehát: először megtörténik a „közjó” egy narratívájának kialakítása (reformok = növekedés), majd az ideológiai térben az organikus elitek létrehozják ennek szükségességének és elkerülhetetlenségének a mítoszát.

A véleményformáló közgazdászok szerepének ilyen neogramscianus indíttatású vizsgálata jól illeszkedik a magyar esethez. A Macartney által kifejtett organikus közgazdász koncepció pontosan írja le számos magyar közszereplő stratégiai cselekvését. A belföldi véleményformáló elit tagjai a Macartney által Nyugat-Európa kapcsán leírtakhoz hasonló tervek mentén és hasonló gyakorlati lépésekkel járultak hozzá egy, az ott leírthoz rendkívül hasonló ideológiai hegemonia kialakításához. Az elméleti keret magyar esetre alkalmazott változatában az organikus közgazdászok egyszerre végeztek személyes és intézményi *hatalmi pozícióépítést*, s *formálták a rendszerváltással és a kapitalizmus-moddal kapcsolatos közbeszédet*. Előbbi kapcsán előszeretettel építettek olyan megoldásokra, mint a kormányzati és nem kormányzati pozíciók közötti forgóajtó; a választott vezetők személyét befolyásoló „királycsinálás”; a mindezekhez nélkülözhetetlen hálózat- és intézményépítés; valamint a médiában és a tudományban folytatott „ismeretterjesztés”. Utóbbi esetében szintén változatos diszkurzív megoldásokat alkalmaztak az alternatívák leszűkítésétől és diszkreditálásától, a függetlenség látszatának megteremtésén át a neoliberalis receptek adaptálásáig.

A hegemon stratégia e két dimenziója kölcsönösen támogatta egymást: a bővülő erőforrások megerősítették az organikus közgazdászok ideológiai monopóliumát, amely befolyást aztán szisztematikusan felhasználták személyes és intézményi hatalmi pozícióik megerősítésére. Ezek a kiemelt stratégiai elemek természetesen nem írják le a piaci fundamentalista véleményformáló elit tevékenységének teljességét. Ugyanakkor már pusztán felsorolásuk is jelzi, milyen kiterjedten (a társadalom és gazdaság mennyi alrendszerében) és milyen mélyen voltak képesek befolyásolni a magyar kapitalizmus-modellt.

Az empirikus kutatásra a fentiek szerint operacionalizált neogramsciánus elméleti keret hozzáadott értékét a rendszerváltás politikai gazdaságtanával kapcsolatos irodalmon belül a konkrét elitcsoport tevékenységének a szokásosnál mélyebb vizsgálatával határozhatjuk meg. Ez a megközelítés feltétlenül túlmutat a nemzetközi intézmények („Brüsszel”, IMF, Világbank) által gyarmatosított magyar gazdaságpolitikáról szóló publicisztikai elvontságú téziseken, de nagyrészt az ország félperiferiális helyzetéből és az ezzel járó útfüggőségéből kiinduló irodalmon is. A kulturális hegemonia logikáját leíró gramsciánus hagyomány beemelése az elemzésbe jól kiegészíti a státusz-központú hagyományos elitszociológiai megközelítést is. Miközben az organikus közgazdászoknak a rendszerváltás előtti időszakban betöltött szerepe nem csak jól feldolgozott, de szinte evidenciának is tekintett téma (vö. a Pénzügykutató Intézet, illetve a „Fordulat és reform” kapcsán végzett elemzéseket, így például Gagyai 2015 és Fábry 2017 írását), ugyanez a rendszerváltás utáni időszak kapcsán messze nem mondható el.

A neogramsciánus elméleti megközelítés alkalmazása így fontos új eredményeket hozhat a korszak kapcsán. Ezzel együtt azt is hangsúlyozni kell, hogy az itt javasolt elméleti keret nem a bevett rendszerváltás-értelmezések konkurenciája vagy alternatívája. Sokkal pontosabb, ha hozzáadott értékét úgy határozzuk meg, hogy a teljes képen belül kontúrosabban húz meg egy olyan részletet, amely korábban jelentőségénél kevesebb figyelmet kapott. Az alábbiakban az organikus elit szociológiai-politikai profiljának felvázolása után az így meghatározott elméleti keret relevanciáját mutatjuk be empirikus illusztrációk segítségével.

Az organikus közgazdász elit a rendszerváltás után

Ahhoz, hogy elméleti keretünket a rendszerváltás utáni magyar kapitalizmus fejlődésére alkalmazzuk, szükséges röviden bemutatni az elemzés tárgyát, a magyar organikus közgazdász elitet. Ezen elit genealógiáját a magyar szakirodalom (többek között Szalai Erzsébet) alaposan feltárta. Lóránt Károly (idézi Éber 2012: 184) egy publicisztikájában a - nemi értelemben kissé leszűkítő - „Dimitrov téri fiúk”

címkével jellemezte ezt a kört. Lóránt szerint a csoport tagja volt Kupa Mihály, Medgyessy Péter, Békesi László, Soós Károly Attila, Chikán Attila, Petschnig Mária Zita, Németh Miklós, Felcsúti Péter, Lengyel László, Vértes András, Bod Péter Ákos, Várhegyi Éva, Pete Péter, Akar László, Mihályi Péter, Simor András és Csaba László. E névsor – néhány kivétellel (lásd Bod Péter Ákos) – kétségtelenül jól megfeleltethető a későbbi organikus közgazdász elit első generációjának (amely kör a rendszerváltás utáni első húsz évben olyan újabb fontos nevekkal bővült, mint Király Júlia, Oszkó Péter vagy Jaksity György).

A fenti lista ugyanakkor kissé össze is mos több, a rendszerváltás idején még kulturálisan és elitpozícióját tekintve is elkülönült értelmiségi kört. Szalai (1997) elemzése részben kezeli ezt a problémát, amikor három fontos rendszerváltó elit csoportot különböztet meg: a „késő-kádári technokráciát”, a „demokratikus ellenzéket” és az „új reformer értelmiséget”. Értelmezésünk szerint egységes és koherens programot megvalósítani képes organikus közgazdász elitről azután beszélhetünk, hogy e csoportok – nézeteltéréseiket félretéve, a kialakuló neoliberais common sense-hez igazodva – a Demokratikus Charta és az 1994-es kormányalakítás után végleg összefogtak. Ebben a folyamatban az 1980-as évek végén – kortársai visszaemlékezései szerint – kulcsszerepet játszott Antal László, aki „hidat épített a jövő emberei között”.⁵

A homogenizációs folyamatot jól jellemzi Békesi László pályafutása: a járási tanácsi előadóból a fővárosi tervgazdálkodási tanács vezetésén át pénzügyminiszter-helyettesi, majd pénzügyminiszteri pozícióig jutó közgazdász tipikus Kádár-kori csúcsburokrata karriert tudhatott magának. A rendszerváltás előtt párttag és még az 1994-es választáson is a nevében a szocializmust hirdető párt egyik vezetőjeként fellépő Békesi ugyanakkor gazdasági nézeteiben 1990 után már sokkal közelebb áll az akkor még antikommunista irányultságú SZDSZ programjához.⁶ A folyamat végén Békesi 1998-ban kilép az MSZP-ből, közreműködik az SZDSZ választási programjának elkészítésében, s 2009-ben szerepet vállal a neoliberais programot szociális engedmények nélkül képviselő Reformszövetségben.

Az organikus közgazdász elit kialakulása és homogenizálódása természetesen nem járt együtt a totális, a társadalom és közpolitika minden alrendszerére kiter-

⁵ Bokros Lajos – Surányi György: A reformer értelmiség szellemi atyja, Élet és Irodalom, 2008. 10. 03., http://penzugykutato.hu/sites/default/files/Bokros_Antal%20L%C3%A1szl%C3%B3.pdf [2017. 08. 25.]

⁶ Medgyessy Péter szerint „Békesi [első, 1989-es pénzügyminisztersége idején – S. M.] még nem volt annyira karakteres ember, mint amilyen '92-ben, '93-ban, '94-ben lett. Akkor még igazán saját gazdaságfilozófiája sem volt, eléggé operatív ember volt, és eléggé szűk körben mozgott a gondolkodása” (Medgyessy Péter: A politika nem barátságokról szól, Rádai Eszter interjúja, Beszélő IV/5., <http://beszelo.c3.hu/cikkek/medgyessy-peter-%E2%80%9Ea-politika-nem-baratsagokrol-szol%E2%80%9D> [2017. 08. 25.]).

jedő hegemoniával. A neoliberalizmus (a washingtoni konszenzusban összefoglalt) tanait nem minden kormányalkotó erő fogadta el, élén magával az 1994-től miniszterelnök Horn Gyulával. A rendszerváltás központi ideológiájának és közpolitikai programjának tekinthető *modernizációs konszenzusra* éppen azért volt szükség, hogy az egymástól más kérdésekben élesen eltérő nézeteket valló szereplők között meglegyen a koordinált cselekvéshez szükséges közös nevező (minderről, valamint a csoport vezető tagjainak – területi korlátok miatt itt nem taglalt – részletes bemutatásáról bővebben lásd Sebők 2016).

Rátérve immár a magyar organikus közgazdászok bemutatására, megállapítható, hogy egy olyan *befolyásos* csoportot alkottak a rendszerváltás után, amely képes volt az *összehangolt cselekvésre*, jelentős részben *értékei és érdekei egybeesése* miatt. Ezen elit tagjai magas fokon transzformálták egymásba gazdasági, kulturális és társadalmi tőkájüket: nemzetközi kapcsolataik, a kurrens közgazdaságtani irodalomhoz való (a szocialista felsőoktatásban messze nem bevett) hozzáférésük, a társadalmi alrendszeren átívelő hálózatuk együtt járt a személyes és intézményi gyarapodással. Ennyiben az organikus közgazdászok rendszerváltás utáni befolyásának gyökerei jelentős mértékben visszanyúlnak az 1990 előtti időszakra.

A „reformközgazdászok” az 1960-as évek végétől kezdve a magyar közvéleményben a piaci reformok észszerűségének megtestesítőivé váltak a szocialista rendszer észszerűtlenségével szemben. Az 1980-as évek közepétől egyre nagyobb társadalmi visszhangot kiváltó reformjavaslataikkal (lásd *Fordulat és reform*) és rendszerkritikus kiállásukkal (lásd például Lengyel László kizárását az MSZMP-ből) többen közismertté váltak. Mások a Németh-kormányban és a mögötte álló apparátusban alapozták meg technokrata imázsukat. Ahogy Lengyel László, a csoport egyik szellemi vezetője, egyben krónikása írta: „Az államapparátusok és holdudvaruk tele voltak tehetségekkel, behálózta őket az »ifjú tisztek« reformmozgalma. Az államigazgatási vezetők arra kényszerültek, hogy hagyják szabadon dolgozni a náluk dolgozó Surányi Györgyöt és Bokros Lajost, Herczog Lászlót és Csillag Istvánt vagy éppen Antal Lászlót és Kupa Mihályt.”⁷

A „kiválasztottak” maguk is ambicionálták a gazdasági átmenet levezénylését, s reputációjukat (gyakran Lengyel Lászlóhoz hasonlóan: egymás reputációját) aktívan építették a médiában. Ehhez megfelelő kiindulópontot jelentett, hogy a szocialista nyilvánosság szerkezete – különösen a kereskedelmi tévék 1997-es elindulásáig – szintén sok tekintetben tovább élt. Az örökült struktúrák és személyzet mellett a köztévé-kozádió szimpátiája az organikus közgazdászok számára biztosított volt, amit az egyenlőtlen erőviszonyokat hamar átlátó jobboldal

⁷ Lengyel László: Magyar miniszterelnökök (1988–1998). http://www.politikaievkonyv.hu/online/mp10/1-23_lengyel.html [2017. 08. 25.]

az ún. médiaháború során sem tudott tartósan megváltoztatni (erre majd csak 2010 után lesz képes).

Másfelől az organikus közgazdászok nem csak közvetetten, de közvetlenül is befolyásolták a közpolitikai döntéshozást. Képviselői, miniszteri vagy államtitkári szerepekbe léptek be, majd ezekből távozva tovább védtek korábbi döntéseiket s általában ideológiai fölényüket. Ugyanúgy aktív szerepet vállaltak az MSZP, illetve az SZDSZ - s 1998-ig a Fidesz - programalkotásában, mint az ezek alapján meghozott közpolitikai intézkedések publicisztikai és tudományos védelmében. Ennek során kihasználták az alternatív erőközpontok és ideológiai irányok gyengeségét, illetve a magyar választók általános tájékozatlanságát a modern kapitalizmus és közgazdaságtan összefüggéseiben (ami nem is lehet meglepő annak fényében, hogy a több esetben külföldi ösztöndíjjal világot látó organikus közgazdászokkal ellentétben erre a magyar oktatási rendszer esélyt sem adott számukra). Így meghatározott univerzális szerepvállalásuk a magyar kapitalizmus kiépítésében leginkább értelmiségi „guru”-ként határozható meg. Az organikus közgazdászok kihasználták, hogy a közvélemény nem feltétlenül egy adott téma specialistáitól várja az iránymutatást kurrens ügyekben, s a közgazdasági „celebritás” kialakításához a kereskedelmi média és az internet előtti világ homogenitása megfelelő terepet kínált.

Az organikus közgazdász elit szisztematikusan és szoros együttműködésben dolgozott közös célja megvalósításáért. Ha nem is feltételezzük - a politikai spektrum szélsőségein népszerű összeesküvés-elméletekkel -, hogy a magyar kapitalizmus kialakulását egy állandóan üléselő szűk politikai bizottság irányította volna, az is egyértelmű, hogy nem a láthatatlan kéz vezetett magas társadalmi státuszú, de egymástól elszigetelt egyéneket egy spontán ideológiai hegemonia kialakítására. E csoport tudatosan, dokumentálhatóan szervezett módon, egy észszerű belső munkamegosztást érvényesítve foglalta el a magyar szellemi-ideológiai tér hídfő-állásait a társadalom több fontos alrendszerében, a tudományban, a politikában, a közpolitikai elemzésben, a publicisztikában, a könyvkiadásban vagy a nemzetközi kapcsolatok terén. Céljuk a kialakuló modernizációs konszenzuson belül a poszt-kommunista-politikai pragmatista szárnyal szemben a piaci fundamentalizmus ideológiájának képviselője volt.

Természetesen az organikus közgazdászoknak még belföldi és külföldi szövetségeseikkel (lásd multinacionális cégek és nemzetközi szervezetek) együtt sem sikerült mindig és minden kérdésben akarataikat érvényesíteni. Nehéz lenne ugyanakkor a gazdasági átmenetben még egy olyan csoportot azonosítani, amely hasonlóan szervezett és tudatos módon lett volna képes befolyásolni a hazai gazdasági közgondolkodást és közpolitikai döntéshozást. Az alábbiakban empirikusan is illusztráljuk az organikus közgazdászok így leírt stratégiai cselekvését, amellyel a kialakuló magyar kapitalizmus jellegét formálták a rendszerváltás

után. Először a személyi és intézményi hatalmi pozícióépítés taktikai elemeire, majd az így kiépített infrastruktúra segítségével elvégzett diszkurzív pozícióépítés technikáira térünk ki.

Empirikus illusztrációk

Empirikus illusztrációink során az organikus közgazdászok személyes és hatalmi pozícióépítés eljárásait a forgóajtó, az intézmény- és hálózatépítés, a királycsinálás, a tanácsadás, valamint az ismeretterjesztés témái kapcsán mutatjuk be. Az ideológiai pozícióépítés kapcsán három fontos taktikai megoldást emelünk ki: az alternatívák leszűkítését, a függetlenségi retorikát, valamint a neoliberais tartalomfejlesztést.

Hatalmi pozícióépítés I.: Forgóajtó

A fejlett demokráciákban a nyílt korrupció visszaszorulásával az üzleti és politikai pozíciók közötti forgóajtó (revolving door) vált a lobbierdekek érvényesítésének egyik legfontosabb eszközévé (Skinner 2011). Ezzel párhuzamosan a kormányzati tudás és kapcsolatok kamatoztatása az üzleti életben fontos elitstratégia lett, különösen a gazdasági területen. Így például pénzügyminiszterek és magas beosztású közigazgatási vezetők sora lépett állásba a magyar és nemzetközi kapitalizmus kulcsintézményeinél Bokros Lajostól (Világbank) Medgyessy Péteren (Inter-Európa Bank) át László Csabáig (K&H, KPMG).

Emellett az üzleti szféra fontos rekrutációs bázissá is vált a transzatlanti neoliberais érdekkörökkel pozitív viszony kialakítására törekvő magyar kormányok számára. Így került pénzügyminiszteri pozícióba Járai Zsigmond (korábban: ABN-Amro, Budapesti Értéktőzsde), illetve Oszkó Péter (korábban: KMPG, Deloitte). A forgóajtó mindemellett az akadémiai szféra neoliberais beállítottságú szereplői számára is belépési pontot jelentett a közvetlen döntéshozói körbe (lásd például a vállalat-gazdaságtant oktató Chikán Attila gazdasági miniszteri szerepvállalását).

A rendszerváltás utáni magyar gazdaságpolitikai rekrutáció története egyben az organikus közgazdászok forgóajtó-szerű közlekedésének története is. Egy kis létszámú, jellemzően a rendszerváltás előtti kormánybürokráciában edződött értelmiségi kör töltött be változatos pozíciókat a makrogazdasági irányítás, a pénzügyi szabályozás és a privatizáció kulcsterületein, hogy aztán ismereteit és lobbiképességét a magánszférában kamatoztassa. Amikor nem voltak hatalmi pozícióban, akkor a csoport tagjai szinte kivétel nélkül részt vállaltak valamely

organikus közgazdasági intézmény aktivitásában (Csillag István – Pénzügykutató, Békesi László, Chikán Attila, Oszkó Péter – Reformszövetség stb.).

Ezen aktivitás gyakran olyan intézkedések és közpolitikai folyamatok kommentálására irányult, amelyben maguk a szerzők is érintettek voltak. Így tett a Várhegyi Éva könyvét recenzáló Mihályi (2003), aki a privatizációs kudarcokért az érintett bürokráciákat hibáztatta:

Ha nem is mindenütt, de a legtöbb esetben a menedzsment azon dolgozott, hogy húzza-halassza a privatizációt, addig is élvezhette a kiemelkedő fizetést és a presztízst. Cégek, befolyásos közéleti figurák alakították a tranzakciókat, s mindenki abban volt érdekelt, hogy leszedje a maga sápját. Az első időkben ez csak anyagi érdek kérdése volt, később viszont ezt az időhúzást erősítette a privatizációért felelős apparátusok önvédelmi reflexe („mindent lepapírozunk!”).

Mihályi ugyanakkor nem említi meg saját érintettségét, mint olyan döntéshozóét, aki „1997/98-ban a Pénzügyminisztérium társadalmi közkiadásokért felelős helyettes-államtitkára, előtte a privatizáció területén különböző állami beosztásokban játszott jelentős szerepet”.⁸

A forgóajtót aktívan és a maga javára használó multifunkcionális értelmiségi prototípusa Bokros Lajos. A szakmai karrierjét a Pénzügykutató Intézetben kezdő Bokros gyakorlatilag minden olyan fontos pozíciót betöltött, ahol hozzájárulhatott a neoliberális jónak érzett hegemoniájának kialakításához. Volt üzleti vezető állami cégeknél és pénzügyi intézményeknél (Állami Vagyonügynökség, Budapest Bank, BÉT), dolgozott az MNB-ben és a Pénzügyminisztériumban (miniszterként), volt MSZP-s országgyűlési és MDF-es EP-képviselő, közös ellenzéki főpolgármesterjelölt (2014), pártalapító (MoMa), egyetemi oktató és vezető (CEU), akadémiai bizottsági tag, illetve nagy teherbírási publicista (Élet és Irodalom). Amikor – EP-listavezetőként – egy műsorban arról kérdezték, hogy nem okoz-e gondot, hogy külföldön kell majd tevékenykednie, a volt miniszter azt hangsúlyozta: „Brüsszelből is rendszeresen haza kell látogatnia egy képviselőnek, így itthon is tudja majd »az igét hirdetni«”.⁹

⁸ Mihályi Péter önéletrajza: <http://econ.core.hu/intezet/mihalyi.html> [2017. 08. 25.]

⁹ Bokrosné: nálunk Lajos a miniszter, én meg a pénztáros, atv.hu, 2009. 05. 29., http://www.atv.hu/belfold/090529_bokrosne_nalunk_lajos_a_miniszter_en_meg_a_penztaros__video [2017. 08. 25.]

Hatalmi pozícióépítés II.: Intézményépítés és finanszírozás

A Pénzügykutató Zrt. tizenötödik szülinapi rendezvényén Lengyel László büszkén említette meg, hogy az intézmény „egyik kiemelkedő teljesítménye, hogy eddig [2002-ig – S. M.] minden kormányba sikerült minisztert vagy államtitkárt delegálniuk [sic!]”.¹⁰ Ez a haditett nem lett volna megvalósítható egy – a forgóajtón túlmutató – szisztematikus intézmény- és hálózatépítési munka nélkül. Az organikus közgazdászok képesek voltak olyan fórumokat, rendezvényeket és PR-akciókat szervezni, amelyek segítségével akkor is állandó jelenlétük volt a közéletben és a médiában, amikor közvetlenül nem hívták őket. Mindemellett aktív káderpolitikával menedzseltek be magukat döntéshozói pozíciókba, ahonnan megfelelő anyagi és erkölcsi támogatást kaptak tevékenységük folytatásához, a miniszteri és alacsonyabb szintű kormányzati rekrutáció, valamint a közpolitikai döntések befolyásolásához.

A folyamat az organikus közgazdászok szellemi otthona, a Pénzügykutató Rt. megalapításával kezdődött. Ennek történetéről és a rendszerváltás előtti működéséről számos forrás elérhető (lásd Gagyí említett művét, illetve Pogány [1998] írását, az intézmény kvázi-hivatalos önéletrajzát). A Pénzügykutató rendszerváltás utáni tevékenységének részletes feltárása ugyanakkor hasonlóan hasznos vállalkozás lenne. Ha erre e helyt nem is vállalkozhatunk, annyi megállapítható, hogy az intézmény a kialakuló kapitalizmus viszonyai között a legnagyobb hatású agytrösztök egyikeként működött. Erről tanúskodik rendezvényeinek sokasága, amelyekről a szervezet honlapja a 2000-es évek közepéig visszamenőleg számol be. Ugyanúgy megtalálható itt az Allianz biztosítóval közösen szervezett „Magyarország helye a világban” című konferencia 2009-ből, mint más hasonló rendezvények, amelyeket a Gazdasági Versenyhivatal Versenykultúra Központja, a Nemzeti Kutatási és Technológiai Hivatal, a Külügyminisztérium, a Fővárosi Vízművek (!), a Hídépítő Zrt. vagy a bankok és biztosítók közül az MKB, a HVB, az UniCredit, illetve az Aegon közreműködésével tartottak meg.¹¹

Ahogy ez a lista és a konferenciák változatos tematikája is jelzi, az elnevezése szerint „pénzügykutatással” foglalkozó intézmény valójában egy univerzális agytröszt-funkciót látott el. Ez különösen hangsúlyossá vált olyan szervezeti egységek és szatelittársaságok megalapítása után, mint az 1993-tól működő Korridor Politikai Kutatások Központja vagy a 2010-es években aktív Hetényi-kör (témája: az adórendszer), Szalay-kör (alkotmányjog), Andrásy-kör (külpolitika), illetve Aschner-

¹⁰ Szép volt, fiúk! Tizenöt éves a Pénzügykutató Rt., Hetek, 2002. 11. 29., http://www.hetek.hu/uzlet/200211/szep_volt_fiuk [2017. 08. 25.]

¹¹ Pénzügykutató Zrt.: Konferenciák, <http://www.penzugykutato.hu/hu/konferenciak?page=4> [2017. 08. 25.]

kör (innováció). Szemben olyan, közvetlenül a választások előtt megalakított, az éppen következő voksolás befolyásolására törekvő piaci fundamentalista szervezetekkel, mint a 2008–2009-es időszakban aktív Oriens, illetve Reformszövetség, a Pénzügykutató a rendszerváltás első húsz éve során végig aktív volt, ami jelentős intézményi tudás és szervezeti kapcsolati tőke felhalmozását tette lehetővé.

Ez a szervezeti kapcsolati tőke kulcsfontosságú volt az intézmény hosszú távú jövőjének biztosításában. A Pénzügykutató Rt. részvényesei között megtalálható számos magyar nagyvállalat (Aegon, OTP, MKB) és a munkaadók egyik legnagyobb belföldi érdekvédelmi szervezete, a Munkaadók és Gyáripárosok Országos Szövetsége. A tulajdonosi háttér és az agytröszt által képviselt ideológiai irány tehát legalábbis nem mond ellent egymásnak. Ugyanez nem mondható el a projektfinanszírozásról: az állam leépítésének szükségességéről cikkek százait jegyző szerzők (Csillag, Várhegyi stb.) által félmjelzett intézmény ugyanis a rendszerváltás után szorosan összefonódott a magyar kormányzati és állami vállalati szektorral. Ezt nem csak a konferenciákat támogató állami-önkormányzati cégek sokasága jelzi, de azon megbízások sora is, amelyekből „üzleti-tanácsadói” bevételeiket szerezték. A példák számos kormányt és kormányzati időszakot átfognak a Voszka Éva által vezetett 1995–1996-os privatizációs kutatástól (amelyet „az Állami Privatizációs és Vagyonkezelő Rt. megbízásából végeztek” el¹²) a „nemzeti bajnokok” magyarországi „teremtéséről” szóló, a Gazdasági Versenyhivatal felkérésére készített tanulmányig.¹³

Az intézményépítési aktivitás értékelése kapcsán fontos hangsúlyozni, hogy a szereplők tevékenysége a kapitalizmus-modell befolyásolása kapcsán korántsem tekinthető nonprofit jellegűnek. Az organikus közgazdászok nyilvánosan képviselt értékei egybeestek saját karrier- és gyakran anyagi érdekeikkel. A csoporttal „társutas” belföldi és nemzetközi politikai és gazdasági elitek patronázs-pozíciók sokaságával halmozták el a neoliberális hegemonia fenntartásában kulcsszerepet játszó értelmiségieket. Így lehetett Mihályi Péter olyan változatos feladatkörű szervezeteknél igazgatósági vagy felügyelő-ellenőrző bizottsági tag, mint az ÁPV/MNV, a MÁV, a BKV és az MVM, és így tölthetett be hasonló funkciókat Vértes András a Fotexnél, az ABN-Amro Nyugdíjpénztárnál és a Picknél. A sor hosszan folytatható Várhegyi Éva MNB-, Lengyel László MTI-felügyelőbizottsági tagságával, Petschnig szerepvállalásával az Agrobank és a Dunaferr vezetőségében, Csillag István Exim Bank-Mehib elnöki kinevezésével vagy Mihályi Péter (saját publikációs listája által

¹² Voszka Éva: Nagyvállalatok az átalakulás kavalkádjában, http://www.politikaievkonyv.hu/online/mp10/1-10_voszka.html [2017. 08. 25.]

¹³ A VKK/5/2006 támogatási szerződés záró tanulmánya, http://www.gvh.hu/data/cms1001134/gvh_vkk_rendezveny_penzugykutato_tanulmany_2008_05_28_m.pdf [2017. 08. 25.]

felsorolt) IMF- és uniós megbízásaival.¹⁴ A díjazással járó pozíciók hozzájárultak az érintett csoport anyagi függetlenségéhez, ami kuriózumnak számított egy olyan időszakban, amikor kevés értelmiségi tudott megélni abból, hogy a gazdasági és politikai folyamatokat kommentálta.

Hatalmi pozícióépítés III.: Királycsinálás

A hegemonia kialakításához a pozícióhalmaz mellett parlamentáris rendszerekben fontos a mindenkori miniszterelnök támogatásának megszerzése is. Az 1990-es választási sokk után a különböző háttérű organikus közgazdászok gyorsan megtalálták a közös nevezőt a „reformok” és a makrogazdasági „stabilizáció” témái kapcsán. A 1994-es voksolás előtti években e programot támogatták a választási győzelemre esélyes liberális pártok (Fidesz, SZDSZ) és sokan a Demokratikus Charta segítségével az elszigeteltségből fokozatosan kitörő MSZP holdudvarában is. Legjobb esélyük e program megvalósítására a szocialista pártban önálló hatalmi tényezővé váló Békesi László volt, aki sokáig versenyben volt Horn Gyulával az utódpárt listavezetői posztjáért.

Békesi miniszterelnöksége ugyanakkor a kialakuló modernizációs konszenzuson belül a neoliberais szárny dominanciáját hozta volna, ami hátrányos helyzetbe hozott volna számos érdekcsoportot a szocialista párton belül (így kiemelten a párttal szimbiózist kialakító MSZOSZ szakszervezetet). A miniszterelnök-jelöltséget végül a pártelnök Horn szerezte meg, de Békesi nem adta fel a párt programjának meghatározásáért folytatott harcot (ennek eklatáns példája egy olyan – „jóléti” és „modern” társadalmat ígérő – egész oldalas választási hirdetés nyilvános kritikája volt, amelyet az MSZP Horn aláírásával adott fel a Népszabadságban¹⁵).

Az abszolút MSZP-s többség megszerzésének lehetősége másfelől az egész modernizációs projektet fenyegette, ami egy korábban elképzelhetetlen – s a pártvezetés nevében beszélő Magyar Bálint számára még a két forduló között is kizártnak tartott¹⁶ – stratégia, az MSZP–SZDSZ-koalíció létrehozása érdekében mozgósította az organikus értelmiségi elitet. Mint Bozóki¹⁷ megjegyzi:

¹⁴ Mihályi Péter: Publikációs jegyzék (2016. szeptember), http://makro.uni-corvinus.hu/fileadmin/user_upload/hu/tanszekek/kozgazdasagtudomanyi/tsz-makro/Oneletrajzok__publikaciok/PUBLIST2016_HU.pdf [2017. 08. 25.]

¹⁵ Népszabadság, 1993. 08. 27.

¹⁶ Lásd Demszky Gábor visszaemlékezését *Elveszett szabadság* című önéletrajzi könyvében.

¹⁷ Bozóki András: A Demokratikus Charta története, Beszélő 1/2, <http://beszelo.c3.hu/cikkek/a-demokratikus-charta-tortenete> [2017. 08. 25.]

Konrád György a Charta nevében nyilvánosan arra szólította fel a két párt vezetőit, hogy kezdjék meg a koalíciós tárgyalásokat. (Fontos megjegyezni, hogy Konrád – már a választás két fordulója között, azonban még a végső parlamenti arányok ismerete nélkül – a koalíció, de egyben az SZDSZ miniszterelnök-jelöltje mellett érvelt.) Ezúttal tehát nem a pártok igyekeztek befolyásolni a mozgalmat, hanem a mozgalomba tömörült értelmiségiek próbálták befolyásolni a pártokat. Ezzel a mozgalom a „királycsináló” szerepét vindikálta magának [kiemelés: S. M.], vagy legalábbis akként lépett föl.

Az 1994-es választás a neoliberális értelmiség királycsináló szerepfelfogásának első, de messze nem utolsó megnyilvánulása volt. A baloldali és liberális pártok politikai stratégiájának és választási megállapodásainak befolyásolása, a miniszterelnök-jelöltek castingja vagy legalábbis előzsűrizése állandó elemei voltak az organikus értelmiség tevékenységének. Ennek során a pártonkívüli, önálló politikai háttérrel nem rendelkező, „technokrata” jelöltek váltak a csoport előretolt hadtestévé, s a „szakértői kormány” a politikai pártok megkerülésével gyakorolni kívánt hatalom fedősztorijává. A modernizációs konszenzust fenyegető megosztottságon való felülemelkedést sikerrel támogatták a párttagsággal nem rendelkező Medgyessy Péter jelölésekor 2001-ben (korábbi főnökével, Németh Miklóssal és az MSZP-t vezető Kovács Lászlóval szemben).

Egyik legnagyobb sikerük volt, amikor 2009-ben a Gyurcsány Ferenc lemondása utáni helyzetben teljes mellszélességgel álltak ki – a részben a saját, a Reformszövetség keretei között megfogalmazott programjuk végrehajtására szegődő – Bajnai Gordon kormánya mellett. A 2014-es választási kampány finisében pedig – elsősorban az olyan humán organikus értelmiségiek vezetésével, mint Heller Ágnes és Radnóti Sándor – tevőlegesen járultak hozzá ahhoz, hogy Mesterházy Attila miniszterelnökségéért cserébe a „teljes összefogás” részévé váljon a megszűnőben lévő SZDSZ volt képviselőit és értelmiségi holdudvarát (lásd Bauer Tamás, Szentiványi István, Eörsi Máttyás, Ara-Kovács Attila) részben integráló Demokratikus Koalíció.

Az organikus közgazdászok királycsinálási ambícióit a sikeres korszakot követő sorozatos választási kudarcok sem törték le, s a baloldali-liberális politikai tér erőviszonyainak és személyi vezetésének befolyásolására még 2017-ben is egyértelmű jelek utaltak. Lengyel László több nyilvános rendezvényen és értelmiségi beszélgetésen is az MSZP által jelölt Botka László mögötti „népfrontos” összefogást sürgette, bizonyos esetekben szervezte (hamar a politikai folklór részévé vált, amikor az LMP központi e-mail-címén landolt egy levél, amelyben Lengyel nevében tájékoztatták a párt egyik társelnökét egy zárt körű szeánsz elmaradásáról).¹⁸

¹⁸ Egy bakiból derült ki az ellenzéki „királycsinálás” újabb köre, hvg.hu, 2017. 02. 16., http://hvg.hu/itthon/20170216_lmp_lengyel_gyurcsany_botka_mszp [2017. 08. 25.]

A mindenkori kormányprogram formálásának igénye persze politikai bakik hiányában is jól nyomon követhető. A „szakma” nevében fellépő organikus közgazdászok szinte valamennyi választás előtt előálltak árnyékkormány-programjukkal. Egyetlen példát említve: a 2014-es országgyűlési választások előtti napokban a Pénzügykutató Zrt., a Hetényi István Kör és a Szalay László Kör „Tartós lemaradás vagy felzárkózás és konszolidáció?” címmel rendezett konferenciát. Ezen Lengyel a Pénzügykutató vezetőjeként arról beszélt, hogy

a konferencia célja, hogy a választások előtt bebizonyítsák, lehetséges szakmai alapon hiteles elképzeléseket kidolgozni és azokat vállalni a közvélemény és a hatalom előtt. Szeretnének üzeni a hatalmon és az ellenzékben lévőknek is, hogy lehetett volna dolgozni, jogszabálytervezeteket, sőt az egész jogi rendszert érintő stratégiai törvények sorát kidolgozni.¹⁹

Hatalmi pozícióépítés IV.: Tanácsadás, petíciók

A pénzügyminiszterség mellett az organikus közgazdászok szerepfelfogásának leginkább megfelelő pozíció a miniszterelnöki tanácsadó posztja volt. Innen lehetett ugyanis a királycsinálás egyszeri aktusának eredményeit állandósítani, a kormányzásban mint folyamatban formális felelősségvállalás nélkül részt venni (ami – mint látni fogjuk – a függetlenség-retorika egyik fontos tartópillére lesz). A tanácsadói szerepfelfogás a Németh-kormány időszakában gyökerezik, amikor a válságkezelés és a rendszerváltás komplexitása felértékelte a nyugati értelemben vett közpolitikai tudással rendelkező csoportokat (szemben a szovjet kapcsolatokon szocializálódott pártbürokráciával). Ekkortól datálódik az organikus közgazdászok körében a politikai sárdobálás fölött álló szakértői kormányok és a technokratikus állam (többek között Sárközy Tamás jogászprofesszor által népszerűsített) fétise.

Bár demokratikus viszonyok között a főhatalmat jellemzően hivatásos politikusok irányítják, a bürokráciába be nem tagolódott „független szakértők” kormányzati részvétele 2010-ig a politikai közbeszéd része maradt a bal-, de részben a jobboldalon is (lásd az első Orbán-kormány Járai Zsigmond, Chikán Attila és Surányi György által alkotott pártonkívüli gazdaságpolitikai triumvirátusát). E retorika sok esetben különböző miniszterelnöki tanácsadó testületekben öltött testet, amelyek klasszikus esete a Horn Gyula által 1994 szeptemberében létrehozott grémium. A Medgyessy Péter vezette csoport az organikus közgazdászok derékhadából állt

¹⁹ „Lehetett volna dolgozni”: közgazdászok üzentek a magyar politikusoknak, hvg.hu, 2014. 03. 11., http://hvg.hu/gazdasag/20140311_Lehsuranyi_penzugykutato_konferencia [2017. 08. 25.]

(tag volt többek között Lengyel, Petschnig és Vértés András is).²⁰ Bár a testület nem volt hosszú életű, és nem gyakorolt közvetlen hatást a kormányzati munkára, számos későbbi, a „független szakértői tudás” becsatornázására – és társadalmi legitimációjának felhasználására – irányuló intézményi innováció előfutára lett Medgyessy Köztársasági Etikai Tanácsától Gyurcsány „szakmai kerekasztalain” át az – organikus közgazdászok egyik fontos külföldi mentorának tekinthető Kopits György vezette – eredeti Költségvetési Tanácsig.

Az organikus közgazdász elit azon elkötelezettsége, hogy iránymutatását a kor minden fontos gazdasági kérdése kapcsán megismertesse a közvéleménnyel, ugyanakkor részben túlmutatott a formális struktúrákon. A közpolitikai döntések és a közvélemény befolyásolásának egyik fontos eszköze a Demokratikus Charta sikere óta a kollektív „civil” fellépés, a petíciók indítása és aláírása lett. A rendszerváltás történetéből számtalan példát lehet hozni ilyen fellépésre, amelyek közül itt kettőt említünk.

A második Gyurcsány-kormány idején az SZDSZ fő programpontjának tekinthető egészségbiztosítási reform éles társadalmi ellenállást váltott ki, s „tb-mentők” néven a Védegyelet és több más civil szervezet demonstrációkat szervezett, miközben a Fidesz a törvény népszavazási elutasítására készült. A liberális párt legszűkebb értelmiségi holdudvarának több mint száz tagja – s benne a szinte teljes organikus közgazdász elit – egy nyílt levelet adott közre, amelyben egy, a reformmal kritikus értelmiségi csoport hasonló akciójára reagáltak. A többek között Antal László, Békesi, Bokros, Csillag és Mihályi által jegyzett levél nem közpolitikai, hanem politikai filozófiai síkon bírálta a reformot ellenzőket, az „államelvű berendezkedés” híveként azonosítva őket:

Idézzék fel, mi mindent tárt fel a magyar társadalomtudomány és művészet arról, hogy miként tartja kiszolgáltatottságban az embereket az államelvű berendezkedés, és ne akadályozzák azokat a próbálkozásokat, amelyek a rendszer hatékonyabbá és igazságosabbá tételére irányulnak. Ne álljanak annak a rendszernek a pártjára, amely az egészségügy válságának okozója.²¹

Egy kisebb horderejű, de szintén jellemző eset a második Orbán-kormány idejére datálódik. Az Állami Számvevőszék Hagelmayer István-díjat adományozott a diszsertációját plagizáló, s emiatt posztjáról lemondó Schmitt Pál volt köztársasági elnöknek. A 2013-as díj miatt az organikus közgazdász elit krémje szinte teljes

²⁰ Súlyókarok, HVG, 2004. 11. 20., <http://hvg.hu/hetilap.tarsadalom/200447HVGFriss207> [2017. 08. 25.]

²¹ Válasz a Válaszútonra, Népszabadság, 2007. 12. 22., <http://nol.hu/archivum/archiv-475162-276943> [2017. 08. 25.]

létszámában tiltakozott egy „a hazai közgazdász szakma számos képviselője” által jegyzett nyílt levélben. Az aláírók között Békesi, Bokros, Csillag, Lengyel, Mihályi, Petschnig, Várhegyi és Vértés mellett a kör számos további emblematikus szereplője is megjelenik Draskovics Tibor exminisztertől Kopits Györgyig és Felcsuti Péterig.²²

Hatalmi pozícióépítés V.: „Ismeretterjesztés” a médiában és a tudományban

A rendszerváltás előtti intézményi és szerkesztőségi struktúrák továbbélése, az organikus közgazdászok belföldi és nemzetközi hálózati tőkéje, valamint az elit-csoport ambíciói és munkabírása együttesen megfelelő kiindulópontot jelentettek az ideológiai hegemonia kialakítására a média és a tudomány területén is. A médiamegjelenések esetében a szerkesztők és műsorvezetők kulcsszerepet játszottak: az, hogy kiket hívtak meg vagy kértek fel a véleménynyilvánításra, nem volt függetlenül attól, hogy kit ismertek és ismertek el az adott szakterületen. E tekintetben az organikus közgazdászok „reformer” és „szakmai” reputációja döntő jelentőségűnek bizonyult egy olyan médiaelit számára, amely nem tudott és nem is akart túltekinteni saját világnézetén. Az alábbiakban az üzenetközvetítés infrastruktúrája (tévészereplések, cikkek, könyv stb.) kapcsán mutatjuk be a vizsgált csoport pozícióépítési stratégiáját.

A médiában névvel vagy név nélkül („szakértők szerint”), de rendszeresen foglalkoztatott organikus közgazdászok gazdaságpolitikai kérdésekben egy szinte hermetikusan záró véleménymonopóliumot alakítottak ki a legnagyobb példányszámú politikai napilapoktól és legnézettebb elemző műsoroktól a politikai és gazdasági hetilapokon át az értelmiségi folyóiratokig. Ez utóbbiak kiemelt szerepet játszottak az organikus közgazdászok belső tartalomfejlesztési folyamatában. Az olyan periodikák, mint az *Élet és Irodalom*, a *Beszélő*, a *2000* (melynek Lengyel László alapító szerkesztője volt) vagy a *Mozgó Világ* olyan szubkulturális fórumot jelentettek az organikus közgazdászok számára, ahol tét nélkül, a tágabb nyilvánosságtól elzárva dolgozhatták ki a neoliborális világkép magyar sajátosságokhoz igazodó részleteit.

E periodikák belterjességét jól jelzi a *Mozgó Világ* 1994. áprilisi száma, amelyben Baló György készített interjút Békesi Lászlóval, s amely esszét közöl Lengyel Lászlótól, illetve tanulmányt Antal Lászlótól. Lengyel László már mint interjúalany jelenik meg két hónappal később, majd ősszel ismét (!), Antal László egy éven belül újabb interjút, illetve cikket jegyez. E folyóirat közli a Horn-kormány

²² Közgazdászok tiltakoznak Schmitt Pál kitüntetése miatt, hvg.hu, 2013. 11. 29., http://hvg.hu/velemenyz/20131129_Kozgazdasz_tiltakozas_Schmitt [2017. 08. 25.]

első pénzügyminisztereként funkciót vállaló Békesinek a miniszterelnökhöz írt lemondólevelét is.

Kifelé haladva e legszűkebb, értelmiségi körből, a hetilapok már kisebb területet engedő, de nagyobb határfokú közvélemény-befolyásolási fórumot jelentettek. A gazdasági elitet a *Heti Világgazdaság*, illetve a *Figyelő*, míg a politikai iránt érdeklődő választókat a *168 óra* és a *Magyar Narancs* hasábjain szólították meg közvetlenül, publicisztikák formájában vagy interjúkban és riportok „szakértő” megszólalóiként. A csoport tagjai több esetben saját rovatot is kaptak véleményük rendszeres kifejtésére. Ide sorolható Várhegyi Éva kétezres évek eleji havi rovata a *Népszabadságban*, 2017-ben is tartó *Ekotrip* című tárcasorozata a *Narancsban*, illetve a *Népszabadság* befolyásos hétvégi mellékletében a *Kentaurbeszéd* rovat, amelynek állandó szerzői között szerepelt – több pénzügykutató kollégával együtt – Lengyel László. Az organikus közgazdász elit mindemellett olyan mérsékelt jobboldali publikációkban is teret kapott időről időre, mint a *Heti Válasz* (igaz, ezekben nem hegemon szereplőként, lásd például Matolcsy György cikksorozatát).

A legnagyobb példányszámú politikai napilapok közül a *Népszabadság*, a (2006 előtti) *Magyar Hírlap* és a *Népszava* tény- és véleményrovataiban a gazdasági kérdések kapcsán szintén döntő fölényben voltak a neoliberais értelmezők (a *Magyar Nemzet* vagy a rövid életű *Új Magyarország/Napi Magyarország* szerkesztői sokkal eklektikusabb vonalat vittek, de inkább a kritikus hangokat favorizálták). Egy véletlenszerűen kiválasztott évben, 2001-ben a *Népszabadság* Fórum rovatában legalább egy írást jegyzett többek között Bauer Tamás, Békesi László, Csillag István, Gere Ádám, Mihályi Péter, Pete Péter, Petschnig Mária Zita, Simonovits András és Várhegyi Éva.²³

A véleménycikkek mellett a gazdasági folyamatokról gyakran hírügynökségi jelentések alapján beszámoló cikkekben „szakértőként”, „elemzőként” is számítottak az organikus közgazdászokra. A pénzügykutató Petschnig Mária Zita megszólalásai jól jellemzik ezt a többfunkciós szerepfelfogást. A *Népszava* 1992 nyarán egy MTI-re alapozott hírismertető cikkel egybe tördelve „az ismert közgazdászt”²⁴ a bankbetétekre adott állami garanciavállalásról kérdezte, majd decemberben (*Petschnig Mária Zita „évváró” gazdasági elemzése* címmel) egy terjedelmesebb interjút is közölt. Ugyanezen lapban, ugyanezen kormányzati ciklusban ugyanakkor a *Vélemény* rovat szerzőjeként is megjelenik (lásd például *Számháború* című írását 1997-ből²⁵). Hasonló példák bőséggel hozhatóak a *Népszabadság*, a *Világgazdaság*,

²³ Megjegyzendő, hogy a neoliberais gazdasági véleményformálók túlsúlya mellett a rovat teret adott olyan alternatív véleményeknek is, mint például a Levegő Munkacsoportot vezető Lukács Andrásé.

²⁴ *Népszava*, 1992. 07. 15.

²⁵ *Népszava*, 1997. 05. 10.

a HVG vagy a *Figyelő* korabeli számaiból – egy olyan időszakból, amikor az organikus közgazdászok gyakran saját társaik vagy önmaguk korábbi közpolitikai döntéseit kommentálták (lásd forgóajtó).

Bár ennek részletes bemutatására nem vállalkozhatunk, annyi megállapítható, hogy az organikus közgazdászok ideológiai fölénye 2010-ig az elektronikus médiában (tévéhíradók, beszélgetős műsorok, online portálok) is szinte töretlenül érvényesült. Ez akkor is így volt, ha a szereplők egy része lecserélődött egy második generációs elemzői körre, amely a 2000-es évekre kissé porossá váló reformközgazdász terminológiát „korszerű”, a nemzetközi hitelminősítők és befektetési bankok szókincsére cserélő nyelvezetet használt. A többek között a nyomtatott és online gazdasági napilapokban favorizált banki elemzői kör tartalmi értelemben ugyanakkor ugyanazt a piaci fundamentalista világnézetet propagálta, mint az ATV *Egyenes beszéd* című műsorában vagy a Klubrádióban még 2010 után is állandó szereplő „old school” közszereplők. Ennek következtében csak megerősödött a hegemon beszédmód, amely nem kapott érdemi kihívót Orbán Viktor kétharmados győzelméig és az ezt követő többlépcsős médiapiaci átrendeződésig.

A „véleményírás” és a tudomány területe – különösen a rendszerváltást követő első évtizedben – még nem vált el hermetikusan egymástól. Ebben a köztes mezőben az organikus közgazdászok is aktívak voltak, aminek egyik jele a Pénzügykutató Rt. „Reform könyvek” sorozata volt. Lengyel, Csillag, Mihályi, Várhegyi vagy Petschnig (egyedül és Kéri Lászlóval közösen) könyvek tucatjaiban értékelték a gazdasági átmenet egyes elemeit a jogszabály-értelmezésektől (Csillag 1995) a publicisztikagyűjteményeken át (Kéri – Petschnig 1995) a nagyesszéig (Lengyel László kedvenc műfaja).

A neoliberális világnézet a tudományos ismeretterjesztés más területein is meghatározó volt. Így például a 2000-es évek elején a *Mindentudás egyeteme* című népszerű, a televízió által is közvetített sorozat keretében Lámfalussy Sándor az euró megteremtésének „gazdasági szükségszerűségéről”, Jaksity György a „pénz nyugtalan természetéről”, míg Békesi László a „modern államról” tartott előadást. A modernizációval vagy a kapitalizmussal kapcsolatos, a piaci fundamentalizmustól eltérő véleményeket csak olyan „szakmán kívüli” előadóktól lehetett hallani, mint Berend T. Iván történész vagy Ferge Zsuzsa szociológus.

A neoliberális közgazdász elit számára ugyanakkor az is fontos volt, hogy kialakítása és megtartsa bástyáit a „hivatalos” tudomány berkein belül is. Az MTA Közgazdaság-tudományi Bizottsága 2017-ben 38 tagot számlált. Közülük legalább tucatnyi egyértelműen besorolható az organikus közgazdászok legszűkebb körébe (Bokros Lajostól az elnökhelyettes Mihályi Péterig s Várhegyi Éváig). Az olyan akadémiai folyóiratok, mint a *Közgazdasági Szemle* vagy a *Külgazdaság* rendszeresen teret adtak a csoport írásainak – akkor is, ha e művek nem használtak kiterjedt tudományos apparátust, vagy nem épültek formális értelemben vett (kvalitatív

vagy kvantitatív) empirikus kutatásra (lásd például Csillag [1996] hivatkozások nélküli hozzászólását a *Közgazdasági Szemle* „Kelet és Nyugat között” című „letárjához”).

Az egyetemi szférában az organikus közgazdászok szintén erős pozíciókkal rendelkeztek, függetlenül tudományos teljesítményüktől. Az elsősorban értelmiségi folyóiratokban és könyvekben publikáló Lengyel László egyetemi docensi pozíciót szerzett az ELTE ÁJK-n, míg az akadémiai publikációkat a 2000-es évek eleje óta szinte egyáltalán nem jegyző²⁶ Bokros Lajos a CEU-n tartotta meg katedráját. A társadalmi tőke konverziós erejére utalhat az is, hogy Mihályi Péter úgy kaphatott megbízást az ország egyik legnagyobb makroökonómiai tanszékének vezetésére a Budapesti Corvinus Egyetemen, hogy munkássága korábban nem terjedt ki a tudományterület alapját képező makromodellek használatára.

Külön cikket érdemelne az organikus közgazdászok kultusz- és mítoszteremtési képessége, amellyel számukra fontos személyeket, műveket és gondolatokat „intézményesítettek” a magyar közgazdászok közössége és a tágabb közvélemény számára. A gazdaságpolitika területén Antal László, a közgazdaságtani elmélet területén Kornai János vált számukra ilyen megkérdőjelezhetetlen etalonná és kultikus személlyé. Jól jelzi ezt a szerepet a Kornai 70. születésnapja alkalmából a *Közgazdasági Szemle* által közölt összeállítás, amelyhez írást adott többek között Csaba László, Király Júlia, Petschnig Mária Zita, Simonovits András és Várhegyi Éva. Antal Lászlóról Bokros és Surányi György a „reformer értelmiség szellemi atyja”-ként emlékezett meg az *Élet és Irodalomban*. E szellemi vezérek véleményét akkor is fenntartások nélkül fogadták, ha ők éppen saját szakterületüktől távol eső kérdésekben foglaltak állást (ahogy tette ezt Kornai 1992-es cikkében a „koraszülött jóléti állam” kapcsán).²⁷

Ideológiai pozícióépítés I.: „Nincs más alternatíva”

A nemzetközi politikai gazdaságtani irodalom jól demonstrálja a piaci fundamentalisták legkedveltebb diszkurzív-ideológiai pozícióépítési taktikáját, a „nincs más alternatíva” (there is no alternative – TINA) tézisé. E retorikai elem a neoliborális hegemoniaépítés egyik legfontosabb építőköve, amelyet a mozgalom egyik vezére, Margaret Thatcher brit miniszterelnök használt visszatérően az 1980-as

²⁶ Publications of Bokros, L., ceu.edu, <http://publications.ceu.edu/biblio/author/1855> [2017. 08. 25.]

²⁷ Lásd a jóléti rendszerekkel foglalkozó kutató, Csaba Iván kritikáját: Korai koraszülött jóléti államról beszélni, Beszélő 10/2, <http://beszelo.c3.hu/cikkek/%E2%80%9Ekorai-koraszuelott-joleti-allamrol-beszelni%E2%80%A6%E2%80%9D> [2017. 08. 25.]

években. A szovjet blokk és a keynesiánus nyugat-európai államok gazdasági problémáit értékelve Thatcher annak érdekében népszerűsítette ezt a gondolatot, hogy legitimitációt szerezzen az állami tulajdon és szabályozás leépítésére irányuló politikájához (lásd privatizáció, dereguláció). A neoliberális józan ész termelése során a TINA tézise segítségével lehetett elfedni a gazdasági folyamatok bizonytalanságait, s egyfajta társadalmi törvényként, „szükségyszerűségként” beállítani a neoliberális reformpolitikát (Watson – Hay 2003: 290). A magyar kontextusban e stratégia különösen erősen érvényesült a Bokros-csomag körüli vitákban (vö. Csígyó 1998).

Macartney (2011: 125–127) irodalom-összefoglalója alapján a neoliberális gazdasági elemzés három módon támasztja alá ezt a tézist. Egyrészt állandó hivatkozási ponttá válnak a külső, megváltozhatatlan (exogén) tényezők, azaz a globalizáció által kikényszerített „strukturális reformok”. Részben ehhez kapcsolódik az az állítás, hogy a második világháború után kialakuló jóléti államok és állami iparpolitika nem tartható fent a tőke és a piaci szereplők megnövekedett nemzetközi mobilitása mellett. Egy harmadik központi retorikai elem annak feltételezése, hogy a tőke és munka közötti világháború utáni kiegyezés okozta az 1970-es évek gazdasági válságait, amelyre a megoldás a munka tőke alá rendelése.

Ennek kapcsán Macartney felidézi Paul Krugman gyakran idézett megállapítását a neoliberális *common sense* kialakításának stratégiájáról: „az emberek azért hisznek bizonyos elvekben, mert minden fontos ember hisz bennük. Sőt, a bevett nézetek éppen akkor a legerősebbek, amikor a velük való egyetértés az alkalmasság és komolyan vehetőség próbájává válik” (Krugman 1995: 36). Az elsősorban a tőke számára kedvező reformok (így például a foglalkoztatási hatásoktól eltekintő privatizáció) elfogadtatása érdekében a magyar organikus közgazdászok is alkalmazták ezt a generikus stratégiát.

Az alternatívanélküliség gondolatát jellemzően hamis dichotómiák, fekete-fehér választásokra egyszerűsített retorikai helyzetek előállításával érték el. Az organikus közgazdászok egyik kedvelt – s a posztkommunista korszaknak megfelelő – toposza Nyugat és Kelet szembeállítása. A Nyugat ezekben az esetekben mindig a szabad piacgazdaság és globalizáció világával azonos (sose a hasonlóan erős „nyugati” hagyományt képviselő skandináv szociáldemokráciával vagy francia dirigizmussal). Lengyel László negyedszázadot átfogó írói munkásságának egyik állandó témája az Ady-tól átvett „Keletnek induló Komp-ország”, a „különütasság” veszélye, amellyel a jelző nélküli (de nagyon is korlátozott tartalmú) „Európa” és Nyugat áll szemben:

Nemcsak a kormánynak és a mögötte álló választói csoportoknak, de a demokratikus ellenzéki pártoknak és szavazóiknak is dönteniük kell arról, hogy együttműködnek-e Európával, az északnyugat-európai utat választják, vagy

megtagadják az együttműködést, és külön úton próbálnak járni. (Népszabadság, 2012)²⁸

Az 1989–2010-es parlamentáris demokrácia, jogállamiság, piacgazdaság és az Európa, a Nyugat felé tartó felzárkózást maga elé tűző rendszerhez képest 2010 óta egy másik, tekintélyelvű, nacionalista és populista, állami központosító, Európa- és Nyugat-ellenes rendszer felé tartunk. (Népszava, 2017)²⁹

Lengyel (2014) „nyitva maradt kérdéseink” címszó alatt felsorolja gondolkodásának ilyen bináris kódjait, így többek között a „haza/haladás, a nacionalizmus/modernizáció és a Kelet/Nyugat” párosát. Egy újságcikkben³⁰ hasonló ellentéteket állított fel: „felzárkózás vagy leszakadás, bezárkózás vagy nyitás, tudatlanság és barbár butaság vagy világszintű tudás és autonóm polgárrá nevelés”. A jól hangzó párosítások tartalmi csúsztatásai könnyen dekódolhatóak: a felzárkózás eredmény, amely kontextusfüggő, s a világ különböző országaiban/korszakaiban más-más közpolitikai programot kíván meg; a „modernizációs” (értsd: piaci fundamentalista) közpolitikának nem a „nacionalista” az ellentétpárja (és még ha az is lenne, akkor sem lenne tartható: a gazdasági fejlődés elérhető belföldi nagyvállalatokra építve, ahogy tette azt Dél-Korea az olyan chaebolokkal, mint a Samsung és a Hyundai).

Az idealizált Nyugat elérésének módja a „szükség szerű” reformok kivitelezése. Ez a toposz anélkül vált a rendszerváltás meghatározó ideológiai keretévé, hogy az organikus közgazdászok nagy hangsúlyt fektettek volna a logikai kapcsolat megalapozására. Az érvelések nemzetközi intézmények vagy szaktekintélyek hivatkozására vagy szimplán az összeomlással való ríogatásra épült („Négy lehetséges út – kettő a csődbe vezet”³¹). Az érvelés a gazdaságpolitika – s az ezeket megalapozó makromodellek – bizonytalanságokkal terhes, determinisztikus kapcsolatok helyett sztochasztikus viszonyokra épülő jellege fölött jellemzően átsiklott, vö. Lengyel megállapítását:

²⁸ Lengyel László: Helyzet és kiút, Népszabadság, 2012. 02. 11., http://nol.hu/gazdasag/lengyel_laszlo_helyzet_es_kiut-1298429 [2017. 08. 25.]

²⁹ Lengyel László: Európai Magyarország, Népszava, 2017. 05. 27., <http://nepszava.hu/cikk/1130470-europai-magyarorszag> [2017. 08. 25.]

³⁰ Lengyel László: Európai Magyarország, Népszava, 2017. 05. 27., <http://nepszava.hu/cikk/1130470-europai-magyarorszag> [2017. 08. 25.]

³¹ Négy lehetséges út: Kettő a csődbe vezet (Bossányi Katalin beszélgetése Békesi Lászlóval), Mozgó Világ 1996/1: 51–61.

nem volt könnyű az akkori vita, hogy graduálisan menjünk-e, vagy sokkterápiát alkalmazzunk. Mai szemmel nézve akkor túlságosan is hittük, hogy választási lehetőségünk van. De nem volt.³²

A pozitív érvelés helyét gyakran a kritikus hangok bírálata veszi át: aki nem fogadja el a piaci fundamentalista dogmákat, az „felelőtlen”, „populista” („Kinek jó a populizmus?”)³³. Ezen általános kategóriák ismét a leegyszerűsítés trükkjére épülnek, és elfedik a nem neoliberais gazdaságpolitikák – egymásnak sok tekintetben ellentmondó – irányait.

Annak érdekében, hogy a neoliberális retorika meg tudja szólítani a lehető legszélesebb közönséget, az organikus közgazdászok gyakran nyúltak a „megszemélyesítés” eszközeihez. A bináris logikában bármi, amit Orbán Viktor (Matolcsy György, Varga Mihály vagy korábban: az „osztogató Medgyessy”, a „szakszervezeti lobbí”, a „kádáristák”) javasolnak vagy tesznek, szükségszerűen értelmetlen és káros. E retorikai megoldás minősített esete, amikor a nem kívánt („észszerűtlen”) alternatívákat egymásnak nehezen megfeleltethető személyek összehasonlításával diszkreditálják („Orbán nyilatkozatai Grósz Károlyéhoz hasonlítanak”).³⁴ Ezzel analóg módon a „jó” ügyet is hozzákötik bizonyos kulcsszereplőkhöz, megépítve a hiteles, önfeláldozó közsereplők profilját („Még sokkal több balhét is elvittem volna”).³⁵

A komplex közpolitikai viták leegyszerűsítése és az álláspontok polarizálása két abszolút álláspontra, illetve a vitapartnerek betolása a felelőtlenség skatulyájába paradox módon az organikus közgazdászok számára is csapdahelyzetet teremtett. Ha a kérdés nem az, hogy mekkora a csódkockázati felár, hanem hogy lesz-e csőd vagy sem a nem kívánt gazdaságpolitika megvalósítása esetén, akkor a világnézetet vezérlő ideológia tesztelhető hipotézissé válik. Márpedig a hangzatos, de kockázatos erőjelzések – hiperinflációról, államcsödről, forintösszeomlásról, az EU-támogatások felfüggesztéséről, az ország végelgyengüléséről, Orbán Viktor bukásáról³⁶ – rendre megbuktak az extremitásokra kevésbé fogékony valóság

³² Mindenki ragaszkodott a maga gumicsontjához (Tardos Károly beszélgetése Lengyel Lászlóval), Beszélő 14/3, <http://beszelo.c3.hu/cikkek/%E2%80%9Emindenki-ragaszkodott-a-maga-gumicsont-jahoz%E2%80%9D> [2017. 08. 25.]

³³ Petschnig Mária Zita: Kinek jó a populizmus?, Népszabadság, 2003. 02. 08.

³⁴ Petschnig: Orbán nyilatkozatai Grósz Károlyéhoz hasonlítanak, atv.hu, 2012. 09. 11., http://www.atv.hu/belfold/20120911_petsching_maria_zita [2017. 08. 25.]

³⁵ Még sokkal több balhét is elvittem volna (Bossányi Katalin beszélgetése Bokros Lajossal), Mozgó Világ, 1996/5.

³⁶ „Orbán Viktornak sikerült elérnie, hogy nem hirtelen szívhalálban halunk meg, hanem végelgyengülésben. A ciklus elején a Fidesz-kormánynak egy súlyos betegséget kellett volna kezelni, ehelyett folyamatosan apró sokkokkal megöli a beteget – mondta Lengyel László közgazdász a Klubrádióban”;

próbáján. Lengyel László egy idő után maga is önironikusan említi „fordított Kasszandra” imázsát:

sikerült a Brexitet sem észrevenni, mint ahogy nem gondolta(m), hogy az amerikaiak megszavazzák Trumpot. – De nem tudom elhinni, és a jövőre nézve sem tudom elhinni, hogy a világok megbolondultak. Lehetséges, hogy ez lenne a normalitás?³⁷

Az önirónia ugyanakkor ritkán vezetett visszafogottabb prognózisokhoz, miközben a folyamatos és szisztematikus „előrejelzési” hibák akár évtizedeken át ismétlődtek különösebb hitelvesztés nélkül. A médiaszereplések zavartalanul folytak tovább, összhangban voltak ugyanis az organikus közgazdászok által – a Krugman által leírt logika szerint – megteremtett többségi állásponttal.

Ideológiai pozícióépítés II.: Pártfüggetlenség, „civilség”, „szakértői kormányzás”

Mint említettük, az organikus közgazdászok szakértői reputációja a rendszerváltás előtti időszakban – és kiemelten a Németh-kormány reformjaiban – gyökerezik. Ez az imázs ugyanakkor folyamatos ápolásra szorult annak érdekében, hogy azt a rendszerváltás zajos folyamatában és felemelkedő új autoritásai között is megőrizhessék. Szakértői imázsról és reputációról beszélünk, s nem szakmai tudásról, aminek legalább négy oka van.

Egyfelől a rendszerváltás médiája a szakértőktől nem kizárólag szakmai információkra, hanem a „szakma véleményére”, a „szakmai konszenzus” állására volt kíváncsi (azaz nem empirikus tényekre vagy kvantitatív kutatási eredményekre, hanem szubjektív álláspontokra). Ennek oka az volt, hogy a „szakértővel” a „függetlenséget”, a (párt)politikai szempontoktól mentes nézőpontot szólaltatták meg, ami egy centralizált médiatérben különösen erős eszköz volt az éppen regnáló kormányokkal szemben (vagy ezek védelmében). Sőt, a szakértői vélemények éppen a „politikai” kormányzás ellentétéként jelentek meg, a kormányzás befolyásolására vonatkozó igények nyilvánvalóvá tételével együtt („szakértői kormányzás”). Másrészt nehéz tisztán szakmai, „független” álláspontokról beszélni egy olyan időszakban, amikor a közbeszéd etikai normái és összeférhetlenségi szabályai

Orbán nem fogja kitölteni négyéves ciklusát – véli Lengyel László, hvg.hu, 2011. 09. 19., http://hvg.hu/itthon/20110919_lengyel_laszlo_orbankormany_gazdasag [2017. 08. 25.]

³⁷ Föl, a hegy lábától – Megjelent Lengyel László új kötete, 168 óra, 2016. 11. 29, <http://168ora.hu/fol-hegy-labatol-megjelent-lengyel-laszlo-uj-kotete/> [2017. 08. 25.]

jórészt tisztázatlanok voltak. Az, hogy mennyire tudtak „független”, „szakmai” álláspontot képviselni a bankok konszolidálása vagy privatizációja ügyében olyan agytrösztök, amelyek tulajdonosi vagy projekt-ágról jelentős részben a pénzügyi szektorból vagy a nemzetközi pénzügyi szervezetekből éltek, legalábbis kérdéses.

Harmadrészt – az értelmiségi folyóiratok világán kívül – kereslet sem volt a mélyebb összefüggések feltárására egy olyan médiaelit részéről, amely egyre inkább belebonyolódott az Antall- és Boross-kormányral és ezek radikalizálódó holdudvarával folytatott médiaháborúba. A korszak megszólalásai között kevés olyat találunk, ami nem kizárólag negatívumokat találna a politikai ellenfelek tevékenységében, s ami ne lenne megfeleltethető egyértelműen valamely párt aktuális álláspontjának. Negyedrészt, sok esetben megállapítható, hogy az organikus közgazdász megszólalók egyszerűen nem rendelkeztek a téma ismeretéhez szükséges képzettséggel vagy szaktudással. Különösen látványos volt ez olyan esetekben, amikor a kurrens sajtóban megjelenő interjúkban kellett több, egymástól eltérő tárgykörben nyilatkozniuk.

Az empirikus illusztrációk sorát egy általánosabb példával kezdjük, amely jól jellemzi a „függetlenség”-probléma korabeli kezelését. Az Antall-Boross-kormányok idején potens politikai erőként fellépő Demokratikus Charta kezdeteire így emlékezett vissza Pető Iván akkori ügyvivő: „bár a Charta ötlete az SZDSZ-től származik, abban a párt tagjai mint magánszemélyek vennének részt, az SZDSZ pártként, azaz politikai szervezetként nem kíván aláíró lenni”.³⁸ Az organikus közgazdászok is így építették „magánszemélyként” vagy civil szervezetekkel a maguk területén a piaci fundamentalizmus diszkurzív pozícióit, amelyek legitimálására – a fent bemutatott – tudományos és társadalmi pozícióikat használták fel.

Azt, hogy mennyire volt pártfüggetlennek tekinthető az organikus közgazdászok tevékenysége, már több ponton is érintettük. Nem volt kérdéses az sem, melyik pártot/értelmiségi holdudvart tekintették igazodási pontnak. Lengyel László 1989-ben, tehát a folyamat kezdetén így írt erről:

Ha van olyan párt, amely szellemileg érett a hatalomra, a Szabad Demokraták Szövetsége az. És e pártnak sem valóságos társadalmi, sem választói esélye nincs a magyar politikai élet vezetésére. Három kormányra való szakértőt lehetne kiállítani a pártból. Mégsem valószínű, hogy a választók e szakértőket kívánják. Az SZDSZ kemény programpárt, sőt, szakértői véleményekkel leginkább dokumentált politikai mozgalom.³⁹

³⁸ Bozóki András: A Demokratikus Charta története, Beszélő 1/2., <http://beszelo.c3.hu/cikkek/a-demokratikus-charta-tortenete> [2017. 08. 25.]

³⁹ Lengyel László: Ötörai teán, 2000, 1989. november.

Már ekkor megjelenik legnagyobb dilemmájuk: hogyan lehet úgy megvalósítani a szakértők kormányzását (a technokráciát), hogy ehhez nincs meg a megfelelő politikai felhatalmazás? A megoldás erre a „szakértői” kormányok és „szakértő” miniszterek favorizálása lett, ahol szakértők alatt elsősorban saját magukat és értelmiségi referenciapontjaikat értették (ezt az általános stratégiát persze időnként elhomályosította a saját magukba vetett bizalom – vö. Lengyel 2009-es interjúját, amelyben amellet érvelt, hogy „Bokros péppé verné Orbánt”⁴⁰).

Miközben a szakértői kormány igénye szinte valamennyi organikus közgazdász retorikájában megjelenik, a gondolat „apostolának” Sárközy Tamás tekinthető, aki szerint „a rendszerváltozáskor kitört demokratikus düh”⁴¹ a szükségesnél szűkebbre szabta az 1990-ben kinevezett kormány mozgásterét. Az 1994-es gazdasági válsághelyzetben az új kormánynak nem az „általános politizálás” a feladata, hanem „a konkrét gazdasági válsághelyzeteket kell gyorsan, pragmatikusan, technokrata szakértelemmel” kezelnie. Sárközy „szakértői kormányt [...] 1989–1990-ben és 1994-ben (javasolt), amikor az ország gazdasági válsághelyzetben volt [...]. A kormányzás nem lehet par excellence politikai tevékenység”⁴².

A szakmaiság és függetlenség hangsúlyozása a kormányzástól függetlenül is állandó eleme volt az organikus közgazdászok retorikájának. Egy 1994-es *Népszabadság*-interjújában három gazdaságkutató intézet „szakemberként” bemutatott képviselője (Vértes András, Köves András, Inotai András) azt hangsúlyozta, hogy

igen nagy a független gazdaságkutatók felelőssége a prognózisok készítésében. Nem csupán *kontrollt jelentenek*, de *hangulatot is formálnak* [kiemelés: S. M.], s előrejelzéseik közvetett formában hatnak a gazdasági élet szereplőinek magatartására, várakozásaira is. Ezért is nagyon fontos, hogy megőrizzék önállóságukat és pártatlanságukat.⁴³

Az ártalmatlannak tűnő állítást árnyalja, hogy a kapitalizmus-modell kialakulásának első két évtizedében a „független szakértők” egy rendkívül korlátozott körből verbuválódtak. Tipikus példa erre egy beszámoló a Pénzügykutató konferenciájáról, amely a Medgyessy-kormány első évét értékelte:

⁴⁰ Bokros péppé verné Orbánt - Interjú Lengyel Lászlóval, atv.hu, 2009. 06. 29., http://www.atv.hu/egyeb/090628_bokros_peppe_verne_orbant___interju_lengyel_laszloval [2017. 08. 25.]

⁴¹ Sárközy Tamás: A kormányzat modernizálásáról, *Mozgó Világ*, 2006/8., <http://epa.oszk.hu/01300/01326/00078/03sarkozy.htm> [2017. 08. 25.]

⁴² Az unión kívül más az élet (Lencsés Károly beszélgetés Sárközy Tamással), *Népszabadság*, 2001. 12. 28.

⁴³ Soha nem volt ennyire bizonytalan a növekedés - Gazdaságkutatók a világ idejéről és hazai belátásokról, *Népszabadság*, 1994. 01. 08.

Nem hozott gazdaságpolitikai fordulatot [...] - így összegezhető Békesi László, a Horn-kormány pénzügyminisztere és két közgazdász-kutató, Antal László és Petschnig Mária Zita véleménye. De hasonló jelzés érkezett Washingtonból is: a Nemzetközi Valutaalap 2003–2004-re pénzügyi kiigazítást szorgalmaz.⁴⁴

Az organikus közgazdászok függetlenség-retorikájára árnyat vet az üzleti szférával fenntartott szoros kapcsolatuk is. Általános tendencia a korban, hogy a megszólalók semmilyen módon nem reflektálnak külső kapcsolataikra politikai vagy üzleti lobbicsoportokkal.

A Pénzügykutató igazgatósági tagjaként annak tulajdonosi háttere és megrendelt bankszektor-elemzései kapcsán is sajátos pozícióban lévő Várhegyi Éva például így kommentálta a Postabank eladását:

A Postabank privatizációjára ez az utolsó pillanat. Ezt a lépést évekkal ezelőtt meg kellett és meg is lehetett volna tenni. Például akkor, amikor azt az Orbán-kormány 2000 végén följánlotta az egyetlen kiszemelt vevőnek, az OTP-nek. Végre a politika is távol marad az államnak eddig legalább 200 milliárd forintjába kerülő ügytől: minden jel arra utal, hogy a Postabank egy szabályos és átlátható tenderen valóban a legjobb vevőé lehet. Igaz, a kormánynak garanciát kellett vállalnia arra, hogy a bankot övező peres ügyek következményei nem terhelik majd a leendő tulajdonost, ám miután ez megtörtént, semmi akadály a privatizációnak.⁴⁵

Az érvelés több kérdést is felvet. Miért 2003 az „utolsó pillanat” a Postabank privatizációjára? Ennek kapcsán Várhegyi az érvelést a szokásos válságretorikával helyettesíti. Az OTP-eladás kapcsán semmilyen módon nem reflektál saját - az OTP-től több szálon sem független - pozíciójára. Megjelenik a szakértői döntések primátusa a „végre távol maradó” politikával szemben. Persze a „politikának” ebben az értelmezési keretben is van szerepe: az, hogy magára vállalja a privatizálandó intézménnyel kapcsolatos összes üzleti kockázatot. Ez a gyakorlat már megjelent a - Békesi és Bokros bábáskodása mellett lefolytatott - Budapest Bank-privatizáció esetében is, s mint akkor, úgy általában a magyar adófizetők sok milliárd forintos kárával járt együtt. A konkrét garanciavállalási eset egy zéró összegű játszóra volt lefordítható a két fél között, s Várhegyi javaslata egyértelműen a tenderre készülő pénzügyi vállalkozások - s nem a magyar állam - érdekeinek felelt meg.

⁴⁴ Aquincumi gazdaságtemető, HVG, 2004. 11. 22., <http://hvg.hu/itthon/0000000004BA238> [2017. 08. 25.]

⁴⁵ Eladó a Postabank, Figyelő, 2003. 05. 22., http://24.hu/fn/gazdasag/2003/05/22/elado_posta-bank/ [2017. 08. 25.]

A szakértői pozíció multifunkciós karakterét tovább pontosítják az organikus közgazdasági elemzés műfaji sajátosságai. Az interjúk mellett a korszak legfontosabb véleményközlési formátuma a publicisztika. Ennek során a száraz elemzés és a közpolitikai alternatívák mérlegelésének terét a szerzői tézisek hangzatos kijelentésekkel színesített kifejtése és a tudatos kommunikációs „keretezés” (framing) vette át – s ennyiben ellentmondott saját „független” és „szakmai” legitimációjának. Már maguk a címek jól előrejelzik a központi gondolatot, amely jellemzően valamilyen összeomlás, robbanás közelségére („Játék a tűzzel”⁴⁶, „Aláaknázott gazdaság”⁴⁷, „Az inflációs bomba könnyen robban”⁴⁸), vagy az állam gazdaságpolitikai szerepvállalásának értelmetlenségére és kárára utalnak („A száznapos csodák alkonya”⁴⁹, „Az újraállamosítás kísértete”⁵⁰, „A végtörlesztéssel kiírjuk magunkat Európából”⁵¹, „Rodolfo a kamrában”⁵²).

Végezetül a szakmai, független imázs és a médiával kialakított szimbiózis (a keresztkérdések szinte teljes hiánya) sok esetben fedezéket nyújtott arra, hogy az organikus közgazdászok úgy tegyenek erőteljes állításokat, hogy a témához való hozzáértésüket legalábbis nem demonstrálták. Ez részben ismét műfaji sajátosság: ha valaki felvállalja az univerzális gazdasági elemző pozícióját, akkor az együtt jár a megválaszolandó kérdések univerzumának tágulásával. Ez a problematika már maga a zászlóshajó intézmény, a neve szerint a pénzügyeket kutató intézet kapcsán is felmerült. A Pénzügykutató tevékenységének ugyanis csak egy korlátozott része kapcsolódott a mégoly tágran értelmezett pénzügyekhez. Részben ez a felismerés vezetett egy általánosabb intézményi struktúra és civil szervezeti kör kialakítására, azon explicit cél érdekében, hogy a pénzügykutató hálózat ki tudja elégíteni a „szakértői kormányzás” speciális igényeit. Ez a fajta holisztikus látásmód ugyanakkor – a szakterületek komplexitása miatt – nehezen érvényesülhetett az egyéni kutatók szintjén.

Az organikus közgazdászok ezzel együtt ritkán ugrottak el a kérdések elől, még olyan esetekben sem, amikor az adott területtel kapcsolatban nemzetközi, de még magyar nyelvű szaktudományos publikációjuk vagy államigazgatási gyakorlatuk

⁴⁶ Várhegyi Éva: Játék a tűzzel, Magyar Narancs, 2003. 01. 23., http://magyarnarancs.hu/publicisztika/varhegyi_eva_jatek_a_tuzzel-54748 [2017. 08. 25.]

⁴⁷ Várhegyi Éva: Aláaknázott gazdaság, Mozgó Világ 2002/7: 14–20.

⁴⁸ Népszabadság, 1994. 01. 04.

⁴⁹ Népszabadság, 2002. 09. 28.

⁵⁰ Voszka Éva: Az újraállamosítás kísértete, Népszabadság, 2002. 03. 09.

⁵¹ A végtörlesztéssel kiírjuk magunkat Európából, hvg.hu, 2011. 09. 13. http://hvg.hu/gazdasag/20110913_vegtorlesztes_petschnig_maria_zita [2017. 08. 25.]

⁵² Csillag István: Rodolfo a kamrában (A kormány gazdaságpolitikai félfordulatáról), Magyar Narancs, 2000. 10. 05., https://magyarnarancs.hu/publicisztika/csillag_istvan_rodolfo_a_kamraban_a_kormany_gazdasagpolitikai_felfordulatarol-54387 [2017. 08. 25.]

sem volt. A szakértő személyét itt ismét a hálózat, a reputáció és a szerkesztők diszpozíciói határozták meg. A jelenség eklatáns példája a *168 óra* hetilap 2017-es cikke, amely arra kereste a választ, hogy „hogyan lehet megalapozott 2018-as költségvetést benyújtani az év közepén úgy, hogy még az idein sem vezették át a béremelések hatását?”⁵³

A három megszólalóból kettő a piaci fundamentalista elit kulcsfigurája: Lengyel László („politológus, közgazdász, publicista”), illetve a GKI-t vezető Vértés András (a nyitottabb korszellem jeleként Székely Tamás, a Magyar Szakszervezeti Szövetség alelnöke is szót kap). A gazdaságkutatót hivatásszerűen végző Vértés megszólaltatása a „baloldali-liberális” média számára magától értetődő opció, aki itt sem rugaszkodik el a neoliberális common sense szöveggönyvétől („visszatérő probléma, hogy az újabb és újabb költségvetések nem tartalmaznak szerkezeti átalakításokat”). Lengyel szerepeltetése ugyanakkor nyilvánvalóan nem fiskális politikai szakértői munkájának vagy tudományos publikációinak, hanem véleményvezéri funkciójának s annak a szándéknak szól, hogy az olvasókat a téma politikai kontextusában is orientálják.

Ideológiai pozícióépítés III.: Neoliberális közpolitikai toposzok

Empirikus illusztrációink zárásaként röviden kitérünk egy külön könyvet igénylő témára, az organikus közgazdászok által előszeretettel megidézett piaci fundamentalista toposzokra. A *piaci fundamentalizmus* kifejezést Soros György arra az ideológiára használja, amely indokolatlanul kiterjeszti a piac értékrendszerét a társadalmi élet (s benne a politika) szférájára.⁵⁴ A liberális gazdaságelméletben a több piacra kiterjedő, általános egyensúly a láthatatlan kéz optimális erőforrás-allokációjával jön létre. Aki tehát a piacon az önérdékét követi, egyben a közjóhoz is hozzájárul. Ezzel a liberális elmélet az önérdékkövetést egy olyan magas erkölcsi polcra helyezi, ahol korábban a becsületesség és a másokkal való törődés szerepelt (Soros ezért élesen bírálja a piaci fundamentalistákat, akik a piaci értékrendszert az élet minden területére abszolútizálják.).

A láthatatlan kéz jótékony hatásaiba vetett hit az organikus közgazdászok alap-tétele volt, amelyet – hegemoniájuk csúcspontján – az extremitásig vittek. Jó példa erre Kuncze Gábor nyilatkozata, aki az 1994-es választási sikerre készülő SZDSZ programja kapcsán értekezett a privatizációs folyamat *de facto* piacosításáról, a

⁵³ Bűdzsévariációk – Menet közben írhatják bele a választási osztogatást, 168 óra, 2017. 05. 12., <http://168ora.hu/budzsevariaciok-menet-kozben-irhatjak-bele-valasztasi-osztogatast/> [2017. 08. 25.]

⁵⁴ Soros: Capitalism versus Open Society, Financial Times, 2009. 10. 30., <https://www.ft.com/content/d55926e8-bfea-11de-aed2-00144feab49a> [2017. 08. 25.]

cégvezetők szerepének növeléséről, a központi „vezérlés” helyett a „decentralizációról”. A liberális párt miniszterelnök-jelöltje álláspontját a következő *bon mot*-val foglalta össze: „szerintünk a privatizációt is privatizálni kellene”.⁵⁵ Az állammal és gazdasággal kapcsolatos ezen filozófia egyenes leszármazottja a nemzetközi neoliberalizmus Hayek és Friedman nevével fémjelzett hardcore irányzatának és az ebből levezetett Thatcher- és Reagan-féle gazdaságpolitikai recepteknek. A magyar organikus közgazdászok ezeket a – washingtoni konszenzussal fémjelezhető – ideológiai tartalmakat szinte kritika nélkül vették át.

Ebben az inkább adoptált, mint adaptált koordináta-rendszerben abszolút és szinte kontextusfüggetlen módon jelennek meg mind a „rossz”, mind a „jó” folyamatok. A negatív oldalon található az infláció, a költségvetési deficit, az államadósság, az állami tulajdon, a fogyasztásvezérelt növekedés és szinte bármilyen „rövid távú” intézkedés. A „jó” hasábjában a „strukturális reformok”, a külföldi tőke beáramlása, a privatizáció és a – makroökonómia keynesiánus fordulatát zárójelbe tevő – „hosszú távú” szemlélet található. Legalább ennyire beszédes, hogy mi az, amit az organikus közgazdászok tematizálnak, s mi az, ami kimarad kurrens elemzéseikből. Mellékes témaként jelenik meg a (transzformációval, privatizációval járó) munkanélküliség, a rossz munkakörülmények, az oktatás, az egészségügy s általában a közszolgáltatások színvonala. Szinte semmilyen figyelmet nem kap a növekedés egyre inkább egyoldalú, multienklávékra épülő szerkezete. Továbbá számos inkoherenca is megjelenik az elemzésekben, mint amilyen a vállalati adócsökkentések és a költségvetési hiánycsökkentés egyidejű favorizálása.

A neoliberális publikációk gyakran felidéznek az élet minden területére érvényes piaci fundamentalista világnézet politikai filozófiai és államelméleti gyökereit. Ilyen az, amikor Mihályi (2003: 911) arról ír, hogy „bármennyire hajlamos is a közvélekedés etikai szempontok szerint megítélni a piacgazdaság egy-egy szeletét, valójában csak a piacgazdaság és a politikai demokrácia intézményrendszerének együttes egésze védhető erkölcsi-etikai elvek szerint”. S ilyen, amikor az „államról és polgáraitól” szóló írásában Várhegyi azzal négyesgöngyösi az egyidejű adócsökkentés és költségvetési stabilitás ördögi körét, hogy „nem várható érdemi változás az állam és polgárai közötti viszonyban, amíg [...] az állami újraelosztás aránya nő (mely változás pedig kívánatos lenne)”.⁵⁶

A neoliberális józan ész ilyen alapelemei (nincs demokrácia szabályozatlan piacgazdaság nélkül; az újraelosztás csökkentése önmagában megold minden problémát) közös tudást jelentettek, amelyek egy „történelmi programmá”, a neo-

⁵⁵ Kuncze: Sokszínűbben privatizálnának a Szabad Demokraták, Népszabadság, 1994. 01. 31.

⁵⁶ Várhegyi Éva: Az állam és polgárai, Élet és Irodalom, 2003. 08. 15., <http://www.es.hu/cikk/2003-08-18/varhegyi-eva/az-allam-es-polgarai.html> [2017. 08. 25.]

liberális modernizáció tervévé álltak össze. Antal László 1999-ben így foglalta össze ezt az összefüggést:

az uniós követelményekhez való alkalmazkodás eleve a beruházások gyors növelését igényli. Ezek a zömükben infrastrukturális befektetések legalábbis rövid távon nem gyorsítják a növekedést [...], ám forrásokat vonnak el a fogyasztás elől. Amit kapunk, az a *gazdaság gyors modernizációjának történelmi esélye* [kiemelés: S. M.], cserébe ezért a továbbra is csak szerény mértékben bővülő fogyasztással kell megbékélnünk.⁵⁷

A szerzők – mint Antal is tette – arra is mindig ügyeltek, hogy megmagyarázzák a közvélemény számára, miért nő majd *később* az életszínvonal, s miért érzik rosszul, hogy nem (ők) részesülnek a kialakuló kapitalizmus eredményeiből.⁵⁸

A neoliberais, elsősorban a nagyvállalati-pénzügyi érdekeket szolgáló döntések ilyen védelme nem volt mentes az elitizmustól, amelyre számos példát kínál a bankkonszolidáció és ennek értékelése. A Várhegyi Éva bankrendszer-transzformációról szóló könyvét recenzáló Pete Péter arról írt, hogy „nekem még ma is gyakran összerándul a gyomrom a »ha a bankokba tudtak százmilliárdokat pumpálni, akkor az azoknál sokkal fontosabb kultúrára, egészségügyre, oktatásra miért mondják, hogy nincs pénz...« típusú ceterum censeók hallatán. [...] Aki ezt a fejezetet végigolvassa, ennek a demagógiának biztosan nem dől be többé”.⁵⁹ Antal László pedig amellet érvelt, hogy „a megrögzött bankgyűlölők vélekedésével szemben [...] nem a bankok felelőtlen magatartása, hanem a válság áttérjedése volt a (bankkonszolidáció) döntő oka”.⁶⁰

A – részben általuk vagy tanácsaik alapján – meghozott közpolitikai döntéseket a nyilvánosságban aktívan védelmező organikus közgazdászok ugyanakkor

⁵⁷ Antal László: Nyílt pálya (A magyar gazdaság helyzetéről), Magyar Narancs, 1999/51., http://magyarnarancs.hu/publicisztika/antal_laszlo_nyilt_palya_a_magyar_gazdasag_helyzeterol-53424 [2017. 08. 25.]

⁵⁸ Lásd még: „A nagymértékű jövedelmi-vagyoni polarizálódást Várhegyi Éva sem vitatja, de mint a Mozgó Világ januári számában megjelent tanulmányában írja, azt is figyelembe kell venni, hogy a leszakadók pozíciója a rendszerváltás előtti helyzetükhöz képest is romlott-e vagy sem. Szerinte ugyanis az élethelyzet rosszabbodásáról az emberekben kialakult szubjektív kép sokszor erősebb, mint a valóság, és a megkérdozettek általában nem saját múltjukhoz, hanem a náluk jobban élők mai helyzetéhez viszonyítanak életkörülményeik változásának megítélésekor” (Ínségbőség, HVG, 2004. 12. 02., <http://hvg.hu/hetilap.tarsadalom/200410HVGFriss956> [2017. 08. 25.]

⁵⁹ Pete Péter: Várhegyi Éva: Bankvilág Magyarországon (Könyvrecenzió), BUKSZ 2002/4., <http://epa.oszk.hu/00000/00015/00028/pdf/08szemle05.pdf> [2017. 08. 25.]

⁶⁰ Antal László: Nyílt pálya (A magyar gazdaság helyzetéről), Magyar Narancs, 1999/51., http://magyarnarancs.hu/publicisztika/antal_laszlo_nyilt_palya_a_magyar_gazdasag_helyzeterol-53424 [2017. 08. 25.]

arra is mindig nagy figyelmet fordítottak, hogy az ideológiájukhoz nem illeszkedő közpolitikai javaslatokat kellő időben diszkreditálják. Többek között így tett Csillag és Mihályi 2016-ban a több civil szakértői csoport és baloldali párt (MSZP, Párbeszéd) által is javasolt feltétel nélküli alapjövedelemmel kapcsolatban.⁶¹ A szerzők 29 oldalon 21 – természetesen: „közgazdasági” – érvet hoztak fel a közpolitikai intézkedés ellen, annak ellenére, hogy épp intellektuális példaképük, Milton Friedman érvelt egy hasonló logikájú megoldás mellett „negatív jövedelemadó” javaslatában. Bár Csillag és Mihályi ezt mint ellenpéldát hozzák fel (!), a Friedman házaspár (1980: 120) maga egyértelműen fogalmaz, amikor „egyetlen, átfogó készpénzes jövedelemkiegészítési programot” javasol, amely számos egyéb jóléti juttatást váltana ki.

Epilógus: Az organikus közgazdász elit tündöklése és bukása

Tanulmányunkban a neogramsciánus amszterdami iskola elméleti elittipológiájára építve elemeztük a magyar gazdasági rendszerváltás meghatározó ideológiáját 1990 után. Felhasználva többek között Macartney organikus közgazdász koncepcióját, azt vizsgáltuk, milyen befolyást gyakoroltak egyes hazai szereplők arra, hogy melyik kapitalizmus-változat legyen meghatározó a magyar gazdaságban. Empirikus illusztrációk segítségével bemutattuk, milyen általános stratégia mentén, illetve milyen taktikai megoldásokkal építették ki személyes és intézményi hatalmi pozícióikat és ideológiai hegemoniájukat az organikus közgazdász elit tagjai.

E stratégia megvalósítása egy öngerjesztő folyamatot indított el, ahol a pozitív visszacsatolások hozzájárultak az ideológiai hegemonia hosszú távú stabilizálásához. A politikai döntéshozók tisztában voltak az organikus közgazdászok – részben az előző rendszerből örökölt, részben saját erőből és külföldi segítséggel kialakított – érdekérvényesítési és befolyásolási képességével. Tagjait így gyakran hívták meg tanácsadó testületekbe, nevezték ki közpolitikai vagy menedzsmentposztokra, vagy adtak intézményeiknek megbízásokat. Az így kibővített gazdasági alap és reputáció segítségével pedig még nagyobb hatékonysággal lehetett üzemeltetni a forgóajtót és folytatni az „ismeretterjesztő” kampányokat.

⁶¹ Csillag István – Mihályi Péter: Huszonegy közgazdasági érv a feltétel nélküli alapjövedelemmel szemben, http://competitio.unideb.hu/wp-content/uploads/2016/03/XIII-1/1_Csillag%20Istv%C3%A1n.pdf [2017. 08. 25.]

Az organikus közgazdászok ugyanakkor nem csak a modernizációs konszenzus, mint a rendszerváltás ideológiájának és közpolitikájának felemelkedésében játszottak kulcsszerepet, de ennek bukásában is. Tevékenységükhöz, közpolitikai programjukhoz sosem kértek – és nem kaptak többségi – választói felhatalmazást, posztjaikat kinevezéssel szerezték, legyen szó pénzügy- és gazdasági miniszterségről, jegybankelnökségről. Ennek megfelelően saját szűkebb értelmiségi, üzleti, akadémiai közegükön kívül nem voltak élő kapcsolataik a választókkal, és nem is tartoztak nekik felelősséggel. A gazdaságpolitika ezen technokratizálódása jelentős mértékben hozzájárult a demokratikus intézményekbe vetett bizalom – 2006 őszétől felgyorsuló – megingásához. A rendszerváltás gazdaságpolitikájának *demokratikus deficitje* mellett ráadásul a piaci fundamentalizmus ideológiáját hirdető elitnek számos *közpolitikai kudarc* szimbolikus alakjaivá is váltak a „többbiztosítós egészségügyi rendszer” népszavazáson elutasított kierőszakolásától a devizahitelezés pénzügyi és társadalmi válságáig.

A baloldali-liberális politikai térben húsz éven át meghatározó modernizációs konszenzus 2010-re így mind demokratikus (input), mind közpolitikai (output) legitimitációját elvesztette. Ennek pedig kulcsszerepe volt a Fidesz kétharmados győzelmében, az SZDSZ és a vele végül választási szövetségben induló MDF parlamentből való kiesésében, valamint két rendszerkritikus párt, a Jobbik és az LMP bekerülésében. A politikai és ideológiai vákuumot egyszerre töltötte be az Orbán Viktor vezette új kurzus, amely a nemzetgazdasági miniszter, majd 2013-tól jegybankelnök Matolcsy György személyében a magyar kapitalizmus-modell egyik legismertebb kritikusát is sorai között tudta.

A közpolitikai rezsimváltást hozó politikai fordulat előidézésben természetesen a nemzetközi pénzügyi válság hatásai is közrejátszottak. Mint Patai Mihály, a Bankszövetség válság utáni elnöke megjegyezte: „a világban a politikai elit átvette a hatalmat a pénzügyi elitől, [... mely] globális változáshoz a mi autokrata kormányunk kreativitása is hozzájárult”⁶². A sors iróniája, hogy a Fidesz pénzügyi-gazdasági holdudvara és az új vezérlő ideológia, a matolcsyizmus hívei rengeteget tanultak az organikus közgazdászok személyi, intézményi és ideológiai pozícióépítési teljesítményéből. Sőt, az ellenhegemonia megteremtésére irányuló erőfeszítéseik oly mértékben hasonlóak az Ancien Régime képviselőinek stratégiai tervéhez és taktikai megoldásaihoz, hogy az itt bemutatott elemzés (a királycsinálás fontos kivételével) szinte módosítás nélkül alkalmazható lenne egy, a matolcsyizmus 2010 utáni történetével foglalkozó esettanulmányra.

E fejleményeket mindenesetre az előző kulturális hegemonia építőmesterei rezignáltan szemlélték: „Mit csinálsz, amikor ki kell tűzni a sárga csillagot másnap

⁶² Patai szerint autokrata a kormány, Népszabadság, 2013. 09. 12.

reggel?” – tette fel önmagának a kérdést Lengyel László egy 2016-os könyvbemutatóján. Majd megjegyezte: „25 év után, a Népszabadság bezárásával most került először olyan helyzetbe, hogy nincs hová írnia, nincs rovata, nincs újságja. Neki most ezzel kell szembenéznie, miközben az írás az élete.”⁶³

Irodalom

- Althusser, L. 2006 (1970): Ideology and ideological state apparatuses. Notes towards an investigation. In Sharma, A. – Gupta, A. (eds.): *The anthropology of the state: A reader*. Blackwell. 86–98.
- Csigó, P. 1998: A gazdasági stabilizációs diskurzus. *Szociológiai Szemle* 1998/3: 121–151.
- Csillag I. 1995: *Az új privatizációs törvény*. Budapest: Komplex Kft.
- Csillag I. 1996: Az állam biztonságától a köz biztonságáig. *Közgazdasági Szemle* 43/6: 561–563.
- Éber M. Á. 2012: *Megkülönböztetett különbségek: A »magyar társadalom« tagolódásának és tagolásának vizsgálatához*. Doktori dolgozat. Budapest: ELTE TÁTK.
- Fábry, Á. 2017: The origins of neoliberalism in late 'socialist' Hungary: The case of the Financial Research Institute and 'Turnabout and Reform'. *Capital & Class* 2017 (February 16), n.a.
- Friedman, M. – Friedman, R. 1980: *Free to Choose*. New York – London: Harcourt Brace Jovanovich.
- Gagy, Á. 2015: Reform economics at the Financial Research Institute in late socialist Hungary: A case of globally embedded knowledge production. *Intersections. East European Journal of Society and Politics* 1/2: 59–79.
- Kéri L. – Petschnig M. Z. 1995: *24 évszék*. Budapest: Intera.
- Kristóf L. 2014: *Véleményformálók. Hírnév és tekintély az értelmiségi elitben*. Budapest: L'Harmattan – MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont.
- Krugman, P. 1995: Dutch tulips and emerging markets. *Foreign Affairs* 74/4: 28–44.
- Lengyel L. 2014: *A szabadság melankóliája*. Budapest: Kossuth.
- Macartney, H. 2011: *Variegated neoliberalism: EU varieties of capitalism and international political economy*. Routledge.
- Mihályi P. 2003: Egyszer volt Budán kutyavásár! Várhegyi Éva: Bankvilág Magyarországon (könyvrecenzió). *Közgazdasági Szemle* 50/10: 911–914.
- Pijl, K. v. d. 2008: A transznacionális káderosztály kétarcúsága a neoliberalizmus korában. *Fordulat* 1/1: 68–86.
- Pogány Á. 1998: A Pénzügykutató Intézet története. In Lengyel L. (szerk.): *Lámpások az alagútban. Emlékek a Pénzügykutatóról*. Budapest: Pénzügykutató Rt – Perfekt Rt. 9–77.
- Sebők Miklós 2008: A marxista politikatudomány kemény magja. *Fordulat* 1/2: 38–66.
- Sebők Miklós 2009: A „beagyazottság” hiánya mint elméletrekonstrukciós probléma – Pokol Béla egy Pijl-cikke tükrében. *Századvég* 52: 1–22.

⁶³ Föl, a hegy lábától – Megjelent Lengyel László új kötete, 168 óra, 2016. 11. 29, <http://168ora.hu/fol-hegy-labatol-megjelent-lengyel-laszlo-uj-kotete/>

- Sebők Miklós 2016: A modernizációs konszenzus mint a rendszerváltás ideológiája és közpolitikája. In Antal A. – Földes G. (szerk.): *Holtpont: Társadalomkritikai tanulmányok Magyarország elmúlt 25 évéről*. Budapest: Napvilág. 46–76.
- Skinner, R. 2011: Lobbying. In Kurian, G. T. (ed.): *The Encyclopedia of Political Science*. Washington: CQ Press.
- Szalai E. 1997: Rendszerváltás és a hatalom konvertálása. *Szociológiai Szemle* 1997/2: 75–101.
- Watson, M. – Hay, C. 2003: The discourse of globalisation and the logic of no alternative: rendering the contingent necessary in the political economy of New Labour. *Policy & Politics* 31/3: 289–305.

MAGYAR SZEMLE

K é t h a v o n t a a z e g é s z l á t ó h a t á r

KODOLÁNYI GYULA: Kodolányi Jánosról • FÜZI LÁSZLÓ: Németh László Kossuth-díja 1957-ben • GRÓH GÁSPÁR: Csoóri Sándor nemzetfelfogásáról • KISS GY. CSABA: Lakitelekről harminc év után • KÖRMENDY LAJOS: A posztmodern fogyasztói társadalom és ellenkultúrái • TÓFALVI ZOLTÁN: 1956-os erdélyi elítéltekről • NICHOLAS PARSONS: Magyar építészet és iparművészet a 19. században • PROKOPP MÁRIA és WIERDL ZSUZSANNA a reneszánsz studiólók kutatásáról

Helmut Kohl német kancellár beszéde a Parlamentben 1990-ben. Mögötte Fodor István, az Országgyűlés megbízott elnöke. © Fortepan/Urbán Tamás

Metz Rudolf

A politikai vezetés három arca. A vezetés értelmezési lehetőségei a demokráciában¹

Bevezetés

Talán napjaink eseményei tovább erősítették azt a hétköznapi meggyőződésünket, hogy a demokrácia és a vezetés között kibékíthetetlen ellentét feszül. Az újra és újra feltűnő erős, populista vagy kétes megítélésű vezetők azt az érzetet keltik, hogy a demokratikus berendezkedés meggyengült és a nép önkormányzása veszélybe került. Ezzel szemben a jelen tanulmány mellett fog érvelni, hogy a vezetés és a demokrácia olyan társadalmi és történeti konstrukciók, amelyek nem csak fogalmilag kapcsolódnak, de függenek is egymástól. Három demokráciaelmélet – a deliberatív-részvételi, az aggregatív-pluralista és a vezérdemokrácia – keretében a vezetéskutatás azon két klasszikus dilemmájára keressük a választ, hogy milyen a „jó” (hatékony/etikos) vezetés, és miként írható le a vezetők és a követők közötti „helyes” kapcsolat, szerepelosztás.

A populista vagy kétes megítélésű vezetők felemelkedése újra és újra felszínre hozza a demokrácia és a politikai vezetés közötti feszültséget. Amíg a demokrácia fogalma egybeforrott a népszuverenitás és az egyenlőség ethoszával, addig a vezetésre gyakorta úgy gondolunk, mint a hatalom, a hierarchia, a kényszer és így az egyenlőtlenség letéteményesére. A hétköznapi intuíciónk azt sugallja, hogy az erős, hatékony vezetés gyenge demokráciát eredményez, vagy épp annak a követ-

¹ Köszönettel tartozom az MTA TK PTI-ben működő, politikai vezetésre specifikálódott kutatócsoportunk néhány tagjának, Illés Gábornak, Körösi Andrásnak és Szántó Andrásnak, akik kérésre eleget téve véleményükkel hozzájárultak a munkámhoz. Külön köszönöm Balázs Zoltánnak, hogy iránymutatásával a kutatásom során a segítségemre volt. A tanulmány esetleges hiányosságaiért természetesen kizárólag engem terhel a felelősség.

kezménye, s fordítva: az erős demokrácia korlátozott, gyenge és így kevésbé hatékony vezetést kíván meg. Az ellentmondás abban mutatkozik meg, hogy egyszerre várjuk el a vezetőktől, hogy – bármilyen áron akár, de – megoldják a közösség problémáit, ugyanakkor tartsák tiszteletben a demokrácia játékszabályait, tegyék lehetővé, s ne veszélyeztessék a nép önkormányzását és az állampolgári részvételt. Ugyanakkor a kérdés – ahogy arra számtalan munka is rámutat (Kane-Patapan 2012, 2014; Kane et al. 2009; Keohane 2016; Ruscio 2004; Teles 2015; Weber 2010; Wren 2007) – nem az, hogy a vezetés szükséges-e a demokrácia működéséhez, hanem az, hogy milyen vezetést tartunk elengedhetetlennek. A vezetéskutatás két klasszikus dilemmája rajzolódik ki ebből: A vezetés hatékony legyen a céljainak az elérésében, vagy bizonyos morális elveknek, alapértékeknek feleljen-e meg inkább? A vezetők vagy a követők szerepe a kritikusabb a kapcsolatuk és a vezetés kimenetele szempontjából?

Fontos leszögezni, hogy a problémánk nem technikai jellegű. A megoldást nem az intézményi környezet kialakításában és az empirikus demokráciatípusokban kell keresni (vö. Elgie 2014). A demokrácia nem egyszerűen intézmények helyes elrendezése, a választások és a jó vezetők kiválasztása. J. Thomas Wren (2007) amellet érvel, hogy a demokrácia és a vezetés olyan egymással szorosan összefüggő társadalmi és történeti konstrukciók, amelyek megkívánják, hogy bizonyos ideákban higgyünk: a megválasztott vezetők bölcssek és erényesek, vagy éppen az állampolgári részvétel elengedhetetlen és valós hatással van a politikára. Noha ezek az idealizált elképzelések természetüknél fogva nem fedhetik le teljesen a való világot; mégsem szakadhatnak el a valós élet tapasztalataitól. Wren rámutat, hogy amíg széles értelemben olyan rendszerként definiáljuk a demokráciát, amely a kormányzók és kormányzottak kapcsolatát bizonyos módon szervezi meg (Schmitter-Karl 1991: 76-77), addig a vezetés egy olyan befolyásolási pálya a vezetők és a követők között, amely bizonyos célok elérésért jött létre. Ebben az értelemben a vezetés a demokrácia gyakorlata (Wren 2007: 2). A vezetés egy olyan társadalmilag konstruált koncepció, amely választ kínál azokra a kérdéseinkre: hogy milyennek is kell lennie a „jó” (hatékony/etikus) vezetésnek, illetőleg milyen a vezetők és a követők közötti „helyes” kapcsolat, szerepelosztás. A vezetés tehát konstrukció, és mégis a valóság az, amely feloldja ezeket az ellentmondásokat. A demokráciában rejlő központi dinamikát, rugalmasságot a vezetés jelenti. Ezzel Wren még ha impliciten is, de konstruktivista szemszögből tovább gondolja a Föderalista „energiatézisét”, amely szerint a vezetés a jó kormányzáshoz szükséges rugalmasságot és dinamikát testesíti meg.²

² A tézist James Madison (37. levél) és Alexander Hamilton (70. levél) egyaránt megfogalmazta (Hamilton et al. 2010).

Mindez azt jelenti számunkra, hogy a vezetéskonstrukciónk attól függ, hogy a demokrácia mely ideáját kívánjuk védeni és érvényesíteni, illetőleg a vezetés mely formáját tartjuk összeegyeztethetőnek azzal (Ruscio 2004: 4-6). Jan Pakulski és Körösi András (2012) a deliberatív-részvételi és az aggregatív-pluralista demokráciaelméletet állítják szembe a weberi és schumpeteri vezérdemokráciával, amellyel rá kívánnak mutatni a vezetés politikai folyamatokban betöltött meghatározó szerepére. S noha a politikaelmélet főárama valóban csak kismértékben érinti a vezetés problematikáját (Kane-Patapan 2012: 10-30; Ruscio 2004: ix), mégis azt láthatjuk, hogy a vezetés bár merőben más formában, de a deliberatív-részvételi demokráciában (Barber 1989, 2004: 237-242; Gastil 1994; Kuyper 2012; Ruscio 2004) és az aggregatív-pluralista demokráciában (Downs 1957: 87-88, 1962: 33-36; Keohane 2015; Olson 1971: 174-178) is elengedhetetlen lehet.

A tanulmány arra a két kérdésre keresi a választ e három elméleti keretben, hogy (1) milyennek kell lennie a „jó” vezetésnek, illetve (2) miképpen kell felrajzolni a vezetők és a követők közötti „helyes” kapcsolatot. A demokráciaelméletek különböző válaszokat adnak ezekre a kérdésekre, azaz a vezetés eltérő formáit igénylik, vagy - negatív irányból megközelítve - eltérő formáinak adnak teret. Ezzel amellet fogunk érvelni, hogy az „erős” vezetés és „erős” demokrácia nem csak fogalmilag összeegyeztethetőek, de szükségszerűen függenek is egymástól. A demokrácia- és a vezetéselméletek összekapcsolásával tehát arra vállalkozunk, hogy meghatározzuk a vezetés lehetséges konstrukcióit a demokráciában. Ezek a koncepciók viszonyítási pontokként, heurisztikai eszközként szolgálhatnak a politika valóságának megértésében. Egy-egy konkrét vezetés, vezetői gyakorlat úgy konstruálódik, hogy egyik vagy másik pozícióhoz áll közelebb. Mindezzel lényegében lehatároljuk azt a mezőt, amelynek keretében gondolkodhatunk a demokráciáról és a vezetésről.

A tanulmány három fő részből fog állni. Az első részben vizsgálatunk sorvezetőjeként meghatározzuk azokat a viszonyítási pontokat, amelyek mentén majd kibontjuk a demokrácia és a vezetés konstrukcióit. A második részben a demokráciaelméleteket mutatjuk be röviden. Majd válaszolva tanulmányunk imént megfogalmazott kérdéseire, az elméleti keretekben értelmezzük a jó vezetés természetét és a vezetők és a követők közötti helyes kapcsolatot, amelyet néhány gyakorlati esettel is illusztrálunk. Végezetül összefoglaljuk a kutatás eredményeit, és megfogalmazunk néhány konklúziót.

Az elemzés sorvezetője

Annak érdekében, hogy a számtalan demokrácia- és vezetéskonstrukciót³ képesek legyünk megfogni és összehasonlítani, elengedhetetlennek tűnik egy analitikai sorvezető felrajzolása. A következőkben azokat a viszonyítási pontokat határozzuk meg, amelyek mentén elkülöníthetjük és azonosíthatjuk az elméletek premisszáit és feltételezéseit a demokrácia és a vezetés vonatkozásában.

A demokrácia konstrukciója

A demokráciát széles értelemben olyan rendszerként definiáljuk, amelyben a kormányzók és kormányzottak kapcsolata bizonyos módon szerveződik meg (Schmitter-Karl 1991: 76–77). A demokráciáról mint folyamatról rugalmasságot és befejezetlenséget feltételezünk, amely nem rendelkezik megszilárdult formákkal: biztos kiinduló állapottal vagy konkrét végkifejlettel. Az elemzés szintjén mégis érdekesnek tűnik a demokrácia működését „kimerevíteni” három ponton annak érdekében, hogy megragadjuk az adott konstrukció belső logikáját és igazolását.

- Az első a *politika bemeneti oldala*, ahol számolnunk kell a demokrácia megkülönböztetett elemeivel: az állampolgárok és a részvétel szerepével. Az elméletek komoly különbségeket láttatnak abban, hogy eltérően értelmezik az állampolgárok politikai teljesítőképességét, kapacitását és preferenciáik természetét. A politikai részvételre minden esetben a folyamat katalizátorként tekinthetünk, de kérdéses, hogy az mindenki számára nyitott-e vagy gyakorlatban csak kevesek kiváltsága.
- A második pont maga az ideális *politikai folyamat*. Ezt illetően tisztázni kell, hogy a folyamat a kormányzók és kormányzottak viszonylatában milyen irányt ír le, illetve tartalmát illetően miképpen kapcsolódik az állampolgári preferenciákhoz, azaz miképpen hat rájuk.
- Harmadik pontként számításba kell venni a *folyamat kimenetelét* is. Itt nem mehetünk el szó nélkül a szavazás szerepe mellett, amelynek végső soron különös fontosságot tulajdonítunk a demokráciában. Az elméleteknek végül választ kell adniuk arra, hogy milyen eredményt várnak el a politika folyamatától.

³ Sokatmondó adat, hogy a vezetésről (Rost 1991) és a demokráciáról (Collier–Levitsky 1997) egyaránt több száz különböző definíció született az elmúlt száz év távlatában.

A vezetés konstrukciója

A vezetés fogalmától elválaszthatatlanok bizonyos normatív megfontolások, amelyek olyan kérdésekre válaszolnak, hogy mit is kell gondolunk a jó vezetésről, valamint a vezetők és a követők helyes kapcsolatáról (Ciulla 2014; Wren 2007). A tanulmány elején a demokrácia és a vezetés ellenmondását kibontva a vezetés-kutatás két klasszikus dilemmájára mutattunk rá.

Az első dilemma értelmében döntenünk kell arról, hogy a vezetéssel szemben hatékonyságbéli vagy etikai elvárásainkat szeretnénk-e inkább érvényesíteni. A vezetés koncepciójának – normatív tartalmából következően – rendelkeznie kell a hatékonyság (*get things done*) és az etikusság (*do the right thing*) minimális szintjével. A korlátjuk abban rejlik, hogy a követőknek szabadságukban áll másképpen cselekedni, a kapcsolatot felbontani, azaz a vezetők hatékonyságát vagy etikusságát megkérdőjelezni. Amennyiben a követés így teljesen megszűnik, akkor a vezetés véget ér, és annak hiányáról beszélhetünk (*lack of leadership*). A vezetés konstrukciójában ez a dilemma a következő két fő kérdés mentén feloldódik:

- *Milyen kihívások elé állítjuk a vezetést? Milyen célokat tűzünk ki elé?* Amennyiben a vezetőtől azt várjuk el, hogy a közösség létét fenyegető válságot hárítsa el, akkor a minimális etikai elvárások mellett fontosabb szempontnak tűnik a hatékonyság kérdése. Egy másik végletben gondolkodva: amennyiben a vezetőt valamilyen morális problémával állítjuk szembe, vagy éppen valamilyen morális fejlődést kívánunk elérni általa, akkor megítélése szempontjából sokkal fontosabbnak tűnik bizonyos alapelveknek, értékeknek való megfelelés, mint a vezetés hatékonysága ezen célok elérésében.
- *Milyen politikai tudást igényel a célok eléréséhez szükséges megfelelő eszközök kiválasztása?* A különböző demokráciaelméletek eltérő eszközöket szabnak meg a vezetők számára, amelyek között válogatva a vezetéshez szükséges tudás más és más típusa kerül előtérbe. Az elemzéshez Arisztotelész hármas tudás felosztását hívjuk majd segítségül, amelyben elméleti, filozófiai (*episztémé*), technikai, produktív (*tekhné*) és gyakorlati tudást (*praxisz*) különböztetünk meg.

A másik dilemma arra irányul, hogy a vezetőknek vagy a követőknek tulajdonítunk-e nagyobb szerepet a kapcsolatukat és a folyamat kimenetelét illetően. A kérdés a vezetés fogalmának normatív természete és a demokráciában kiemelt szerepet betöltő, a politikai döntések hatásait magukon viselő állampolgárok szemszögéből is fontos számunkra. Közelebbről szemlélve a tét abban rejlik, hogy a felek között valamilyen hatalmi viszonyt feltételezünk. Fontos azonban leszögezni, hogy a vezetést nem lehet egyszerűen hatalomgyakorlásként vagy kormányzásként értelmezni. Ugyanis a hatalom egy speciális formájáról: egy hatalmi kapcsolatról

(Burns 1978: 11; Nye 2008: 25; 27) beszélünk, amelyben a követőknek hatalmukban áll ellenállni s akár maguk is vezetést gyakorolni, kezdeményezni (Nye 2008: 34). Az egyik feladatunk tehát ennek a hatalmi kapcsolatnak a leírása. A kérdést tovább bontva görcső alá kell vennünk, hogy ebben a viszonyban miként rajzolhatjuk fel a vezetők és a követők közötti interakciók irányát, azaz mennyire vannak a felek egymás alá-, fölé- vagy mellérendelve a közös cselekvés folyamán. Ebben a kapcsolatban ugyancsak meghatározó, hogy milyen szerepet osztunk a vezetőknek és a követőknek. Gondoljunk csak bele: ha például széles állampolgári részvételt írunk elő, akkor a követők részéről is nagyobb aktivitást várunk el. Ha viszont kizárólag a vezetők kezébe helyezzük a közösség problémáinak a megoldását, akkor a követőknek is kisebb szerepet kell tulajdonítanunk.

A demokratikus vezetés konstrukciói

Az imént meghatározott analitikus sorvezető mentén az elkövetkezőkben a három demokráciaelmélet – a deliberatív-részvételi, aggregatív-pluralista és vezérdemokrácia (Pakulski – Körösnéyi 2012) – politikaképét mutatjuk be annak bemeneti és kimeneti oldalára, valamint folyamatára fókuszálva. Ezt követően ezen elméleti keretekben megállapítjuk, miként értelmezhető a jó vezetés, valamint a vezetők és a követők közötti helyes kapcsolat.

Vezetés a deliberatív-részvételi demokráciában

A demokrácia ezen morális elveket előtérbe helyező felfogása arra a feltevésre épül, hogy a demokratikus politikát csak azzal lehet erősíteni, ha az állampolgári részvétel minél szélesebb mértékben valósítjuk meg. Természetesen e megközelítést sem lehet egységesnek tekinteni, hiszen számos vitás ponttal kell számolnunk. Amíg a részvételi demokrácia képviselői (Barber 2004; Pateman 1970) a részvétel növelését tekintik elsődlegesnek függetlenül attól, hogy az milyen politikai, közpolitikai következményekkel jár, addig a deliberatív demokrácia a döntéshozatal módjára helyezi a hangsúlyt, amely nyílt, kényszermentes, racionális és konszenzust eredményező vitát jelent. Mindazonáltal a deliberatív demokráciaelméletek is megosztottak, túl az egyes szerzők közötti hangsúlyeltolódáson és nézőpontkülönbségen több generációt különböztethetünk meg az elmélet fejlődésében (Bächtiger et al. 2010; Elstub 2010; Mansbridge et al. 2010). Az első generáció Habermas, Rawls és tanítványa, Cohen munkáin alapszik, amelyek a deliberációt erősen idealizált konszenzust eredményező módszerként írják le. A második generáció (például

Dryzek, Gutmann, Thompson; Young) realiztikusabb képet alkotva, számításba veszi a feloldhatatlan morális ellentétek lehetőségét, a kommunikáció és a részvétel egyéb formáit, valamint az önérdeken alapuló preferenciákat is, így elveti a szükségzerű konszenzus követelményét. A harmadik generáció képviselői (például Fishkin és Goodin) már rendszerszintű intézményi megoldásokat keresnek, politikai programot alkotnak, amelyeken keresztül gyakorlatban kívánják érvényesíteni az elmélet normatív követelményeit. Túl ezeken a különbségeken, a politikáráól alkotott ideájuk és megfogalmazott elvárásaik összekötik őket.

Bemeneti oldal. A politikai folyamat katalizátora az egyenlő és szabad, közvetlen részvétel, amely lehetőségnek minden kompetens, racionális és közérdek-orientált állampolgár számára adottnak kell lennie. Azaz: minden érintett számára lehetőséget kell teremteni, hogy a deliberatív döntéshozatali folyamatot befolyásolhassa. A részvételhez szükséges erőforrásokat az egyenlőség és az igazságosság elvének megfelelően kell biztosítani. A résztvevők ugyan erős, határozott preferenciákkal rendelkeznek, de azok a deliberáció folyamánként (*ex-post*) változnak, konvergálnak egymás felé. Túl a preferenciák változásán, a politikai részvétel az állampolgárok számára nevelő és transzformáló hatással is jár (Barber 2004: 233–237; Elster 1997: 3; Pateman 1970: 42–43). A részvétel egyszerre növeli az állampolgárok informáltságát, és fejleszti politikai tudásukat és kompetenciáikat. A szigorúbb klasszikus értelmezéssel szemben a későbbi elméletalkotók megengedőbbnek bizonyultak. Azzal a kifejezett szándékkal, hogy szélesítsék az egyenlő részvétel lehetőségét és a hozzáférhető információk spektrumát, számoltak a részvétel egyéb formáival, a társadalmi mozgalmakkal vagy a tüntetésekkel (Young 2001), egyéb kevésbé reprezentált szereplőkkel (Young 2010) vagy a korlátozott önérdek hasznosságával (Mansbridge et al. 2010).

A politika folyamata. Az alulról fölfelé (*bottom-up*) épülő politikának a közép-pontjában a preferenciák transzformációja áll. A deliberáció a kommunikáció egy megkülönböztetett formáját takarja. A szigorúbb nézőpont szerint a deliberatív folyamat olyan nyílt és transzparens diskurzus, amelyet racionalitása („a legjobb érvelés ereje”) és igazságtartalma határoz meg. A későbbi elméletek a deliberáció fogalmi kereteit kitágítják. Teret engednek a kommunikáció egyéb formáinak – mint a retorika, az alku vagy a humor – azzal a kikötéssel, hogy azoknak egy jelentőségteljes, észszerű deliberációnak kell alárendelődniük (Dryzek 2002; Young 2010). A konstruktív interakció alapja a kölcsönös tisztelet és reciprocitás (Gutmann – Thompson 1996, 2004). A résztvevőknek, mások véleményének elfogadásán túl, önreflektív módon nyitottnak kell lenniük arra, hogy saját álláspontjukat is megváltoztassák.

Kimeneti oldal. A deliberáció ideális esetben konszenzust eredményez, amelyet a klasszikus szerzők nem csak szükségesnek (Rawls, Habermas), de lehetségesnek is (Cohen 1997: 75) tartanak. Később az elméleten belül megkérdőjeleződött, hogy

valóban lehetséges-e (Gutmann – Thompson 1996, 2004) és egyáltalán kívánatos-e elérni ezt a célt (Dryzek 2002: 170). Az értékpluralizmus figyelembevételével a minimális cél tehát a mindenki által elfogadható, méltányos, kényszermentes és nem önkényes megállapodás. Ezen a ponton érdemes rendezni a szavazás kérdését is, amelyre másodlagos szerep hárul, de elkerülhetetlen, átmeneti szentesítése lehet a deliberatív döntésnek. Amennyiben a konszenzus elérhetetlennek tűnik, a folyamatot szavazásnak, így valamilyen többségi döntésnek kell lezárnia (Cohen 1997: 75). Lényegében a konszenzus állandó cél, de nem olyan, amit bármikor is el lehetne érni, le lehetne zárni teljesen, ugyanis minden döntésnek nyitottnak, módosíthatónak kell maradnia. Így „részeredményként” tekinthetünk a mindenki által elfogadható döntésekre és az alacsonyabb szintű metakonszenzusokra, például a döntési folyamatról és alternatívákról.

Vezetéskonstrukció. Ahogy az elmélet fejlődése halad az absztrakt szintről a konkrét megvalósítás irányába, úgy válik elengedhetlenné a jó vezetésnek egy bizonyos koncepciója és a vezetők és követők helyes kapcsolatának a tisztázása. A vezetés két kihívással szembesül: egyfelől szükséges kezdeményeznie a deliberációt, amelyet jelent a deliberatív demokratikus környezet kialakításával, másfelől fenn kell tartania annak kereteit és folyamatát (Barber 1989, 2004: 237–242; Gastil 1994; Kuyper 2012).

A kihívások értelmezéséhez hasznosnak ígérkezik James McGregor Burns (1978, 2003) transzformatív vezetés koncepciója. Ezt az egyfajta morális vezetést három momentumban érhetjük tetten. Egyrészt, a vezetés kölcsönös érdekek és bizonyos végső értékek, mint a szabadság, az igazságosság és az egyenlőség mentén transzformációt hajt végre (Burns 1978: 426). Ennek értelmében a transzformatív vezetés, ha csak hallgatólagosan is, de a weberi érzületetikán alapul (Burns 1978: 45–46). A vezetőnek modern filozófuskirályként a moralitás egy magasabb fokán kell állnia (Burns 1978: 42). Ezért a helyes eszközök kiválasztása és a célokhoz rendelése valamilyen ideológiai, filozófiai „abszolút” tudást (*episztémé*) igényel (Körösnéyi 2005: 233). A vezetőnek tudatában kell lennie, hogy milyen értékek mentén kell kialakítani a deliberáció és a részvétel kereteit, s milyen eszközök állnak a rendelkezésére annak fényében, hogy mindezt ne korlátozza. Így a vezetés az igazság keresését (*truth-seeking*) és közvetítését (*truth-giving*) is jelenti. Ennél fogva a vezető nem információt oszt meg, hanem kollektív tudást kreál a deliberáció során, amely így állandó legitimitációt teremt számára. Ebben az értelemben – ahogy azt maga Burns is kihangsúlyozta – a vezetés informális oldala válik fontossá az értelmiségi, a reformer vagy a forradalmi vezető képében.

Másodrészt, ez az átalakulás abban áll, hogy a vezetők és követők mélyebb, morális igényeit vagy millsi értelemben vett magasabb rendű élvezeteket – mint a deliberációban való részvételt – elégíti ki, ami egyet jelent a boldogságra való

törekvéssel (Burns 2003: 1–3; 227–230). Ez azt is jelenti, hogy a vezetőket és a követőket nem saját önérdekük, hanem valamilyen mély altruizmus motiválja.

Harmadrészt a vezetés kulcsmomentumaként a vezető „felemeli”, „felhatalmazza” (*empowerment*: Burns 2003: 25–26; 182–185) a követőit, s így maguk is vezetővé, a transzformáció aktív részeseivé válnak. Az átalakulás tehát nem kizárólagosan a vezető érdeme. A vezetés célja végső soron a követők kreativitását mobilizálni és hasznosítani a deliberatív folyamat során. Ebben az értelemben a vezető a hatalmat – Mary Parker Follett fogalmát használva – másokkal együtt gyakorolja (*power with*), ezzel csökkentve a hatalomgyakorlásban rejlő kényszert (Tonn 2003: 380–383). Így a hatalom nem egy emberhez kötődik, hanem – ahogy Arendt és Habermas is rámutat (Balázs 2003: 123–127) – olyan kollektív képesség, amelyet ugyancsak konszenzusnak kell öveznie.

A deliberatív demokrácia kereteinek a kialakítását követően a vezető – akár Rousseau felvilágosult, bölcs törvényhozója – dolga végeztével szükségszerűen visszalép. Így a deliberatív folyamat fenntartásának feladata és felelőssége is megoszlik a résztvevők között (Barber 1989: 121–125, 2004: 239–240; Gastil 1994: 960–962; Kuyper 2012). A vezetés ilyen értelemben megosztott gyakorlattá válik, amelyben a vezetői szerep rotálódik (Gastil 1994: 958, 962–963; Raelin 2011). A vezető és a követők közötti különbség elmosódik, kapcsolatuk horizontálissá válik. A hatalmi távolság lecsökken, a felértékelődött interakciók nyíltak, amelyekben a vezetők és követők egyaránt koaktívvá (kölcsonösen kezdeményező szereplővé) válnak.

A transzformatív vezetés középpontjába tehát az a várakozás kerül, amely bizonyos morális elvek, univerzális értékek mentén a vezetők elé valamilyen változás elérését tűzi ki. Ilyen elvárás fogalmazódott meg Barack Obamával szemben is (Haslam et al. 2011), aki a George W. Bush elnöksége alatt kialakult morális válság kezelését, kiemelt szakpolitikai ügyek (egészségügyi reform, klímapolitika) és más szimbolikus kérdések (azonos neműek házassága, fegyverviselés korlátozása) megoldását vállalta magára. Hasonló pozíciót vett fel Angela Merkel német kancellár is a migrációs válság kapcsán, amelynek definiálásában a biztonsági kérdéseket háttérbe szorítva a humanitárius és az európai integrációs problémák (*Willkommenskultur*) váltak hangsúlyossá (Metz 2017b). Talán még szemléletesebb példa Jeremy Corbyn brit munkáspárti vezető esete, aki olyan új típusú vezetést hirdetett meg, amely az egyenlőség ideáját előtérbe helyezve a követők teljes bevonását és a hatalom ilyen irányú megosztását jelentette (Shaw 2017). Noha messzemenő következtetéseket nem vonhatunk le, de jól kivehető e három esetben az a vezetői szándék, hogy megfeleljenek a transzformatív vezetés kívánalmainak.

Vezetés az aggregatív-pluralista demokráciában

A második vizsgált elméleti keretünk a klasszikus képviseleti demokrácia koncepciójának modern változatait foglalja magába (Pakulski – Körösényi 2012: 88-93), amelyek a vezetés és a demokrácia egy materiális, procedurális olvasatát jelenítik meg. Ilyen a Robert Dahl (1956) nevéhez köthető pluralista demokrácia, amelyben a politikai folyamatokat a társadalomban jelenlévő, egymástól független, versengő érdekek indukálják és irányítják, gátat szabva a zsarnokságra törő többségi vagy kisebbségi csoportoknak. A képviseleti demokrácia másik megközelítése az Anthony Downs (1957) által életre hívott aggregatív demokráciaelmélet, amely a politikai folyamatot piaci hasonlaltal írja le. Ebben a pártok, a politikusok a közjót megtestesítő politikai programokat kínálnak a szavazók támogatásáért. Céljuk többséget szerezni, amelyet az átlag medián szavazó preferenciáinak az „eltalálásával” érhetik el. Összességében – ahogy azt látni fogjuk – az aggregatív-pluralista demokrácia alacsonyabb elvárásokat fogalmaz meg, mint azt az előző elméleti keretünk tette.

Bemeneti oldal. A politika folyamatát az állampolgárok konvencionális részvétele indítja be, amelyben kifejezésre kerülnek az eleve adott (*ex-ante*) preferenciáik. A polgárok önérdek-orientáltak, racionálisak és többé-kevésbé informáltak. Abban az értelemben kompetensek, hogy képesek preferenciáikat rangsorolni és felmérni, miként maximalizálhatják személyes jólétüket. A szavazás és más konvencionális részvételi formák (érdekszervezeti tagság, képviselők megkeresése) megkerülhetetlen szerepet kapnak a közakarat megeremtésében. Ugyanakkor a politikai részvétel nem csak, hogy nem egyenlő és széles, hiszen a szükséges erőforrások (idő, információ) és motiváció egyenlőtlenül oszlik meg (Dahl 1961; Downs 1957; Olson 1971), de nem is kívánatos, hiszen az kontraproduktív módon erodálhatja a „*poliarchia*” procedúráinak elfogadottságát (Dahl 1956: 81; 89; lásd még: Krouse 1982). A preferenciák, a közvélemény tehát fontosabb elemei a demokratikus politikának, mint maga az állampolgári részvétel.

A politika folyamata. A politika folyamatát a preferenciák mechanikus, procedurális összegzése adja. A preferenciák aggregációja és artikulációja alulról fölfele (*bottom-up*) épül. Különösen nagy hangsúlyt kapnak a demokratikus intézmények és procedúrák, mint a választások, a pártok és a reprezentatív intézmények, amelyek szavatolják a közakarat létrejöttét és a kollektív döntések meghozatalát. A folyamat a reprezentáció problematikájában csúcsosodik ki. Danilo Zolo (1992: 76) adaptációs elmélete szerint a reprezentáció azáltal igazolódik, hogy indirekt módon betölti az ókori görög poliszok közvetlen demokratikus önkormányzásának az ideáját, a funkcióját. Ennek értelmében a választott politikai szereplők mozgásteret korlátozott: „delegáltakként” a népakaratnak megfelelően, reszponzív módon alakítják a politikát (Dahl 1956: 37; Downs 1962). A választási programok

segítségével a preferenciák mandátumokba sűrűsödnek, amelyek így a politika tartalmi oldalát is jelentik. A politika folyamata tehát az egyéni preferenciák, érdekek és a népakaratot tükröző és megtestesítő közpolitika összekapcsolásában áll.

Kimeneti oldal. Az önérdék által mozdított politika célja nem egy minél szélesebb konszenzus, hanem egy minimális kiterjedésű, de elégséges kompromisszum kialakítása. Ezért a szavazás momentuma különösen fontossá válik, hiszen az a preferenciák formális összegzését jelenti, amely a rezponzív kormányzás alapja. Ennek a kompromisszumnak a rugalmasságát, dinamikáját a versengő, konfrontálódó érdekek állandó harmonizációjának kényszere teremti meg.

Vezetéskonstrukció. A vezetés előtt a legfőbb kihívás a politikában rejlő „tökéletlenség” leküzdése, amely végső soron az egyéni preferenciák, érdekek és a népakaratot megtestesítő kormányzás összekapcsolását jelenti. Az egyik ilyen szembevetendő nehézség a Mancur Olson (1971) nevéhez köthető kollektív cselekvés problémája, amelynek értelmében racionális döntés a közös cselekvéstől való távolmaradás (a potyautas stratégia). Ennek ellenére a kollektív cselekvés az esetek döntő többségében létrejön. Olson (1971: 174–78) rámutat, hogy a kollektív cselekvés problémájára a megoldást a vezetés szolgáltatja, amellyel – ha csak ideiglenesen is, de – kapcsolatot teremt a politikusi önérdék és a közérdek között. Ennek a magyarázata abban áll, hogy a vezetőnek megéri átvállalni a költségeket s kikényszeríteni szelektív ösztönzőkkel a kollektív cselekvést.

Hasonló kihívás elé néz a vezető a közérdek tartalmának (Downs 1962) meghatározása kapcsán is. A hiányos informáltság világában, ahogy a hivatalorientált politikusok sincsenek teljesen tisztában a választók közérdekről és önérdekükről alkotott preferenciáival, úgy az állampolgárok sem tudnak pontos képet alkotni a politikai szereplők tevékenységéről, és arról, hogy az miképpen járul hozzá érdekeik kielégítéséhez. Ennek leküzdése mindkét félnek költséges, ami állandósítja a racionális tájékozatlanságot (Downs 1957). A választások során összegződött egyéni preferenciák sem jelentenek biztos kapaszkodót, ugyanis miként a szavazási paradoxonok (Körösényi 2009b) rámutatnak, nem képesek meghatározni kielégítően a népakaratot. A problémát Downs (1957: 28–29, 1994: 83–87) az önérdék axiómájában fogja meg. A vezető cselekvését elsősorban önérdéke határozza meg, amelynek a módosítása, a követőkéhez igazítása költséges, így annak minimalizálására törekszik. Másik oldalról megközelítve: a potyautasság a vezetőkre is igaz, ugyanis adott esetben ők is keresik a kikaput annak érdekében, hogy hasznukat maximalizálják. A közjó ebben az értelemben a vezető önérdékű cselekvésének mellékterméke (Cunningham 2002: 103–104). Lényegében az önérdék és a racionális informátlanság mozgásteret teremt a vezetésnek azt illetően, mit is kellene a vezetőnek tennie a követők egyéni igényeinek a kielégítésére. Ebben az „üres térben” (Cunningham 2002: 64–65) a vezetők azt teszik, amiről úgy vélik, hogy az megfelel a közérdeknek. A közérdek tehát nem adódik egyértelműen, közvetle-

nül a politikai folyamat során összegzett preferenciákból. Ugyanis a döntéshozók annak tartalmáról csak feltételezésekkel rendelkeznek, amely vagy találkozik az állampolgárok erről alkotott elképzeléseivel, vagy nem (Downs 1962). Így a vezetőknek érdekükben áll tájékozódni a választói preferenciákról és vállalni az ezzel járó költségeket annak érdekében, hogy a szavazatokat elnyerjék.

Közvetlenül a vezetők nem a választói preferenciákat befolyásolják, hanem csak azok kielégítéséhez szükséges legjobb közpolitikákról kívánják meggyőzni a szavazók többségét (Downs 1957: 87). A preferenciák közvetett módon történő befolyásolására mutat rá a rikeri heresztetika elmélet. Ennek értelmében a vezetők a választási helyzetet manipulálhatják, strukturálhatják a kívánt eredmény eléréseért: bevezethetnek egy új döntési alternatívát, formálhatják a napirendet, megváltoztathatják az adott ügy megítélésének dimenzióját vagy akár magát a szavazási eljárást (Körösenyi 2009a). A vezetés lényegében tranzakciókon, alkudozáson, jutalmazáson és büntetésen alapul. Burns (1978) hasonló képet fest le a tranzaktív vezetés koncepciójában, amelyet a vezetők és a követők közötti piaci cserekapcsolatként ír le. Ennek keretében a vezető ad, és cserébe kér is valamit: munkahelyeket szavazatokért, állami szubvenciót kampány-hozzájárulásért. A vezetők és a követők önérdekei, céljai, szándékai összekapcsolódnak, de nem szükségképpen azonosak. Az önérdekkövető felek egyfajta pragmatista megállapodást, kompromisszumot kötnek. Ez a kölcsönös függőség csak addig tart, amíg az egyéni érdekek tükröződnek a vezető által felmutatott közérdek képében, azaz: a követők azt kapják, amit szeretnének.

A vezetés előtt álló kihívásokhoz elsősorban technikai vagy produktív tudásra (*tekhné*) (Körösenyi 2005: 232–233) van szükség. Ez azt jelenti, hogy a megfelelő „kemény” eszközök (Nye 2008), szelektív ösztönzők (Olson 1971: 177) kiválasztása egyszerű technikai probléma. A vezetőnek képesnek kell lennie arra, hogy egy képzeletbeli „útmutató” alapján kiválasszon és használjon egy megfelelő eszközt céljainak az eléréséhez. A sikeres választási szerepléshez például megfelelő politikai terméket tud létrehozni vagy a megfogalmazott és a választók által támogatott célhoz megfelelő közpolitikát tud rendelni. Fontos, hogy a vezetők szervezési kapacitásukkal képesek legyenek a jutalmazási és büntetési mechanizmusokat és az információs rendszert menedzselni (Nye 2008: 77–80). Ugyancsak szükségesnek tűnik, hogy rendelkezzenek bizonyos machiavelliánus erényekkel, amelyekkel akaratukat keresztül tudják vinni az alku- és csereszituációkon keresztül, illetőleg ki tudnak alakítani és fenntartani egy győztes koalíciót (Nye 2008: 80–84).

A vezetés problémája – ahogy Downs (1962: 36) fogalmaz – abban áll, hogy a demokrácia nem engedheti meg magának, hogy feláldozza a reszponzív kormányzást egy hatékonyabb, kreatívabb vezetés érdekében. A vezetőket úgy és olyan mértékben kell hatalommal felruházni a közös ügyek rendezéséhez, hogy azzal ne vezessék ki a közösséget a demokratikus keretek közül. Tehát a tranzaktív vezetés-

nek olyan eszközöket, intézményeket és procedúrákat érintő, modális értékekhez kell igazodniuk, mint az őszinteség, a méltányosság, a felelősség vagy az egyéni elköteleződésések tisztelete (Burns 1978: 426). A megfelelő, ideális intézményi környezet és procedúrák gátként állnak a vezetők előtt, amelyek végső soron a közérdek felé terelik egyéni ambícióikat (Downs 1994: 87). A tranzakciós vezetés tehát formális és elsősorban intézményekhez kötődik (Burns 1978), amely azt is jelenti, hogy a politikai vezetés nem egy személyben csúcsosodik ki; az szétoszlik a versengő, intézményesült szereplők között (Dahl 1961; Kane et al. 2009).

Ahogy azt leszűrhattuk, a vezetők és a követők közötti kapcsolat vertikális, hierarchikus. Az elmélet értelmezésében a vezetőknek van a legnagyobb befolyásuk a politikára (Dahl 1961: 7; Downs 1957: 87). A döntések feletti kontrollal képesek ugyan a hatalmat gyakorolni a követők fölött (*power over*), de a szavazók ugyancsak kontroll alatt tartják a vezetőket azzal, hogy a döntéseket hozzájuk delegálják, amit később a következő választások során vissza is vonhatnak (Keohane 2015: 231–233). A helyzetet jól leírja Dahl: „[h]a a vezetők vezetnek, akkor őket is vezetik” (1961: 101). Noha a vezetők helyzeti előnyt élveznek – elvégre ezért kell őket korlátozni –, a követők rögzített preferenciájuk révén mégis képesek autonómiájukat és proaktív kezdeményezőképességüket megőrizni. Összességében a vezetők többnyire reaktív szerepbe kényszerülnek, s csak követik a preferenciák és a környezet változását (*eventful man*, Hook 1955), mert azokra csak közvetve, korlátozottan tudnak hatni.

A tranzaktív vezetővel szemben nem fogalmazódnak meg tehát nagy elvárások, csupán annyi, hogy a választókat képviselve, akaratuknak megfelelően rendezék az előttük álló ügyeket. Erre tökéletes példa Theresa May brit konzervatív miniszterelnök (Taylor 2017; Worthy-Bennister 2017), aki „erős és stabil” vezetést ígért a 2017-es parlamenti választások során a Brexit-tárgyalásokhoz. Olyan tranzaktív vezetői képet igyekezett megtestesíteni, aki képes a szavazók érdekeit képviselni és az elvárt eredményt elérni az Európai Unióval szemben. Az ilyen elsősorban feladatorientált stílusból azonban következik, hogy a vezetők eltávolodnak a követőktől, és csak a cserére fókuszálnak, azaz: szavazatokért a kívánt eredményt igyekeznek nyújtani.

Vezetés a vezérdemokráciában

Az elmélet a politikát formáló „vezér”⁴ köré épül, amellyel a demokrácia egy politikai értelmezését adja. Ennélfogva a politika itt egybeesik a vezetéssel (*politics as leadership*: Tucker 1995), pontosabban annak egy karakteres aspektusával, a hatalom megszerzésével és megtartásával. Az elmélet Joseph Schumpeter és Max Weber demokráciaelméletének újrafelfedezésén és annak a tapasztalt politikai trendekkel – az elnökösdéssel, a perszonalizációval vagy a pártok és a parlamentek hanyatlásával – való összekapcsolásában áll (Körösényi 2005; Pakulski – Higley 2008; Pakulski – Körösényi 2012). Az elmélet a demokrácia minimális definíciójára (Przeworski 1999) építkezve még alacsonyabbra helyezi a mércét. Az alapját a nyílt demokratikus verseny és választások jelentik, ahol a rossz vezetőket békés módon le lehet váltani, megvalósítva ezzel az elszámoltatásukat és a felelősségre vonásukat (Pakulski – Körösényi 2012: 6-7, 99-103). Ez jelenti a vezetés minimális alapját is: azaz a követőknek valós lehetőségük van arra, hogy vezetőjük mögül kiálljanak.

Bemeneti oldal. A vezér cselekvése jelenti a katalizátort a politikai folyamatban. Kezdeményező, proaktív félként nagyobb autonómiát élvez, amely határozott politikai akaratan és kockázatvállalási készségén nyugszik. A vezetés ebben az értelemben a politikai részvétel egy megkülönböztetett formája, amely csak kevesek kiváltsága lehet. A vezetők és a követők egyaránt önérdék-orientáltak. Viszont amíg az előbbi jobbra tisztában van saját érdekével, addig a követők az életüket befolyásoló ügyeken túl irracionálisak és inkompetensek ahhoz, hogy valós politikai akarattal álljanak elő (*infantilizmus-érv*: Schumpeter 2006: 258–262). Ennek megfelelően a követők preferenciái a politikai folyamat, azaz a vezetés termékeiként (*ex-post*) alakulnak. A követők így passzív reaktív szereplőkké válnak, alárendelőnek a vezetők akaratanak. Az állampolgári részvétel a vezetők szelekciójára, politikájuk szentesítésére korlátozódik, amelyet plebiszciter stratégiával és mozgósítással generálnak. Így végeredményben itt a vezetők „önkiválasztásról” beszélhetünk.

A politika folyamata. A politika menetét a vezetők hatalomért folytatott versenye, választási küzdelme határozza meg (Schumpeter 2006; Weber 1978). Eltérően a két tárgyalt elmélettől itt a politikai folyamat felülről lefele (*top-down*) irányul.

⁴ A „vezér” kifejezésünk nem feleltethető meg egy az egyben a vezetőnek, bár sokan szinonimaként kezelik (Kiss 2016; Körösényi 2005). Halmazokban gondolkodva: nem minden vezető vezér, de minden vezér vezető. A magyar nyelv lehetőséget ad számunkra, hogy megkülönböztessük a kisebb változást ígérő, kevésbé hatékony vezetőtől a hősként feltűnő, nagy vezetőt: a vezért. Fontos tehát szem előtt tartani ezt az árnyalatnyi jelentésbeli különbséget, ugyanis az kihathat a vezetés társadalmilag konstruált koncepciójára. A tanulmányban a vezért a vezérdemokráciában érvényesülő weberi karizmatikus vezető, a schumpeteri innovatív vállalkozó és Machiavelli fejedelmének modern koncepciójával azonosítom.

A hatalom megszerzésének kulcsa a preferenciák manipulálásában, a közérdek kialakításában rejlik. Ahogy Schumpeter fogalmazott: „a népakarat a politikai folyamat terméke és nem mozgatórugója” (Schumpeter 2006: 263). A vezetők akár populista, demagóg eszközökkel is, de igyekeznek új alternatívákat kínálni a népakaratra, a közjóra. A folyamat viszont nem egyirányú. A választások alkalmával nemcsak a vezetők felhatalmazására nyílik lehetőség, hanem optimális esetben a rossz vezetők elszámoltatására is (Körösenyi 2007). Fogalmazhatunk úgy, hogy a vezetők a választók beleegyezését kérik a kormányzásra.

Kimeneti oldal. A választás, szavazás szerepe abból a szempontból válik kritikusá, hogy az nem a pártprogramról, hanem a vezető személyéről szól. A választás a vezetőkbe vetett bizalom mérőeszköze. Ugyanakkor a felhatalmazás nem egyszerűen lemondás a közös ügyekben való döntés jogáról, hanem a vezetők „felkenése” a vélt vagy valós kollektív problémák megoldására. A politika kimenetele egy vízió megfogalmazása és elfogadtatása, amely kiutat mutat, megoldást kínál a közösséget gyöttrő nehézségekre. Amennyiben viszont a probléma nem oldódik meg, akkor a vezetőket leváltják.

Vezetéskonstrukció. Az elmélet középpontjába tehát egy erős, különösen hatékony vezető kerül, akire kihívásként a közösség „megmentése”, egy válság megoldása vár. Így nem csak a hatalom megszerzésében, megtartásában, de a közös ügyek rendezésében is hatékonyan kell mutatkoznia a vezetőnek, aki csak különleges képességeire és erényeire támaszkodhat. Itt a vezetés olyan személyközpontú megközelítéséről beszélhetünk, amely részben az ún. „great man” elméletekből, a történelmet formáló vezető ideájából (event-making man; Hook 1955) táplálkozik, de mivel nagyobb hangsúlyt helyez a követés mozzanatára, azon túl is mutat. A vezér fogalmát három jelentésrétegre bonthatjuk: a karizmatikus vezetőre (Tucker 1968; Weber 1978, 1989), az innovatív vállalkozóra (Brooker 2010; Schumpeter 2006) és Machiavelli újra felfedezett fejedelmére (Lord 2003; Schabert 2013). Az egyszerűség kedvéért a karizmatikus vezetés megnevezést használom abban az értelemben, hogy az esetünkben magában foglalja ezt a három jelentésréteget.

A karizmatikus vezető személye, személyes motivációja és felelőssége döntő jelentőségű. A vezető itt nem valami magasabb morális célért vagy egyszerűen a politikából, hanem a politikáért magáért él. Személyes életét teszi fel a politikára. A vezér nem egyszerűen proaktívan kezdeményez, és keresi a kockázatot, de a hatalom megszerzése és megtartása szükségyszerűvé teszi, hogy állandóan innovatív (Schumpeter) és kreatív (Schabert) legyen. A hatalom birtoklásában találja meg az önmegvalósítás lehetőségét. Az innovatív politikai alkotás – nyilvánuljon az meg az közpolitikai, ideológiai vagy épp intézményes szinten – önértékkel bír a vezető számára. Ez jelenti a személyes politikai dicsőségének kulcsát. A cselekvés elsősorban gyakorlati tudást (*praxisz*) igényel (Körösenyi 2005: 232–233), amelynek értelmében a célokhoz a megfelelő eszközök rendelése a vezető politikai

erényein múlik. Itt nem állnak rendelkezésre általános morális elvek vagy technikai használati útmutatók, amelyek irányíthatnák a vezető kezét. Weber rámutat, hogy esetünkben a hatékonyság és morálitás problémáját miként oldja fel a gyakorlati tudás. Értelmezése szerint a hatalomvágy nem lehet öncélú öngigazolás, azt korábban kell, hogy tartsa a vezető szenvedélyes ügyszeretete, felelősségérzete és szemmértéke (realitásérzéke). Ez a személyes kitettség és jelenlét alapozza meg a vezetés felelősségtikai alapjait (Weber 1989: 65–86), amely a választások során történő felelősségre vonás eshetőségében: az elszámoltatásban vagy épp a felhatalmazásban mutatkozik meg.

A szenvedélyes ügyszeretet implikálja az erős víziót és az innovatív politikát, amely – ahogy Weber és Schumpeter is hangsúlyoz – önmagában nem elégséges, hiszen annak véghezvitelén, hatékony végrehajtásán van a hangsúly (Brooker 2010: 37; Weber 1978: 242). Itt a politikát állandó bizonytalanság jellemzi, amely a vezetőt folyamatos alkotásra készíti (Schabert 2013). Ez egyszerre irányul a hatalom megteremtésére és használatára: azaz a befolyásolásra, a népakarat kialakítására, illetőleg a politikának a definiálására, értelmzésére. A jelentésadó, rendteremtő vezetésre különösen megnő az igény, ha a bizonytalanság, a kiszámíthatatlanság szintje megemelkedik egy válság során (Tucker 1968, 1995). Összegezve, a hatalom egy másik aspektusa válik hangsúlyossá: a vezetőnek hatalmában áll valamit megtenni (*power to*), azaz alkotni, amire hatalom nélkül nem lenne képes. Olyan alkothat, amire nagy szükség mutatkozik, vagy – másik oldalról közelítve – amire megteremti az igényt.

A vezetők és követők kapcsolata vertikális, azaz alá- és fölrendeltséget feltételez. Az állampolgári kapacitás pesszimista olvasata nem feltétlenül tükrözi, de a kapcsolatuk különösen fontos. Noha Weber (1978: 241) a karizmát erényként és rendkívüli képességként definiálja, mégis leszögezi, hogy a követők percepciói számítanak döntő momentumnak (1978: 242). Így lényegtelen, hogy a karizmának van-e tényleges alapja, vagy csak a követők ruházták fel azzal vezetőjüket (Weber 1946: 295). Érdekes módon a vezér jobban függ a követőitől, mint a korábban bemutatott társai. A követők nem elsősorban időtlen univerzális értékekhez, ideákhoz, magas morális célokhoz, de nem is pozícióhoz és procedúrákhoz és azoknak tulajdonított értékekhez, hanem közvetlenül a vezető személyéhez kötődnek. Ebben az esetben fontosabb, hogy a vezér megtestesítse a közösség értékeit, amellyel egyszerre válik a közösség védelmezőjévé és identitásának forrásává. Ez a személyes függőségi viszony teszi különösen bizonytalanná kapcsolatukat és kritikussá a vezető személyét. A kapcsolat mozgatórugóját a vezetőbe vetett „vak” hit, bizalom adja, amelyet a vezető akár el is veszíthet, ha nem bizonyítja képességeit és vezetésének szükségszerűségét.

Válságok alatt tehát megnő a kiutat kínáló karizmatikus vezetésre az igény. George W. Bush teljes átváltozáson ment keresztül a 2001. szeptember 11-én

bekövetkezett terrortámadást követően. Határozott politikájával és válságnarratívájával sikerült „hőssé”, karizmatikus vezetővé válnia a szavazók elvárásainak megfelelően (Metz 2017a). Ugyancsak ezt a vezetési ideát testesítette meg Orbán Viktor a migrációs válság kapcsán. Angela Merckellel ellentétben az eseményeket a közösség életét közvetlenül veszélyeztető krízisként festette le. A válság kezelését személyes politikai harcaként értelmezte, és erős, karakteres politikai és szakpolitikai választ adott rá (Metz 2017b). Mindkét vezető nagy hangsúlyt fektetett arra, hogy a közösség és értékeinek hatékony védelmezőjeként jelenjen meg.

Összefoglalás és következtetések

A demokrácia és a vezetés nem csak igen kontingens fogalmak, de szükségszerűen össze is kapcsolódnak, függenek egymástól. A demokrácia három különböző ideáját jártuk körbe. Rámotattunk azokra az alappremisszákra, amelyek alapján konstruálják, magyarázzák és igazolják demokráciaképüket. A különböző demokráciafelfogások a vezetés más-más formáját igénylik, s különféle kapcsolatokat írnak le/elő a vezetők és a követők között. Ezzel a vezetés három lehetséges értelmezését alkottuk meg (1. táblázat), amely a maguk értelmezési keretében „erős” vezetést jelentenek, és nemhogy nem veszélyeztetik, de inkább erősítik a demokráciát.

Jól kivehetővé vált, hogy a különböző demokráciaelméletek eltérő mértékű teret engednek a korlátokat szabnak a politikai vezetés számára. A deliberatív-részvételi demokráciában a morális, transzformatív vezetés érvényesülhet, amely a megfelelő politikai keretek kialakítására törekszik, és a vezetőknek és a követőknek egyenlő szerepet határoz meg. Számára a morális haladás és az univerzális értékek érvényre juttatása jelenti a célt és egyben a korlátot is. Ez azt jelenti, hogy a vezetőnek morális értelemben jobbnak kell lennie a követőinél. Amennyiben a vezető morális felsőbbisége, kiválósága megkérdőjeleződik, elveszti vezetésének alapjait. Az aggregatív-pluralista demokrácia a tranzaktív vezetést írja elő, amely pragmatista módon cserével, jutalmazással és büntetéssel teszi lehetővé a kollektív cselekvést, és alakítja ki a közérdeket, kiszolgálva a követők igényeit. Ebben az értelemben a demokratikus értékeket hordozó intézményi keretek és a rögzített választói preferenciák jelentik a vezető mozgásterének határait. Ha a vezető e kereteken túllép – például túl tágra értelmezi intézményi mozgásterét, vagy egyszerűen politikája nem találkozik az állampolgárok preferenciáival –, akkor az retorziót von maga után. A helyzeti előnyén túl a vezető ugyanolyan, mint a követői, akik csak annyit várnak el tőle, mint egymástól: azt kapják, amit szeretnének. A vezérdemokrácia a különösen hatékony vezetőt idézi meg, aki képes kezelni a közösség problémáit.

1. táblázat. A vezetés három lehetséges értelmezése a demokráciában

	Deliberatív-részvételi demokrácia	Aggregatív-pluralista demokrácia	Vezérdemokrácia
Bemeneti oldal			
Preferenciák	ex-post	ex-ante	ex-post
Állampolgárok	közérdek-orientáltak, racionálisak, kompetensek és informáltak	önérdek-orientáltak, racionálisak, kompetensek, de korlátozottan informáltak	önérdek-orientáltak, irracionálisak, inkompetensek és nem informáltak
Katalizátor	közvetlen, informális részvétel	közvetett, formális részvétel	a vezetés mint a részvétel egy megkülönböztetett formája
A folyamat			
Iránya*	bottom-up	bottom-up	top-down
Tartalma	a preferenciák többoldalú alakítása (deliberáció, vita)	a preferenciák mechanikus összegzése (aggregáció, artikuláció, képviselő)	a preferenciák egyoldalú alakítása (manipulálás)
Kimeneti oldal			
Szavazás szerepe*	másodlagos, de elkerülhetetlen: a deliberáció időleges lezárása	elsődleges: a preferenciák formális összegzése	elsődleges: a vezetők kiválasztása, leváltása
Eredmény	mindenki által elfogadható méltányos döntés (a konszenzus állandó keresésével)	kompromisszumon alapuló aggregatív döntés	kollektív problémák megoldása (ellenkező esetben a vezető leváltásra kerül)
A „jó” vezetés			
Kihívások és célok	transzformatív vezetés a deliberáció és a részvétel kereteinek a kialakítása és a folyamat fenntartása	tranzakciós vezetés a kollektív cselekvés és a közérdek problémájának megoldása	karizmatikus vezetés politikacsinalás (a hatalom megszerzése és megtartása), a közösség problémáinak kezelése
Szükséges politikai tudás	episztémé (elméleti, filozófiai tudás)	tekhné (technikai, produktív tudás)	praxisz (gyakorlati tudás)

	Deliberatív-részvételi demokrácia	Aggregatív-pluralista demokrácia	Vezérdemokrácia
A „helyes” kapcsolat			
A hatalmi kapcsolat hangsúlya	a hatalom kollektív gyakorlása (power with)	a hatalom mások felett gyakorlása (power over)	a hatalom valaminek a megtételére (power to)
Az interakciók iránya*	horizontális	vertikális	vertikális
Vezetők szerepe	koaktív	reaktív	proaktív
Követők szerepe	koaktív	proaktív	reaktív

* Pakulski – Körösiényi 2012: 100 alapján

** Körösiényi 2005: 239 alapján

A karizmatikus vezetés korlátját elsősorban a vezető képességének hiánya jelenti, amely abban mutatkozik meg, hogy nem képes segíteni a közösségén és elérni saját céljait, vagyis megszerezni és megtartani a hatalmat. A vezető a követőihez viszonyítva alkalmasabbnak tűnik a közös problémák kezelésében.

Minden absztrakt elméleti konstrukció addig a pillanatig hasznos, ameddig az segít számunkra a világot értelmezni. A felállított elméleti keretünk lehatárolja azt a mezőt, amelyben gondolkodhatunk a demokráciáról és a vezetésről. Konceptióink viszonyítási pontokként jelennek meg a politika valóságában. Egy-egy konkrét vezetés, vezetői gyakorlat úgy konstruálódik, hogy egyik vagy másik pozícióhoz kerül közelebb. Túl az igen vázlatosan felvillantott példákon, még számtalan esetet említhetünk volna, de az elemzési keret mélyebb empirikus alkalmazása további kutatást igényel.

Irodalom

- Bächtiger, André et al. 2010: Disentangling Diversity in Deliberative Democracy: Competing Theories, Their Blind Spots and Complementarities. *Journal of Political Philosophy* 18/1: 32–63.
- Balázs, Zoltán 2003: Hatalom. In uő: *A politikai közösség*. Osiris könyvek. Budapest: Osiris. 113–142.
- Barber, Benjamin R. 1989: Neither Leaders Nor Followers: Citizenship Under Strong Democracy. In Beschloss, Michael R. – Cronin, Thomas E. (szerk.): *Essays in Honor of James MacGregor Burns*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall. 117–127.
- Barber, Benjamin R. 2004: *Strong Democracy: Participatory Politics for a New Age*. Berkeley: University of California Press.
- Brooker, Paul 2010: *Leadership in Democracy*. Houndmills et al.: Palgrave Macmillan.
- Burns, James MacGregor 1978: *Leadership*. New York: Harper & Row.

- Burns, James MacGregor 2003: *Transforming Leadership: A New Pursuit of Happiness*. New York: Grove Press.
- Ciulla, Joanne B. 2014: Leadership Ethics: Expanding the Territory. In uó (szerk.): *Ethics, the Heart of Leadership*. ABC-CLIO. 3-31.
- Cohen, Joshua 1997: Deliberation and Democratic Legitimacy. In Bohman, James – Rehg, William (szerk.): *Deliberative Democracy: Essays on Reason and Politics*. Cambridge, Mass: MIT Press. 67-91.
- Collier, David – Levitsky, Steven 1997: Democracy with Adjectives: Conceptual Innovation in Comparative Research. *World Politics* 49/3: 430-451.
- Cunningham, Frank 2002: *Theories of Democracy: A Critical Introduction*. London – New York: Routledge.
- Dahl, Robert A. 1956: *A Preface to Democratic Theory*. Chicago: University of Chicago Press.
- Dahl, Robert A. 1961: *Who Governs? Democracy and Power in an American City*. New Haven: Yale University Press.
- Downs, Anthony 1957: *An Economic Theory of Democracy*. New York: Harper & Row.
- Downs, Anthony 1962: The Public Interest. Its Meaning in a Democracy. *Social Research* 29/1: 1-36.
- Downs, Anthony 1994: *Inside Bureaucracy*. Prospect Heights, IL: Waveland Press.
- Dryzek, John S. 2002: *Deliberative Democracy and beyond: Liberals, Critics, Contestations*. Oxford: Oxford University Press.
- Elgie, Robert 2014: The Institutional Approach to Leadership. In Kane, John – Patapan, Haig (szerk.): *Good Democratic Leadership: On Prudence and Judgment in Modern Democracies*. Oxford, UK – New York, NY: Oxford University Press. 139-157.
- Elster, Jon 1997: The Market and the Forum: Three Varieties of Political Theory. In Bohman, James – Rehg, William (szerk.): *Deliberative Democracy: Essays on Reason and Politics*. Cambridge, Mass: MIT Press. 3-35.
- Elstub, Stephen 2010: The Third Generation of Deliberative Democracy. *Political Studies Review* 8/3: 291-307.
- Gastil, John 1994: A Definition and Illustration of Democratic Leadership. *Human Relations* 47/8: 953-975.
- Gutmann, Amy – Thompson, Dennis 1996: *Democracy and Disagreement*. Cambridge, Mass: Belknap Press of Harvard University Press.
- Gutmann, Amy – Thompson, Dennis 2004: *Why Deliberative Democracy?* Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Hamilton, Alexander – Madison, James – Jay, John 2010: *The Federalist Papers*. New York: Palgrave Macmillan.
- Haslam, S. Alexander – Reicher, Stephen – Platow, Michael 2011: *The New Psychology of Leadership: Identity, Influence, and Power*. Hove, East Sussex; New York: Psychology Press.
- Hook, Sidney 1955: *The Hero in History*. Boston: Beacon Press.
- Kane, John – Patapan, Haig 2012: *The Democratic Leader: How Democracy Defines, Empowers, and Limits Its Leaders*. Oxford: Oxford University Press.
- Kane, John – Patapan, Haig (szerk.) 2014: *Good Democratic Leadership: On Prudence and Judgment in Modern Democracies*. Oxford – New York: Oxford University Press.
- Kane, John – Patapan, Haig – 't Hart, Paul (szerk.) 2009: *Dispersed Democratic Leadership: Origins, Dynamics, and Implications*. Oxford – New York: Oxford University Press.

- Keohane, Nannerl O. 2015: Dahl's Concept of Leadership: Notes towards a Theory of Leadership in a Democracy. *Journal of Political Power* 8/2: 229-247.
- Keohane, Nannerl O. 2016: Leadership, Equality & Democracy. *Daedalus* 145/3: 8-20.
- Kiss Balázs 2016: Orbán, Vona, Gyurcsány. Politikai vezetők integrációs tevékenysége a migrációs válság idején. *Politikatudományi Szemle* 25/3: 10-32.
- Körösényi András 2005: *Vezér és demokrácia: politikaelméleti tanulmányok*. Budapest: L'Harmattan.
- Körösényi András 2007: A demokratikus elitizmus konszenzusán túl. *Politikatudományi Szemle* 16/4: 7-28.
- Körösényi András 2009a: Escher lépcsőin: vezetés, manipuláció és demokrácia. *Századvég* 15/54: 3-25.
- Körösényi András 2009b: Lehangelő tudomány vagy a politika művészete? Vezetés, manipuláció és demokrácia. *Politikatudományi Szemle* 18/3: 33-56.
- Krouse, Richard W. 1982: Polyarchy & Participation: The Changing Democratic Theory of Robert Dahl. *Polity* 14/3: 441-463.
- Kuyper, Jonathan 2012: Deliberative Democracy and the Neglected Dimension of Leadership. *Journal of Public Deliberation* 8/1.
- Lord, Carnes 2003: *The Modern Prince: What Leaders Need to Know Now*. New Haven: Yale University Press.
- Mansbridge, Jane et al. 2010: The Place of Self-Interest and the Role of Power in Deliberative Democracy. *Journal of Political Philosophy* 18/1: 64-100.
- Metz Rudolf 2017a: A Kis-nagy ember: George W. Bush és a 9/11-es terrortámadás. In Körösényi András (szerk.): *Viharban kormányozni: politikai vezetők válsághelyzetekben* (megjelenés alatt).
- Metz Rudolf 2017b: Határok nélkül? Orbán Viktor és a migrációs válság. In Körösényi András (szerk.): *Viharban kormányozni: politikai vezetők válsághelyzetekben* (megjelenés alatt).
- Nye, Joseph S. 2008: *The Powers to Lead*. Paperback ed. New York – Oxford: Oxford University Press.
- Olson, Mancur 1971: *The Logic of Collective Action: Public Goods and the Theory of Groups*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Pakulski, Jan – Higley, John 2008: Towards Leader Democracy? In 't Hart, Paul – Uhr, John (szerk.): *Public Leadership Perspectives and Practices*. Canberra A.C.T. ANU E Press. 45-56.
- Pakulski, Jan – Körösényi, András 2012: *Toward Leader Democracy*. London: Anthem Press.
- Pateman, Carole 1970: *Participation and Democratic Theory*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Przeworski, Adam 1999: Minimalist Conception of Democracy: A Defence. In Shapiro, Ian – Hacker-Cordón, Casiano (szerk.): *Democracy's Value*. Contemporary political theory. Cambridge, UK – New York: Cambridge University Press. 23-55.
- Raelin, Joe 2011: From Leadership-as-Practice to Leaderful Practice. *Leadership* 7/2: 195-211.
- Rost, Joseph C. 1991: *Leadership for the Twenty-First Century*. New York: Praeger.
- Ruscio, Kenneth Patrick 2004: *The Leadership Dilemma in Modern Democracy*. Cheltenham, UK – Northampton, MA: Edward Elgar.
- Schabert, Tilo 2013: *A politika méltóságáról és jelentőségéről*. Budapest: Századvég.
- Schmitter, Philippe C. – Karl, Terry Lynn 1991: What Democracy Is... and Is Not. *Journal of Democracy* 2/3: 75-88.
- Schumpeter, Joseph A. 2006: *Capitalism, Socialism and Democracy*. New York – Florence: Routledge Taylor & Francis Group.

- Shaw, Eric 2017: Why Corbyn's Leadership Is Being Judged Neither Prematurely nor by the Wrong Standards. *LSE British Politics and Policy Blog*. <http://blogs.lse.ac.uk/politicsandpolicy/jeremy-corbyn-leadership-not-what-labour-needs> [2017. 07. 18.]
- Taylor, Scott 2017: Is the Game up for Theresa May? What Leadership Theory Tells Us about Her Chances of Survival. *The Conversation*. <https://theconversation.com/is-the-game-up-for-theresa-may-what-leadership-theory-tells-us-about-her-chances-of-survival-79782> [2017. 07. 18.]
- Teles, Filipe 2015: The Distinctiveness of Democratic Political Leadership. *Political Studies Review* 13/1: 22-36.
- Tonn, Joan C. 2003: *Mary P. Follett: Creating Democracy, Transforming Management*. New Haven: Yale University Press.
- Tucker, Robert C. 1968: The Theory of Charismatic Leadership. *Daedalus* 97/3: 731-756.
- Tucker, Robert C. 1995: *Politics as Leadership*. Rev. ed. Columbia: University of Missouri Press.
- Weber, Eric Thomas 2010: Democratic Political Leadership. In Couto, Richard A. (ed.): *Political and Civic Leadership: A Reference Handbook*. Thousand Oaks: SAGE.
- Weber, Max 1946: *From Max Weber: Essays in Sociology*. New York: Oxford Univ. Press.
- Weber, Max 1978: *Economy and Society: An Outline of Interpretive Sociology*. Berkeley: Univ. of California Press.
- Weber, Max 1989: *A politika mint hivatás*. Budapest: Művelődéskutató Intézet.
- Worthy, Ben – Bennister, Mark 2017: Theresa May: Leaking Leadership Capital? *LSE British Politics and Policy Blog*. <http://blogs.lse.ac.uk/politicsandpolicy/theresa-may-leadership-capital> [2017. 07. 18.]
- Wren, J. Thomas 2007: *Inventing Leadership: The Challenge of Democracy*. Cheltenham, UK – Northampton, MA: Edward Elgar.
- Young, Iris Marion 2001: Activist Challenges to Deliberative Democracy. *Political Theory* 29/5: 670-690.
- Young, Iris Marion 2010: *Inclusion and Democracy*. Oxford: Oxford Univ. Press.
- Zolo, Danilo 1992: *Democracy and Complexity: A Realist Approach*. University Park, PA: Pennsylvania State University Press.

B U D A P E S T I K Ö N Y V S Z E M L E

BUDAKISZA

KRITIKAI ÍRÁSOK

A TÁRSADALOMTUDOMÁNYOK

KÖRÉBŐL

BÍRÁLAT

ROMSICS GERGELY – CSUNDERLIK PÉTER KÖNYVÉRŐL

SÁNTA BALÁZS – KÉRCHY ANNA KÖNYVÉRŐL

MAJOR IVÁN – GYÓRFFY DÓRA KÖNYVÉRŐL

BERNÁTH LÁSZLÓ – KOCSIS LÁSZLÓ KÖNYVÉRŐL

MEZEI EMESE – A KÖZÉPKOR XXI. SZÁZADI HAZAI KÉPÉHEZ

LÓVEI PÁL – MUTATÓ NÉLKÜL – B. A. ÚR X-BEN

SZILÁGYI MÁRTON – FÉLREÉRTETT FÉRFIGARÁTSÁGOK

SURÁNYI LÁSZLÓ – TÁBOR BÉLA ÉS LACAN

PROBLÉMA

SZEMLE

PÉTER ÁGNES, FERGE ZSUZSA, GÁBOR GYÖRGY,

HAHNER PÉTER, LÁNYI ANDRÁS, KORONDI ÁGNES,

PLÉH CSABA ÉS UNOKA ZSOLT KÖNYVÉRŐL

REJTŐ JENŐ ÉLETMŰVÉRŐL

AZ ENERGIASZEGÉNYSÉGRŐL

AZ ÁLHIREK IGAZ TÖRTÉNETE

JÓL MŰKÖDIK-E A GAZDASÁGELMÉLET?

MI A PÁLYA?

FONTOS KÖNYVEK

M E G J E L E N I K

2017. TAVASZ–NYÁR

N E G Y E D É V E N T E

Amerikai kivándorlók az S. S. Leviathan fedélzetén 1923-ban.
© Fortepan/Szabó Ferencné

Kiss Lajos András

A „nagy népességcsere” és az európai értelmiség

*A migráció és a menekültválság nyugat-európai recepciója
– a szélsőjobbtól a szélsőbalig*

Bevezetés

Európa szellemi életében már régóta evidenciaszámba megy, hogy az átfogó társadalmi (politikai, kulturális, gazdasági, vallási stb.) kérdések megoldásához a pluralisztikus és ezzel együtt dialógusbarát megközelítés a legcélravezetőbb.¹ S nem is csak azért, mert az ilyen beállítódás mintegy „alkatilag” demokratikus és ebből fakadóan „diszkusszióképes”, azaz hajlandóságot mutat a vele egyet nem értők érveinek komolyan vételére, hanem elsősorban azért, mert a komplex társadalmakban szinte lehetetlenné vált az igazság egyetlen nézőpontból történő megragadása. A modern vagy posztmodern világállapot konfúzus jellegének óvatosságra kell intenie bennünket, mégpedig világnézeti hovatartozásunktól függetlenül. Semmi sem illusztrálja jobban ezt a közhelyszerű igazságot, mint napjaink elhúzódó migrációs és menekültválsága, illetve a szóban forgó válság diffúz értelmezései, amelyek rendre azt mutatják, hogy a krízis jövőbeli alakulásáról még a legfelkészültebb szakértők is legfeljebb csak találgatnak. Ugyanakkor, ahogyan mondani szokás, minden rosszban van valami jó, hiszen ennek az általános elbizonytalanodásnak pozitív hozadéka is van, például az, hogy láthatóvá teszi: az úgyszólván megoldhatatlan társadalmi problémákkal való szembenézés hozzájárulhat a *társadalom- és szellemtudományok önreflexiós teljesítmények javításához*. Éppen ezért az alábbi írásnak kifejezett célja, hogy a migrációval kapcsolatos álláspontok bemutatásával párhuzamosan reflektáljon a politikafilozófia hagyományos fogalomrendszerében

¹ Legalábbis a felvilágosodás óta általánosan elismertnek tekinthető ez a felfogás.

kitüntetett szereppel bíró jobboldali/baloldali megkülönböztetés teljes kiüresedésére, a multikulturalizmus sokszínűségére és paradoxonjaira is.²

A módszert, amelyet kezdetben követni fogok, *doxográfiai* megközelítésnek lehetne nevezni. Az egyik – magyarul is olvasható – tanulmányában Richard Rorty doxográfiai módszernek nevezte a filozófiatörténet-írás azon változatát, amely azt az elvet követi, hogy az „egyik nagy gondolkodótól halad a másik nagy gondolkodó felé”. Mintha valamilyen stafétafutásról lenne szó, ahol is az egyik futó, miután lefutotta a maga távját, átadja a botot a soron következő futónak. Az efféle metodika persze emlékeztet Aldrovandi *Monstrorum historia* (1648) című „ős-rendszertani” munkájára, amelyben még ugyanabba a fajba került a bálna, az elefánt, a szumátrai óriáspatkány, a brazil óriáspillangó – pusztán azon az alapon, hogy mindegyikük meglehetősen természetes állat. Mindazonáltal olykor mégis kilépek ebből a jól követhető, de kétségtelenül szimplifikáló metodikából, ugyanis az egyes szerzők álláspontjainak bemutatása során rámutatok azokra a belső ellentmondásokra, következetlenségekre is, amelyek szinte mindegyik, általam tárgyalandó munka esetében szétfeszítik az első pillanatra tetszetősnek tűnő elméleti keretet és fogalmi hálót. Az írásom befejező részében megpróbálok valamiféle összegzéshez eljutni, anélkül, hogy a mindentudó, az eseményeket az arisztokratikus kívülálló szemével néző szerepében tetszelegnék.

A migrációs válsággal foglalkozó bőséges irodalomból hét szerző munkáját elemzem, akiknek mindegyike, ez szilárd meggyőződése, releváns álláspontot képvisel. Nem állítom, hogy ezek a szerzők, illetve az általuk képviselt nézetek teljesen lefedik a szóban forgó problémakör egészét, de abban biztos vagyok, hogy az egymás mellé illesztett mozaikkockákból egy olyan összkép rajzolódik ki, amely világosan mutatja a migrációs válság összetettségét, továbbá azt, hogy csak az egymás szempontjait és érveit komolyan vevő, közös erőfeszítés adhat esélyt valamiféle konszenzus kialakítására.

A továbbiakban tehát Renaud Camus, Guillaume Faye, Lothar Fritze, Tzvetan Todorov, Zygmunt Bauman, Slavoj Žižek és Alain Badiou könyveire, illetve tanulmányaira reflektálok, az úgynevezett *szélsőjobbtól* az úgynevezett *szélsőbal* felé haladva.

² A politikai filozófia hagyományos jobboldal/baloldal oppozíciós párja mára teljesen alkalmatlanná vált az úgynevezett komplex társadalmakban végbemenő folyamatok leírására. Ezt a problémát nagyszerűen mutatja be az iráni/német származású szociológus, Armin Nassehi (2015).

Renaud Camus – lázadás a nagy népeességcsere ellen

Renaud Camus (1946–) francia író, esszéista és politikus. Eredetileg „baloldali” gondolkodónak számított; a hetvenes években tagja volt a François Mitterrand vezette Szocialista Pártnak. Szépiróként az elitista avantgárd törekvések képviselőjeként vált ismertté a francia irodalmi életben. Akkoriban Camus-nek még olyan barátai és támogatói voltak, mint Alain Robbe-Grillet, Andy Warhol és Roland Barthes, aki egyébként előszót is írt az egyik kötetéhez (*Tricks*). Camust-t többek között a hipertext egyik megteremtőjeként is számontartják. A hetvenes években írt munkáiban nyíltan vall homoszexuális identitásáról, s napjainkban is a nemzetközi „meleg-mozgalom” egyik ismert aktivitástájaként tekintenek rá (Camus homoszexuális identitásának kérdésére még visszatérek). Idővel egy meglehetősen bizarrnak tűnő politikai identitás mellett kötelezte el magát: megpróbálta az Európa-párti kozmopolitizmust a francia nacionalizmussal egyesíteni. A kétezres évek elejétől már a Francia Nemzeti Fronthoz közelálló értelmiségiként tartják számon. (Egyébként Camus neve egy pillanatra felbukkan Michel Houellebecq *Behódolás* [2016: 114] című regényében is, mint aki a lábra kapott pletykák szerint néha maga írja Marine Le Pen beszédeit.³)

Valójában Camus radikális iszlám- és migrációellenessége (illetve állítólagos antiszemizmusa) „túl soknak” bizonyult az utóbbi években megszelídült Nemzeti Front számára, s ezért a párt „kitaagadta” az író. 2012-ben Camus *Parti de l’Innocence* néven egy törpepártot alapított, s eredetileg indulni kívánt a francia elnökválasztáson is, amitől időközben mégis visszalépett.⁴ Az *indentitárius mozgalom* ikonikus alakjaként, Renaud Camus-t 2014-ben „vallási és etnikai csoportok elleni izgatással” vádolták meg, és a Párizsi Legfelsőbb Bíróság 4000 eurós büntetéssel sújtotta. Kritikusai szerint Camus egyszerre antiszemita és iszlamofób. Ezzel szemben az ismert zsidó származású francia filozófus, Alain Finkielkraut, az újságíró Eric Zemmour és néhány, a francia–izraeli barátságot ápoló szervezet továbbra is kiáll mellette. Számunkra, magyarok számára, nem egészen érdektelen az a tény, hogy Camus – saját állítása szerint – 2015-ben részt vett a párizsi magyar nagykö-

³ A regény cselekménye 2022-ben játszódik.

⁴ Az „In-Nocence” fogalom mögött egy olyan szójáték húzódik meg, amely még a francia anyanyelvűek számára is magyarázatra szorul. „A ’no-cence’ kifejezéssel Camus mindazon társadalomellenes, káros és tartós megterheléssel járó, a rablástól a nyílt erőszakig terjedő aszociális magatartások összességét érti, amelynek eredete a tömeges bevándorláshoz kötődik, azaz egyfajta (külföldről származó) importra vezethető vissza. A *nocence* a latin *nocere* ’kárt okozni, megsebezni’ kifejezés nagyjából megfelel a francia *nuisance* (ártalmasság, megterhelés) fogalmának, míg az angolban a ma már archaikusnak számító *nocence* ’bűn’ fogalmával lehet a szó jelentését visszaadni. Az *innocence* azt jelenti: ártatlanság, büntelenség. Az *In-Nocent* tehát az, akinek nem lehet felróni semmilyen gonoszságot” (Lichtmesz 2016: 13).

vetségen tartott szimpátiatüntetésen is, amelyet a francia jobboldali körök Orbán Viktor migrációval kapcsolatos politikájának támogatására szerveztek.

A *Lázadás a nagy népességcsere ellen* című könyvének német nyelvű kiadásában az első fejezet egy interjú, amelyet a kötet fordítója Martin Lichtmesz készített a szerzővel.⁵ Camus szerint az európai értelmiség manapság már nem a baloldali/jobboldali tengely mentén szerveződik, hanem a *népességcsere-pártiak* (remplacistes) és a *népességcsere-ellenesek* (anti-remplacistes) állnak egymással szemben. A bevándorlás-pártiak érvei általában a következőképpen hangzanak: 1) Általánosan érvényes erkölcsi, illetve emberjogi szerződésekkkel formálisan is megerősített kötelessége a szerencsés helyzetben lévőknek (értsd: az európaiaknak) a háborús és válsághelyetkből menekülők befogadása. 2) Az európai (fehér) civilizáció gyarmatosította és századokon keresztül kizsákmányolta az Európán kívüli világot, ezért a befogadói attitűd erősítése voltaképpen egyfajta jóvátétel, illetve a hajdan elkövetett bűnök kompenzációja. 3) A technokrata vagy utilitarista érvelés centrumában az európai nemzetek demográfiai hanyatlása, a népesség gyors elöregedése, illetve a folyamatosan erősödő munkaerőhiányból fakadó gazdasági gondok hangsúlyozása áll. Az effajta nézetek hirdetői szerint éppen a migráció (Camus szerint *népességcsere*) támogatása jelenti a gyógyírt a fenti bajokra.

A fentebb vázolt álláspontokat Camus egy általa alkotott neologizmussal, a *fauxel* kifejezéssel illeti. A francia nyelvben korábban nem létezett ez a szó, amelyet Camus a *faux* (hamis) és a *réel* (valós) összevonásából alkotott meg. A *fauxel* tehát egy olyan hamis valóságkonstrukció, amely csak a felszínes és felületes megfigyelés számára tűnik valósághűnek. Ennek a *pszudológiának* az a szorongás képezi az alapját, hogy a liberális értelmiségi elit nem mer szembenézni a valósággal. Azonban, mondja Camus, az Európába irányuló és az utóbbi évtizedekben tömeges méreteket öltő migráció – hallgatólagos vagy éppen nyílt – támogatásában nem egészen ártatlanok maguk a konzervatívok sem. „Nem szabad azt hinnünk – írja a szerző –, hogy egyedül a baloldaliak, de legalábbis elsőként ők voltak azok, akik síkraszálltak a bevándorlás és a bevándorlók támogatása mellett, mégpedig azért, hogy mindebből személyes hasznot húzzanak, s tették mindezt annak a nyilvánvaló veszélynek az ellenére, ami egy ilyen politikából logikusan következett, konkrétan fogalmazva: a nemzeti identitás és függetlenség súlyos roncsolása. A valóság az, hogy negyven éven keresztül sokkal inkább a konzervatívok kardoskodtak a családdegysítés szükségessége mellett, aminek következtében új szintre emelkedett a bevándorlás minősége és mennyisége. Végül is ez vezetett el a huszadik század utolsó évtizedében a szinte katasztrofális jellegű és tömeges méreteket öltő bevándorláshoz” (Camus 2016: 53–54).

⁵ Az osztrák Martin Lichtmesz az osztrák/német új jobboldal egyik legismertebb teoretikusa. Munkái elsősorban az Antaios Verlag kiadásában jelennek meg.

A konzervatívok „családbarát” politikája találkozott bizonyos vállalkozói körök érdekeivel, akik az olcsó munkaerő lehetőségét látták meg a bevándorlókban. Mindezt követte a kommunista és szocialista pártoknak a mai napig érvényes „hivatalos bevándorláspárti” politikája, amely mögött az a feltételezés hódodik meg, hogy a frissen érkezettek szavazataival kompenzálhatják folyamatosan zsugorodó választói bázisukat. Ez utóbbi remény egyébként illuzórikusnak bizonyult, mivel „mihelyst a feltételezett kliensek elég erősnek érezték magukat, és gazdasági értelemben a saját lábukra álltak, eszük ágában sem volt lojálisnak lenni korábbi támogatóikhoz” (Camus 2016: 56). Az említett politikai/gazdasági körök egyike sem tartotta fontosnak a *patriotizmus* eszméjének és érzésének életben tartását; az általánossá lett utilitarista és pragmatista észjárás számára a szépség mint magáért való érték szinte teljesen elvesztette jelentőségét. S miként azt Pierre Nora megállapította: az emberjogi ideológia, miután a nyugati értelmiség körében monopolisztikus szerepre tett szert, szinte teljesen megsemmisítette a nemzeti narratívát. S azt is látni kell, mondja Camus, hogy az *inkább baloldali* posztmodern relativizmus és az *inkább jobboldali* (neokon) gazdasági utilitarizmus összevegyítéséből rendkívül mérgező kóktél keletkezett. Az „új észjárás” szerint a nemzetek és a nemzetállami határok, illetve a kulturális/civilizációs alapon szerveződő kollektív identitások feleslegessé váltak, a világnak a teljes homogenizáció felé kell haladnia. Mindez kiegészül minden dolog univerzális kicserélhetőségének ideológiájával. „Népünk nagy cseréje csak az egyik, noha kiváltképpen látványos és – a mi szemünkben, de nem az övékben – katasztrofális következménye minden dolog általános kicserélhetősége eszméjének, azaz annak a gondolkodásmódnak, amelyre a népességcsere hívei esküsznek. A kicserélhető ember egy gyökértelen bábfigura, akiről teljesen lecsiszolták a nemzeti, etnikai és kulturális identitás látható nyomait. Az agyonfizetett menedzserek számára a szülőhelyéről kiszakított és tetszés szerint ide-oda dobált embertípus egyszerűen a globális pénz és áruforgalom masinériájának elengedhetetlen alaptényezőjévé lett” (Camus 2016: 60–61). Camus tehát azt mondja, hogy a globalizmus és az amerikanizmus a nagy népességcsere valódi oka, az iszlám pusztán csak a folyamat vektora. Ugyanakkor figyelemreméltó (és pozitív) fejlemény, hogy Európa, illetve Franciaország bizonyos társadalmi csoportjai és vallási közösségei az utóbbi évtizedben felhagytak a korlátlan bevándorlás támogatásával. 2011. szeptember 11-ét követően a franciaországi zsidóközösségek fokozatosan felismerték, hogy az iszlám tömegek beáramlásával olyan virulens és agresszív antiszemitizmus léphet színre, amely összehasonlíthatatlanul veszélyesebb, mint a hagyományos zsidóellenesség. A toulouse-i tragédia és a „Merah-affér” még csak előjelei voltak egy, a hagyományos eszközökkel kezelhetetlen erőszakhullámnak.⁶

⁶ 2012. március 11. és 19. között az algériai származású Mohamed Merah a Midi-Pyrénées régióban hét embert ölt meg, köztük három izraelita vallású gyermeket.

Kétségtelen tény, hogy Európában a nyílt erőszak még nem tekinthető általános jelenségnek, illetve az iszlám világból érkezett bevándorlók tömeges jelenléte is inkább a nagyvárosokban figyelhető meg. Mindez azonban nem indokolja, hogy bagatellizáljuk a problémát, mondja Camus. Képzeljük el, hangzik a szerző példája, hogy 1428-ban az egyik tévériporter a mikrofont Jeanne d'Arc orra alá nyomva, a következő kérdést teszi fel neki: „Mademoiselle, voltaképpen mi baja Önnek az angolokkal? A falujában valószínűleg még egyetlenegyét sem látott közülük!” A gondolkodó embernek azonban kötelessége, hogy tovább lásson az orránál, és egy általánosabb érvényességű, a történelmi távlatokat is szem előtt tartó álláspontra helyezkedjen.

Camus, ugyan meglehetősen improvizatív és esszéisztikus formában, megpróbálja szisztematizálni a nagy lakosságcsere mögött meghúzódó okokat. Szerinte nem a legfontosabb, de azért mégsem elhanyagolható ok a munkaerő-toborzásnak álcázott emberkereskedelem. Köztudott, hogy a maghreb-országokban francia és más nagyvállalatok toborzóirodákat tartanak fent, s ezek rendszerint a helyi hatalom tudtával és aktív segítségével működnek, azzal a nyilvánvaló céllal, hogy európai munkavállalásra biztassák a vállalkozó szellemű klienseiket. De az ilyen vagy ehhez hasonló, kívülről szervezett stimulációk mégsem tekinthetők a bevándorlás legfőbb okának. Camus úgy látja, hogy a már említett globalizációs folyamatok mellett két másik faktornak van döntő jelentősége: az egyik tényező a nyugat-európai társadalmakban tapasztalható általános jólét és biztonság, a másik a bevándorlók által hátrahagyott országokban uralkodó szegénység és gazdasági elmaradottság. „Mindehhez két újabb kiegészítő faktor társul: Az európai országok nemcsak összehasonlíthatatlanul gazdagabbak, de az új jövevények számára – s ez még az illegális bevándorlók esetében is így van – hihetetlenül nagyvonalú támogatásokat biztosít, mind az egészségügy területén, mind pedig a gyermekek iskoláztatásában. A jóléti demokráciák olyan jogokat és előnyöket adnak számukra, amelyekről otthon még csak nem is álmodhattak. A bevándorlók által hátrahagyott országok nemcsak nagyon szegények, de legtöbb esetben igen rosszul kormányozottak. Politikai rendszerük a korrupció, a zsarnokság és a szakszerűtlenség bizarr elegye, amelyben a hatalmon lévők kizárólag a saját gazdagodásukat menedzselik” (Camus 2016: 68). Csakhogy a bevándorlók számára ismeretlen a hirtelen jött jólét forrása és történelmi háttere. Nem tapasztalták meg, hogy nemzedékek sokaságának kemény munkája, aszkézis és lemondás áll a nyugati ember jelenlegi jóléte mögött. A kulturális és habituális deficitjükből fakadóan csak a szemük elé táruló gazdaság felszíni csillogását érzékelik, de nem vagy csak hosszú tanulási folyamatot követően értik meg, hogy valójában mi rejtőzik a felszín mögött. „Minden vagy csaknem minden individuum eltökéltségére van szükség ahhoz, hogy részt vegyenek abban a közös erőfeszítésben, amelynek a jól működő (vagy legalábbis kárt nem okozó) intézmények megteremtése a célja. A bensővé tett polgári öntudat

magas fokára nem lehet minden további nélkül szert tenni. Hosszú nevelőmunka és aszkézis szükségesek mindehhez. Ennek megvalósítása akkor a legegyszerűbb, ha a szóban forgó nép – elsősorban vallási és nyelvi szempontból – alapvetően homogén. Polgári öntudat nélkül nincs szabadság, mert ha ez hiányzik, akkor az anarchia, a diktatúra vagy ezek valamilyen keveréke az egyedüli alternatíva” (Camus 2016: 70–71).⁷ A nagy népelességcsere hívei nem látják, vagy legalábbis úgy tesznek, mintha nem látnák, hogy az újabb keletű népvándorlás egyik súlyos következménye az európai vertikális (minőségi, arisztokratikus) kultúra horizontálissá (azaz mennyiségivé, tömegszerűvé és plebejussá) való hanyatlása.

Ezen a ponton Camus René Guénon *A mennyiség uralma és az idők jelei* című munkájára utal, mint ami kiváló feldolgozása ennek a nagy témának (Camus 2016: 116).⁸ Jómagam úgy látom, hogy a Guénonra való hivatkozás ebben az esetben nem szerencsés. Mert, ha mondjuk a közismerten iszlamofil és egyúttal szélsőjobboldali politikai író, Alain Soral hivatkozna Guénonra, akkor ezt – a saját logikájához képest – joggal tehetné meg.⁹ Csakhogy az iszlám hitre áttért és modern európai kultúrát generálisan megvető Guénonra értelmetlen egy olyan szerzőnek hivatkoznia, aki éppen az iszlamizálástól szeretne megóvni a vén kontinenst. David Bisson, a több mint ötszáz oldalas Guénonról szóló monográfiájában elmesél egy érdekes esetet az 1930-as évek végéről, amikor is a muzulmán hitre éppen áttért és jórészt kairói tartózkodásra berendezkedett Guénon a következőket mondta az egyik legközvetlenebb munkatársának számító, az „ezoterikus katolicizmus” talaján álló Jean Reyor-nek: „Én mohamedán (moqqadem) vagyok! Európát pedig iszlamizálni kell!” (Bisson 2013: 172).¹⁰ Úgy vélem, ez a kijelentés nem kíván semmilyen kommentárt.

Ettől függetlenül tény, hogy Camus – megalapozottan vagy kevésbé megalapozottan – szilárdan kitart a mellett az álláspont mellett, hogy egy Európa jövő-

⁷ Véleményem szerint ez némileg vitatható állítás. Svájc, amelynek négy hivatalos nyelve van, és a lakosság jó része vagy katolikus, vagy protestáns (tehát a svájciak nem egyetlen keresztény felekezethez tartoznak), köztudottan a harmonikus együttélés kiváló példája. Azt természetesen joggal lehet mondani, hogy ezek a különbségek az „egységes európai kultúrán” belül jelennek meg, s Svájcban is sok évszázados tanulási folyamatra volt szükség ahhoz, hogy a modernitás kezdetére már egy „idilli világ” képét mutassák az ottani közállapotok.

⁸ Guénon munkája magyarul a Kvintesszencia Kiadó gondozásában jelent meg, 2006-ban. A könyvet Buji Ferenc fordította.

⁹ Alain Soral egyik legismertebb munkája *Comprendre l'empire* címmel jelent meg az Éditions Blanche gondozásában 2011-ben. A könyv a világ szinte minden bajáért az Egyesült Államokat (és burkoltan Izraelt) teszi felelőssé.

¹⁰ „A katolikus tradícióhoz kötődő Reyor-t nyugtalanította Guénon prozelita magatartása” (Bisson 2013: 172). A francia Wikipédia cikke szerint a negyvenes évek elején Reyor – Guénon rábeszélésre – maga is áttért az iszlám hitre. Bisson monográfiáját azért bátorítottam idézni, mert a szerző általában pozitív értelemben elfogult Guénon és a primordiális tradíció doktrínája iránt.

jéért őszintén aggódó értelmiséginek kötelessége fellázadnia a nagy népességcsere ideológiája ellen. Annál is inkább, mert „a nagy népességcsere ideológiája nem más, mint a dogmatikus antirasszizmus agresszív és virulens ideológiája. Mondhatni: annak »legkorszerűbb« megtestesülése. Mert miközben ez az ideológia »antirasszistának« adja el magát, egyúttal a tiszta erkölccsel mint olyannal azonosítja magát. Pedig a valóságban ez se nem antirasszista, se nem erkölcsös, és természetéből fakadóan nem is lehet az. Mert egyetlen erkölcs sem teheti meg fundamentumának és egyúttal végső céljának azt, hogy a dolgok és az élőlények korlátlan kicserélhetőségét propagálja [...]. Ezzel ellentétben a valódi morál arra törekszik, hogy egymással *kicserélhetetlen* lényeket hozzon létre, és azok természetes pótolhatatlanságát kultiválja” (Camus 2016: 167).

Végezetül szeretnék valamilyen plauzibilis magyarázatot adni Camus radikális bevándorlásellenes magatartására, túl azon, amit ő maga is megoszt az olvasóval. Voltaképpen Camus „tudatalattijába” próbálok bepillantani, ami természetesen rendkívül kockázatos vállalkozás. Egy kis kerülőt téve kanyarodom vissza a francia író általam vélelmezett belső motívumaihoz. Miként a bevezetőben már említettem, írásomban részletesebben is kitérek Zygmunt Baumannak a migrációs válsággal foglalkozó könyvére. Viszont már most szeretném Bauman egyik megjegyzését szóba hozni, mert sokat segíthet az általam felvetett kérdés tisztázásában. Bauman – könyve ötödik fejezetében – részben csodálkozva, részben megdöbbenve idézi Konrád György elhíresült nyilatkozatát, amelyet az ismert magyar író az 2015-ös migrációs válsággal kapcsolatban tett Magyarországon és külföldön egyaránt. Konrád György azt nyilatkozta, hogy mint liberális embert ugyan taszítja Orbán Viktor „illiberális” politikája, s az is meggyőződése, hogy Orbán „nem jó demokrata”, de ezzel együtt kénytelen bevallani, hogy a déli határon felhúzott kerítésnél neki sincs jobb ötlete. Hiszen valamiképpen mégiscsak védeni kell a magyar határokat a tömeges és ellenőrizetlen bevándorlástól (Bauman 2016: 87). A kérdésem ezek után a következő: Mi lehet az oka annak, hogy a világról általában és a politikáról közvetlenül szinte teljesen eltérő módon gondolkodó értelmiségiek, konkrétan Konrád György és Renaud Camus, a jelenkori népvándorlás megítélésben ilyen közel kerültek egymáshoz? Az approximatív helyes választ talán nem is olyan nehéz megadni. Tudniillik, ha csak részben megalapozottak azok a félelmek, amelyeket a fokozatosan iszlamizáló Európpal kapcsolatban számos értelmiségi állásfoglalás, elemzés explicit formában is megfogalmaz, akkor nem lehet kétséges, hogy elsősorban a homoszexuális és zsidó származású honfitársaink tartoznak a leginkább veszélyeztetett „referenciacsoportokba”.¹¹ Természetesen nem arról van

¹¹ Az iszlám – legalábbis elvben – a zsidó és a keresztény monoteizmuson „kivülieket” sorolja a hitetlenek közé. Gyakorlatias megfontolásokból mégis a zsidókat (és kisebb részben a „kereszteseket”) tekinti fő ellenségének.

szó, hogy valamiféle vulgáris materialista felfogás abszolút érvényessége mellett érvelnék, amely szerint a „lét határozza meg a tudatot”. Egy értelmiségi ember pontosan attól az, aki, hogy képes túllépni partikuláris helyzetén, és egy „elfogulatlan”, önmagát egy kvázi semleges (objektív) pozícióba elhelyezve ítéli meg a világ dolgait – hogy aztán sikerül-e megfelelnie ennek a normatív ideálnak vagy nem, ez már egy külön kérdés. De ha mindezt be is kalkuláljuk, a személyes érintettség világnézet- és véleményformáló szerepét akkor sem szabad teljesen lebecsülnünk. Nagyon is érthető az a szorongás, amely az egyik vagy másik kisebbséghez tartozó európai embertársunkban megjelenik, amikor az Európa felé özönlő és jórészt muszlim vallású tömegek látványával kell szembesülnie, még ha ez a szembesülés Magyarországon egyelőre inkább csak a tévéképernyőkön megjelenő tumultuózus és drámai jelentek látványát jelenti, mintsem a menekülőkkal/bevándorlókkal való fizikai kontaktust. Nem vitás: a segítségre szorulókat támogatása alapvető erkölcsi érték, miképpen a különféle identitással rendelkező honfitársaink számára a szabad és félelemmentes élet biztosítása is az.

Guillaume Faye az iszlám „totalitárius természetéről”

Guillaume Faye (1949–) a francia új jobboldal egyik legismertebb teoretikusa. Az 1970-es években Alain de Benoist munkatársaként a GRECE (Groupement de recherche et d'étude pour la civilisation européenne) keretein belül tevékenykedett. Később szakított a politikával, illetve az Alain Benoist vezette „Új Jobboldal” szellemiségével. Azóta rádiózásból és újságírásból él, s általában a francia szélsőjobboldal „magányos farkasaként” tartják számon.

Faye a múlt század nyolcvanas éveit követő két évtizedben különös metamorfózison ment keresztül: míg fiatalon különféle újpogány és antiszemita nézeteket hirdetett, addig a kétezres évek elejétől a francia író gondolkodásának központjában már a radikális iszlámenesség áll. Újabb nyilatkozataiban és publikációiban az Izrael-barátság erősítésének deklarálása és a francia zsidóság védelmének szükségessége rendre visszatérő elemek. Továbbá Faye szorgalmazza a keresztény Európa hagyományainak védelmét, leggyakrabban mégis a francia nemzeti identitás megőrzésének harcos prófétájaként nyilatkozik meg. A francia szélsőjobboldal egyik legismertebb szakértőjének számító Stéphane François azon az állásponton van, hogy Guillaume Faye gondolkodását továbbra is az „blubo” (Blut und Boden) rasszista ideológiájához való hűség hatja át. François úgy látja, hogy Faye azon európai és amerikai „nordicista” körökhöz tartozik, amelyek szerint a „fehér rassz” a kihalás szélére jutott, s ennek a tragikus folyamatnak az iszlám európai térhódítása a legfontosabb katalizátora.

Ez az értékelés nem áll távol az igazságtól, hiszen Faye a 2015-ben megjelent *Az iszlám lényege* című könyve előszavában félreérthetetlenül rögzíti pozícióját: „Ha meg akarjuk érteni az iszlám lényegét, akkor fel kell tárunk annak kettős logikáját, illetve az iszlám évezredes dupla DNS-ét. Másképpen fogalmazva: a totalitarizmus és dzsihád egybefonódását, a csalással és erőszakkal működtetett, határt nem ismerő háborús logikáját. Az iszlámot megérteni először is azt jelenti, hogy az iszlám – a benne lévő gyilkos erejű belső megosztottság ellenére – egy nagy közös ellenségre koncentrál: a mi kultúránk és a másoké megsemmisítésére. Az iszlámot helyesen érteni tehát azt jelenti: nem létezik semmilyen különbség az iszlám és az iszlámizmus között – legfeljebb taktikai” (Faye 2015: 9).¹² Máskor úgy fogalmaz, hogy az iszlám egy differenciálatlan blokk, azaz valódi belső különbségeket nélkülöző látszatvallás, amely lényegét tekintve totalitárius és kolonialista ideológia – vallási köntösbe öltöztetve. Az európai intellektüelek egyik legnagyobb tévedése, mondja Faye, hogy akár tudatlanságból, akár az ún. politikai korrektség imperatívuszának engedelmességgel, de mindenképpen félreismerik az iszlám természetét, és alábecsülik a belőle származó fenyegetéseket. Ráadásul a nyugati fordítások rendre megszipítják a Korán üzenetét, hogy elrejtse annak valódi tartalmát. (Alapesetben klasszikus arab nyelven, azaz Allah nyelvén kellene egy muzulmánoknak a Koránt olvasni.) Továbbá: amíg a kereszténység a Biblia mellett hatalmas – többé-kevésbé egységes – kanonikus szöveggel, illetve teológiai „háttéridővel” rendelkezik, addig az iszlámban ennek nyomát sem leljük. Éppen ezért nevezhette François-Xavier Robert „*blokkolt*” vallásnak az iszlámot, hiszen az iszlámban Mohamed volt az, aki kimondta az „utolsó szót”; ettől kezdve minden további interpretáció csakis hamisítás lehet. „Az iszlám tehát meg van győződve a maga igazságáról, és soha semmilyen kétséget nem támaszt ennek érvényessége felől. Teljesen idegen számára a karteziánus kételkedés, illetve minden önmagára irányuló kritikai szellem, ellentétben más vallásokkal és filozófiai rendszerekkel” (Faye 2015: 23).

Tény, hogy a katolikus egyház évszázadokon keresztül úgyszólván hivatalos álláspontjának tekintette az antijudaizmust (de nem az antiszemitizmust!), és bizonyos mértékig az egész zsidó népet felelőssé tette Jézus keresztre feszítéséért. Azonban mára mindez teljesen megváltozott; a katolikus egyház belátta tévedését, és megkövette a zsidóságot. Ezzel szemben az iszlám képtelen bármilyen önkorrekcióra. A muzulmán teológusok nem hajlandók semmiféle kompromisszumra: a keresztényeket és zsidókat hitetleneknek tekintik, és ezzel együtt a *Saria* (isteni törvény) értelmében alacsonyabb rendű lényekként kezelik őket. (Nemritkán a

¹² Egyébként Guillaume Faye *La Colonisation de l'Europe - Discours vrai sur l'immigration et l'islam* címmel már 2000-ben is megjelentetett egy hasonló témájú könyvet.

hitetlenek közé sorolják azokat is, akik az iszlám egy olyan valóban bensőséges és intellektuális változatához kötődnek, mint amilyen a szűfizmus.)¹³

Faye vitatja Hannah Arendt totalitarizmus-könyvének alapvetését, amely szerint a totalitarizmus egy modern, huszadik századi fenomén, amely az elnyomás eredeti – azaz a premodern zsarnoki rendszerektől radikálisan eltérő – formáját hozta létre. Faye szerint az iszlám zsarnokság a totális rendszerek szinte minden olyan összetevőjével rendelkezik, amelyeket eddig a nemzeti szocializmussal, a fasiszta rendszerekkel és az általa „kommunizmusnak” nevezett „létezett szocializmussal” szokás összefüggésbe hozni. A szerző tizenkét pontban gyűjti össze az „iszlám totalitarizmus” jellemzőit, amelyekből itt és most csak néhányat szeretnék kiemelni. 1. A Hit és a Törvény konfúziója a *Sariában*. 2. Az eretnekek és a más vallásra áttért muzulmánok kriminalizálása. 3. Az emberiség egészére kiterjedő erőszakos térítés (csakúgy, mint a trockisták esetében, akik világméretűvé szándékoztak tenni a szocialista/kommunista rendet). 4. Minden – a Koránnak ellentmondó – megnyilatkozás, írásmű vagy kutatás szigorú tiltása (gondoljunk a szovjet kommunizmus „lisenkoizmusára”, illetve minden más, a rendszerrel szemben kritikus megnyilatkozás betiltására). Végezetül: 5. A Koránnak mint alapszövegnek a szakralizálása és idealizálása (hasonlóan a Hitler *Mein Kampf*jához és Marx *Tőkétéhez*). Sőt, Faye az iszlámot még a „kommunizmusnál” is rosszabb „politikai rendszernek” tekinti, mivel – Karl Popper fogalmával élve – egyszerűen *cáfolhatatlan*. Az egykori kelet-európai szocializmusok esetében világossá vált, hogy a tények látványosan *megcáfolták* azokat az „óvatlanul elkövetett” gazdasági és szociális predikciókat, miszerint „majd ekkor meg akkor” utolérik és meghaladják kapitalizmust. Az iszlámot nem fenyegetik effajta veszélyek. A Koránt, hasonlóan más vallási dogmákhoz, egyszerűen nem lehet megcáfolni, mivel egyáltalán nem érdeklik a tények (Faye 2015: 42).¹⁴ Kétségtelen, Faye a nemzeti szocializmus/

¹³ A 19. század végén az orosz filozófus, Vlagyimir Szolovjov *A három erő* című előadásában hasonló gondolatokat fogalmaz meg az iszlámról. „Ami a muzulmán Keletet illeti, nem férhet hozzá semmi kétség, hogy ez az első erő, tehát a kirekesztő egység hatása alatt áll. Ott minden a vallás kizárólagosságának van alávetve, és emellett éppen maga ez a vallás a leginkább kirekesztő, mivel tagadja a másság minden formáját, és szemben áll minden individualizmussal. Az iszlámban az Isten abszolút despotaként van jelen, aki saját önkénye szerint alkotta meg a világot és az embereket, akik lényegében csak vak eszközök a kezében; ennek a világnak az egyedüli létörvénye maga a despota önkénye [...]. A társadalmiság szférájában az iszlám nem ismer különbséget az egyház, az állam és a tulajdonképpeni civil szervezetek, illetve a helyi öngazgatás (zemsztvo) között. A muzulmánosság társadalomtестe egy zárt, differenciátlan tömeget képez, amely fölött a despota trónol, egyesítve magában a legmagasabb egyházi és világi méltóságot” (Szolovjov 1999: 11).

¹⁴ Faye könyvének utolsó fejezete egy glosszárrium, amelyben a szerző egy tucatnyi – az utóbbi fél évezred európai gondolkodóinak és íróinak tollából származó – idézetet gyűjtött össze, amelyek mindegyike az iszlám „totalitárius” és „embertelen” jellegét hivatott bizonyítani. Idézi például Ernest Renant, aki szerint „az iszlám megveti a tudományt, és elnyomja a civil társadalmat. Ez nem más,

kommunizmus/iszlám hármaskombinációban nemcsak a hasonlóságokat hangsúlyozza, de olykor a különbségeket is elismeri. Például azt, hogy az iszlám és a kommunizmus nem rasszista, mert mindkettő az egységes emberi fajban gondolkodik. Ámbár, mondja a szerző, a gyakorlatban az iszlám mégis rasszista nézeteket ad hangot, s főképpen a fehér rassz európai „európai jelenlétével” nincs kibékülve.

Faye annyit hajlandó elismerni, hogy az Európában élő muzulmán értelmiségiek között vannak olyanok, akik azt állítják, hogy létezik „moderált”, „békés” és „demokratikus” iszlám is, amely visszautasítja a fundamentalizmust. Ezek egyike az író és filmrendező Mohamed Sifaoui, aki néhány más muzulmán értelmiségi társaságában hisz egy „demokratikus”, az európai demokráciákkal kompatibilis iszlám magvalósíthatóságában. Faye mindezt a következőképpen kommentálja: „Egy megreformált iszlám? Egy új iszlám? A probléma az, hogy van egy létező iszlám, amelynek fő eszméi nagyon világosan megtalálhatók a Koránban, amely se nem demokratikus, se nem békés, se nem toleráns. Mohamed Sifaoui, hasonlóan néhány bátor muzulmánhoz, akik tragikus helyzetben vívják harcukat, mert olyan terepen küzdenek, amelyből egyszerűen nincs kiút. Ezek az emberek egy illúzió foglyai, álmodozó értelmiségiek” (Faye 2015: 62). A moderált muzulmánokra a rejtőzködő kommunistákra emlékeztetnek, mondja a szerző, akik kalkulált hipokrizisból, esetleg őszinte hitből azt képzelik, hogy demokratikus diktatúrát is lehetséges felépíteni. Csakhogy „egy moderált, demokratikus és feminista iszlám ugyanolyan fából vaskarika, mint a filozofemita náciizmus, a nacionalista kozmopolitizmus vagy a marxista liberalizmus” (Faye 2015: 63).¹⁵

Az elméleti alapvetést követően Faye Franciaország és Európa iszlamizációjának konkrét kérdéseit vizsgálja, illetve a „kollaboráció versus ellenállás” lehetőségeit mutatja be, jórészt ismert nyugat-európai entellektüelek és politikusok nyilatkozatait és magatartásformáit górcső alá véve.

mint egy olyan elképesztő primitívizmus, amely beszűkíti az agyat, elzárja előtte minden finom különbség felismerésnek lehetőségét, a racionális kutatást és a finomabb érzelmeket. S mindezt egy örök érvényű tautológia nevében teszi: az Isten az Isten” (idézi Faye 2015: 318).

¹⁵ Mint azt korábban már jeleztem, jelen írásban nincs lehetőségem arra, hogy részletesebben kiterjek az általam bemutatott szerzők álláspontjának gyenge pontjaira. De Faye eszmeifuttatásához kapcsolódóan egy rövid reflexiót most mégis megengedek magamnak. Idézni szeretném az úgynevezett felvilágosult iszlám egyik legismertebb képviselőjének tekintett Georges Corm azon megjegyzését, amely a Nyugat–Kelet kulturális opozíció leegyszerűsítő és tarthatatlan megnyilvánulásait érinti. Az európai értelmiségiek közül sokan voltak (és vannak) olyanok, mondja Corm, akik szerint „a Kelet állítólag misztikus, irracionális és erőszakos; a Nyugat ellenben racionális, laikus, technicizált, materialista és demokratikus. Röviden: a Kelet egyszerűen a barbárság megtestesülése a Nyugat szemében. Persze a Kelet sem marad adós. A keletiek számára meg éppen a Nyugat a barbárság par excellence földje, egy lélek és vallás nélküli kontinens, ahol mindent a kalkulatív szellem ereje mozgat [...]” (Corm 2002: 27).

Franciaország, illetve Európa iszlám meghódítását a „leopárdbőr” hasonlattal mutatja be a szerző. Azaz az iszlám közösségek „foltjai” egyre sűrűsödnek a kontinensen, illetve folyton nagyobbakra nőnek, míg végül az egész bőrfelület „iszlámszínűvé” válik. Faye idézi Haszan al-Banná (ő volt az 1920-as években az iszlám testvériség megalapítója) szavait, miszerint: „Először muzulmán egyéneket, aztán muzulmán családokat, majd muzulmán népet, ezt követően muzulmán kormányzatot, végül pedig muzulmán nemzetet kell létrehozunk” (Faye 2015: 78–79).¹⁶ Haszan al-Banná unokája, aki a franciaországi iszlám fundamentalizmus egyik legismertebb képviselője, úgyszintén az „intelligens szakaszolás” apostola. Eszerint Európa iszlamizációját három szakaszban kell végrehajtani. Az *első szakaszt* a „lehajtott fej” politikája jellemzi. Ekkor az iszlám még rendkívül diszkrétnek mutatkozik; leginkább a gazdagabb szunnita államok lobbijét felhasználva az intézmények sokaságát igyekszik létrehozni. Ez a *Dar al-Suhr*, azaz a fegyverszünet időszaka, amikor az iszlám a mosolygós és szimpatikus arcát mutatja.¹⁷ A *második szakasz* már a megerősödött iszlám időszaka, amikor bizonyos zónákban a muzulmán bevándorlók kerülnek többségbe. Ilyenkor rögvést tiltakoznak az iszlamofóbia és az állítólagosan őket sújtó megkülönböztetések ellen. Egyidejűleg megkezdődik a *dzsihad* időszaka, amelyben a terrorizmus és a nyílt erőszak kombinálódik a „rasszista európai kultúra” elleni vádaskodásokkal. Ez a *Dar al-Arb*, a háború és az uralom ideje, amely évről évre erősödő nyomást jelent a befogadó országok kultúrájára és intézményeire. A *harmadik szakaszban* már egyértelműen bebizonyosodik az iszlám taktika eredményessége, vagyis hogy a 21. század végére Európa végérvényesen behódol az iszlámnak – köszönhetően az európai intellektüel gyávaságának, az emberjogi mitológiára fixált szülőköröségüknek, amit csak súlyosbít az európai országok „óslakosságának” egyelőre megállíthatatlan demográfiai hanyatlása.

Talán első pillanatra meghökkenítő, de Faye szemében elsősorban az úgynevezett „mérsékelt iszlám képviselői” a legveszélyesebbek, akik „krokodilkönnyekek hullatva” olykor elítélik az terroristák egy-egy véres akcióját, de mindezt tiszta számításból teszik: „még nem vagyunk elég erősek, ahhoz, hogy megmutassuk valódi természetünket, most még úgy kell tennünk, mintha őszintén elfogadnánk

¹⁶ Az idézet utolsó eleme, hogy tudniillik „muzulmán nemzetet” kell létrehozni, meglehetősen problematikus. Hiszen például Roger Scruton, az ismert konzervatív brit filozófus, *A nemzetek szükségességéről* című könyvében éppen azt veti az iszlám vallás szemére, hogy – ellentétben a kereszténységgel – egyszerűen nem létezőnek tekinti a nemzeti identitást (vö. Scruton 2005: 86–120).

¹⁷ Faye szerint az arab nyelvben igazából csak a „fegyverszünet/háború”, de nem a „béke/háború” oppozíciós fogalmak léteznek. Vagyis az iszlám számára csak addig a pillanatig van értelme a békének, amíg ellenfeleinél gyengébbnek érzi magát. Ha már megerősödött, vagy legalábbis erősnek érzi magát, akkor már rögvést a háború időszaka következik. (Hogy ez így van vagy sem, jómagam nemigen tudom megítélni.)

a nyugati demokráciák játékszabályait”. Jómagam nem vállalkoznék arra, hogy az imént említett deklarációban teljes bizonyossággal elkülönítsem egymástól az áldozatokkal való őszinte együttérzést és a tisztán csak számító képmutatást. Mindazonáltal Faye azt a tényt is megemlíti könyve egy másik helyén, hogy például a 2002-ben világszerte elkövetett tízezer iszlamista terrorakció harmincezer halálos áldozatának nagyobb része – több mint hatvan százalékuk – az iszlám államok (például Afganisztán, Irak Pakisztán) ugyancsak muzulmán hitű polgárai közül került ki. Mivel Faye maga is gyakorta a nácizmussal egyenértékű eszmerendszernek tekinti az iszlám vallást, az „iszlám védelmében” a következő hasonlattal szeretnék élni: olyan ez, mintha a náci népirtás áldozatainak többsége nem is zsidók vagy más „alacsonyabb rendűnek ítélt népek” (pl. szlávok) közül került volna ki, hanem az úgynevezett árja népek álltak volna a népirtás célkeresztjében...

Faye-t elsősorban tehát nem az iszlám terrorizmus riasztja, hanem – Renaud Camus-hoz hasonlóan – leginkább a lassan, de biztosan eszkalálódó lakosságcsere tölti el szorongással, ami végső soron azt jelenti, hogy a 21. század végére – legalábbis a szerző számításai szerint – a törzsökös franciák kisebbségbe szorulnak saját hazájukban.

Faye úgy látja, hogy a francia értelmiséget két csoportra lehet osztani, mégpedig aszerint, hogy elősegítik vagy hátráltatják ezt a folyamatot. Vannak tehát a *kollaboránsok* és az *ellenállók*. A kollaboránsok *első csoportját* a *baloldali oligarchák* alkotják; ide tartozik a médiaértelmiség döntő része, a különféle jogvédő és civil szervezetek, a párizsi trockisták stb. Nem titkolt céljuk a francia nemzeti és általában véve az európai kulturális identitás szétzúzása. Ezek a csoportok teljesen érzéketlenek bizarr álláspontjuk belső ellentmondásaira, például arra, hogy miként képviselhet valaki egyszerre pro-iszlám álláspontot, s lehet ezzel párhuzamosan radikális feminista vagy éppen harcos cionista. A *második csoportot* a neonáci és antiszemita nézeteket képviselők alkotják, akik úgy mond az európai identitást védik (iszlám segítséggel!?) az „amerikai/cionista nyomulással” szemben. A *harmadik csoportba* azok a *hasznos idioták* tartoznak, akik általában a nagy „polgári humanista” eszmények nevében állnak ki az iszlám mellett. Továbbá azok a *naiv katolikusok*, akik felebaráti szeretettől túlfűtve legszívesebben még a gyilkosaikat is keblükre ölelnék.¹⁸

Az iszlám kolonizációnak ellenálló erőket viszont már nem három, hanem négy, egymástól nagyon különböző csoportba sorolja be a szerző. Az ellenállók *első csoportjába* az *identitárius mozgalmak* tagjai tartoznak. Jórészt a Nemzeti Front körül tömörülő szervezetek képezik az ellenállás „kemény magját”, noha sok kérdésben egymástól meglehetősen távol eső álláspontot képviselnek. A *második csoport* azokból a baloldali gyökerű entellektüelekből áll, akiket autonóm vagy

¹⁸ Faye Alain Juppét és Nathalie Kosciusko Morizet-t említi meg név szerint.

disszidens gondolkodóknak szokás nevezni. Ilyen például az „új filozófusok” egyik legismertebb alakja, Pascal Bruckner, továbbá Alain Finkielkraut, illetve Eric Zemmour. Ezek az intellektüelek nem hajlandók szolgálai módon alávetni magukat az uralkodó PC-ideológiának. Az ellenállók *harmadik csoportja* a francia zsidóközösségek (legalábbis ezek egy részének) tagjaiból kerül ki. Ők nagyon jól megértették, hogy távlataiban mekkora veszélyt jelent rájuk Franciaország és Európa fokozódó iszlamizációja, és bátran felvállalják a konfliktust a zsidóközösségek azon tagjaival, akik erről a veszélyről nem akarnak tudomást venni. Végül létezik egy *negyedik csoportja* is az ellenállóknak, mondja a szerző, amely jórészt a felvilágosult és az európai szellem iránt fogékony, kis számú muzulmán értelmiségiekből rekrutálódott. Értelemszerűen sok nő van közöttük, hiszen leginkább ők szenvednek az iszlám diszkriminatív gyakorlatától.

Az ellenállásnak azonban nem jók az esélyei, mondja Faye. Egyrészt azért, mert nagy hagyományai vannak egy „különös francia betegségnek”, amelyet *kollaborációra való hajlamnak* nevez a szerző. A nácikkal együttműködő Maréchal Pétaint, illetve az egykori Szovjetuniót szinte mindig feltétel nélkül támogató és hajdan nagy befolyással rendelkező Francia Kommunista Pártot tekinti Faye a francia történelem legnagyobb kollaboránsainak. „A totalitárius rezsimekkel való különös szimpátia az – legyen szó a nácikról, kommunistákról vagy iszlamistákról –, amit én a francia mentalitás vírusának tekintek. Az újabb történelem tanúsága szerint leginkább a baloldal fogékonyabb erre. Külön társadalomtörténeti kutatást kellene szentelni e kérdés vizsgálatának” (Faye 2015: 117).

Azt azért nem gondolnám, hogy a francia jellemiben lenne valamilyen rendkívüli, az átlagot meghaladó, *szignifikáns kollaborációs hajlam*. Inkább Faye pesszimizmusából fakad ennek feltételezése, amelyet csak megerősít könyve zárófejezete, amelyben felettébb komor víziókat vázol fel arra nézve, hogy miként alakul a következő húsz-harminc esztendő francia és európai történelme. Mindezt egy lehetséges harmadik világháború (TGM – azaz Troisième guerre mondiale) keretébe illeszti. Az események katalizátora az iszlám fundamentalizmus lesz, amely geopolitikai és etnikai konfliktusok sokaságát idézi elő a világban. Amíg Eric Zemmour optimista a jövőt illetően, s azt mondja, hogy a „végén a franciák úgyis győzni fognak”, addig Guillaume Faye lakonikus válasza így hangzik: „Qui vivra verra”, azaz aki megéri, majd meglátja.

Az univerzális emberszeretet paradoxonjai: Lothar Fritze a migrációs válság erkölcsi és politikai implikációról

Lothar Fritze (1954–) – ellentétben Renaud Camus és Guillaume Faye bizonyos értelemben tényleg extrém vonásokat mutató személyiségével – egy „szokványos német professzornak” tekinthető, aki a chemnitzi egyetemen politikafilozófiát és morálfilozófiát oktató tanárként a „normál tudományos diskurzusba illeszkedő” könyveket publikál, s emellett a drezdai *Hannah-Arendt-Institut für Totalitarismusforschung* munkatársa. Ez azonban csak az igazság egyik fele. Ugyanis az egykori NDK-ban szocializálódott tudós – aki 1990 előtt gyakorlatilag nem publikálhatott semmit – a kétezres évek elejétől megjelent könyveivel mégis rendre „tabudöntögető” szerzőnek számít. Az egyik ilyen provokatív munkája, a német asztalos és ezermester, Georg Elser által 1939. november 8-án elkövetett – egyébként sikertelen – Hitler-ellenes merénylet morálfilozófiai kérdéseit tárgyalja (Fritze 2009). A *zsarnokölés* problémája már az antikvitás óta foglalkoztatta az európai morál-, jog- és politikafilozófia nagyjait – ki így, ki meg úgy válaszolta meg ezt a kérdést. Fritzét elsősorban az izgatja a szóban forgó merénylet kapcsán, hogy mi a helyzet az úgymond „véetlen áldozatokkal”. Ugyanis, mint tudjuk, Hitler ezt az egyébként szinte zseniálisan előkészített merényletet is megúsza, ugyanakkor közel egy tucatnyian haltak meg abban a müncheni sörözőben, amelyben a Führer a beszédét tartotta, s amelyet – egy közbejött másik program miatt – fél órával a tervezett időpont előtt kénytelen volt elhagyni.¹⁹ A merénylettel kapcsolatban Fritze azt a kérdés teszi fel, hogy egy jó cél, jelen esetben Hitler megölése, milyen méretű vagy mennyiségű másodlagos, azaz előre nem kalkulált következmény esetén őrzi meg eredeti minőségét, illetve mitől kezdve fordul át egy olyan cselekedetbe, amikor az eredeti, tehát a morálisan akceptálható szándékot a tett végeredménye már nagyon is megkérdőjelezhetővé teszi. Fritze egy másik munkája a szövetséges hatalmak – a német városokat megsemmisítő – második világháborús terrorbombázásainak erkölcsi kérdéseit vizsgálja. Hogy a szövetséges hatalmaknak a náci Németország elleni vívott háborúja általában véve erkölcsileg igazolható, természetesen Fritze számára is megkérdőjelezhetetlen evidencia. De az, hogy Drezda és Hamburg szinte teljes elpusztítása és ezzel együtt egy-másfél millió német civil halála (a történészek ennyire teszik a terrorbombázások polgári

¹⁹ Véleményem szerint azért némileg túlzás azt állítani, hogy a nyolc halott és több tucat sebesült teljesen véetlen áldozat lett volna. Ugyanis egy válogatott közönség, konkrétan a náci párt különböző szintű vezetői és aktivistái voltak a rendezvény meghívottai.

áldozatait) erkölcsileg igazolható cselekedet lett volna, ez már nagyon is megkérdőjelezhető állítás, mondja Fritze.

A szerző 2016-ban *A gonosz jóakarata – világmegmentés és önfeladás a migrációs válságban* címmel megjelent munkájában a fentebb vázolt morálfilozófiai megközelítésben tárgyalja a Németországot nagyon súlyosan érintő migrációs válságot (Fritze 2016). Fritze abból indul ki, hogy jelenleg egyfajta kultúrharc bontakozik ki Németországban. A harc tétjét a nemzeti identitás és a kulturális homogenitás megőrzése versus feladása jelenti. Nem lehet kétséges, hogy az elmúlt évben rendkívüli erővel a felszínre törő, a politikai, filozófiai érvek sokaságát felvonultató szellemi birkózás háttérében természetesen a 2015-ös migrációs hullám eseményei állnak. A nemzeti identitás megőrzése mellett érvelők (*Pro-position*) álláspontját konzervatívnak lehet nevezni, s leginkább a keletnémet lakosság körében rendelkezik erős pozícióval. A közvetlen cél a német kulturális identitás megőrzése, de emellett jelen van egyfajta ösztönös antitotalitárius beállítódás is, amely eleve gyanúval viseltetik mindenféle radikális változással szemben. A pro-álláspont képviselői különbséget tesznek a háborús övezetekből menekülő „valódi menedékkérők” és a pusztán csak a jobb élet reményében útnak induló bevándorlók között. Az ezzel ellentétes felfogást (*Kontra-Position*), azaz a bevándorlópárti álláspontot jórészt a médiaértelmség és a politikai osztály tagjai képviselik. Szerintük a nemzeti identitáshoz való ragaszkodás eszméje mára korszerűtlenné vált; a világfolyamatok a totális kozmopolitizmus és globalizáció irányába mutatnak. „Korszerűnek feltüntetett társadalmi projektjük – a kommunizmus bukása után a multikulturális társadalom” (Fritze 2016: 8). Az általuk elképzelt társadalmi fejlődés végpontján a kulturálisan homogén világtársadalom áll, s ennek a folyamatnak a migráció jelentheti a legjobb katalizátorát.

Azonban a szembenálló felek nem egyforma fegyverekkel küzdenek, mondja Fritze. Az univerzalista, internacionalista és multikulturalista hadvezetés fő módszerei a legkevésbé sem a racionális érvelés eszköztárának kiszélesítésére irányulnak, hanem elsősorban azok morális dezavualására, akik – a német alkotmány szellemével összhangban – „a német népnek és a német nemzetállamnak mint kulturális közösségnek a fenntartásában érdekeltek, és továbbra is szeretnék megőrizni a nemzeti identitást” (Fritze 2016: 8). Pedig egy demokratikus jogállam képviselőinek nem lehet céljuk, hogy – akár a spontán érzelmi hullámoknak engedelmessé, akár egy politikai utópia megvalósítása céljából – az egész emberiségre mint potenciális polgártárs-közösségre (Mitbürger) tekintsenek, és népükből kipréseljék az ehhez szükséges szolidaritásteljesítményeket. Ugyanis, s ezt a mondatot Fritze könyvének különböző fejezeteiben legalább egy tucatszor megismétli: „a világmegmentést nem lehet alkotmányos célnak tekinteni” (Fritze 2016: 11).

Fritze kiindulópontját néhány tömeglélektani és szociálpszichológiai evidencia képezi, amelyek a szerző szerint a posztmodernnek nevezett korban sem vesztek

el érvényességüket. Azaz a népek, nemzetek és államok továbbra is sorsközösségek. A szerző ugyan nem nevezi néven Jürgen Habermast, de vélhetően rá gondol, amikor az úgynevezett *alkotmányos patriotizmus* redukcionista személetét kritizálja. Ugyanis a népekre sohasem tekinthetünk úgy, mintha azok az individuumok tetszőlegesen összerakott halmazával lennének azonosak, illetve mintha ezeket az individuumokat pusztán csak a racionális elvek alapján kialakított alkotmányos kötelék fűzné egybe. Kétségtelen tény az is, hogy a népközösségeket nem tekinthetjük statikus lényegiségeknek sem, mert mindig interakcióban állnak a környezetükkel is. „De mégis, ezek a változások nem akadályozzák meg a népközösségeket abban, hogy konfliktusszituációkban hangsúlyozzák kollektív identitásukat, és elhatárolják magukat a rajtuk kívül lévőktől” (Fritze 2016: 19). Márpedig konfliktusszituációkban azok a közösségek rendelkeznek jobb túlélési eséllyel, amelyek az alkalmazkodáshoz szükséges innovációkat egységes fellépéssel tudják mobilizálni, illetve van bennük készség a sikerhez szükséges áldozatok elviselésére is. S nem lehet kétséges az sem, hogy az olyan országoknak, mint Svájc vagy az Egyesült Államok, amelyek jelentős vallási, nyelvi és kulturális heterogenitás mellett is képesek voltak egy erős „mi-tudatot” létrehozni, meglehetősen hosszú történelmi időszakokra volt szükségük az említett sorsközösség kialakítására. A kulturális homogenitás nem öncél, de mégis szükséges feltétele az állampolgárok hatékony együttműködésének. Ha például a muszlim férfiak visszautasítják, hogy a német rendőrök utasításainak engedelmeskedjenek, vagy ha az arab származású klánok nem hajlandók a német hatóságokkal együttműködni, mivel a német jogrendet sem ismerik el, akkor máris összeomlott a sikeres kooperációhoz szükséges kulturális egyneműség. A kulturális homogenitás egyfajta néma „háttér-ideológia”, amely nem megkérdőjelezett evidenciaként működik a mindennapi élet gyakorlatában. Ugyanez érvényes a „szociális állam” működésére is. A szociális államot a reciprok altruizmus eszméje tartja életben: „én segítek neked, mert feltételezem, hogy ha majd én szorulok segítségre, akkor te is segíteni fogsz nekem”. Ez az egyszerű játékelméleti modell feltételezi a kölcsönös bizalmat és a kölcsönösen osztott értékeket. A német alaptörvény pontosan ezeket az eszméket és értéket fejezi ki: a szövetségi köztársaság a németek állama. „A német alaptörvény nem bevándorló államként definiálja Németországot” (Fritze 2016: 32).

Fritze könyvének talán az a része a legizgalmasabb, amely az *embertársainkkal szemben elvárható morális kötelességek* és az *önmegmaradáshoz való jog* metszetében értelmezi a migránsproblematikát. Általában igaz, hogy segítségre szoruló embertársainkon kötelesek vagyunk segíteni. De ezt a kötelességet nem tekinthetjük abszolút és feltétel nélkül érvényes imperatívusznak. Abból kell kiindulnunk, mondja Fritze, hogy mi mindannyian, azaz az egész emberiség, véges erőforrásokkal rendelkező bolygó lakói vagyunk. Ezért aztán azok az embertársaink, akik a saját hazájukban ilyen vagy olyan okból nem képesek életüket biztonságban

reprodukálni, és ezért egy másik országban keresnek menedéket, arra már nem feltétlenül tarthatnak igényt, hogy az őket befogadó közösség erőforrásainak jelentős részét arra áldozza, hogy a menekülteknek is ugyanolyan szintű életet biztosítson, mint amilyen a sajátja. „Ha például valakinek van pénze arra, hogy Törökországban csónakot béreljen, akkor őt már a genfi konvenció értelmében nem lehet menekültnek tekinteni. Hiszen a túlélés lehetősége már Törökországban is adott, politikailag nem üldözik, s helyzete mindenképpen jobb, mint hazája háborús övezeteiben rekedt sorstársaié” (Fritze 2016: 37–38). A segítségnyújtás parancsát mindig a lehetséges „elvárhatósági határok” fényében kell értelmeznünk. Például senkitől sem várható el, hogy azon az áron is ajánlja fel veséjét egy idegen embernek, ha ezzel veszélybe sodorja saját életét. Az, aki az elvárhatósági határok létezését hajlandó elismerni, ezzel együtt azt is elfogadja, hogy a saját érdekeket privilegizált hely illeti meg az érdekek univerzumában. Az alkotmány által biztosított menedékjogot tehát nem lehet korlátlanak tekinteni, még akkor sem, ha a német alaptörvény nem definiálja pontosan ezeket a határokat. A menedékjog immanens korlátai a német társadalom, a német gazdaság és végső soron a német polgárok teljesítőképességeiből adódnak, amelyek határait persze sohasem lehet végérvényesen rögzíteni. De abban az esetben, ha egy közösség, illetve azok, akik a közösség nevében döntéseket hoznak, nem hajlandók tudomásul venni, hogy igenis léteznek ilyen határok, végső soron azt is veszélyeztetik, hogy az adott közösség a jövőben a tőle valóban elvárható segítségnyújtási kötelezettségét teljesítse. „S éppen ez a legrosszabb ebben a felelőtlen hozzáállásban” (Fritze 2016: 42).

Fritze szerint természetesen szükség van a lassan világméreteket öltő menekültválság okainak józan elemzésére. Az már a felületes szemlélő számára is világos, hogy bolygónkon az utóbbi évtizedekben hatalmasra nőttek az úgynevezett első vagy fejlett, illetve a harmadik világ közötti gazdasági, életmódbeli, kulturális stb. különbségek. Például a napjainkban nagyjából 1,2 milliárd lakost számláló Afrika nemzeti jövedelme alig haladja meg a hatvanmillió lakossal rendelkező Franciaországét. S ha a jelenlegi trendek folytatódnak, a jövőben a helyzet ennél csak rosszabb lesz. Mert hiába fog nőni az afrikai országok nemzeti jövedelme, az egy főre jutó nemzeti jövedelem mégis változatlan marad, mert – miként azt a demográfusok állítják – 2050-ben 2,5 milliárd, 2100-ban pedig 4,4 milliárd ember fog az afrikai kontinensen élni. S a helyzet nem sokban különbözik ettől jó néhány közel-keleti, illetve távol-keleti ország esetében sem. A növekvő nyomor, a háborúk és a teljes kilátástalanság valószínűleg lakóhelyük elhagyására ösztönzi ezeknek a régióknak a lakosságát is. Az is igaz persze, hogy – legalábbis egyelőre – nem a világ legszegényebb országaiból érkeznek a migránsok a fejlett világba: ahhoz, hogy valaki elhagyhassa hazáját, már rendelkeznie kell bizonyos anyagi erőforrásokkal. S éppen ez a legfélelmetesebb az egészben, mondja Fritze. Ugyanis, ha a következő évtizedekben lesz is gazdasági növekedés a harmadik világ országaiban, akkor ez

a változás inkább felerősíti a migrációs szándékot, hiszen egyre többen engedhetik meg maguknak, hogy útnak induljanak egy még jobb jövő reményében. Éppen ezért ne kerteljünk, mondja Fritze: „a menekültválság lényegében migrációs válság” (Fritze 2016: 62). Figyelemreméltó, hogy a radikális jobboldaltól nem sokban eltérő álláspontot képviselő Fritze, legalábbis ebben e kérdésben, megdicséri a baloldali radikalizmus olyan ismert képviselőit, mint Alain Badiou és Slavoj Žižek. „Az új radikális baloldal ebben a kérdésben, azaz ami a feladat nagyságát illeti, sokkal realistább. A migráció okait a radikális baloldaliak a »globális kapitalizmusban« látják. A menekültválság átütő megoldása megköveteli a helyzet józan analizisét, amely szerint a »társadalom működésének fundamentumát világméreteken úgy kell átformálni, hogy többé ne legyenek olyan kétségbeesett emberek, akik ezt az utat választják«” (Žižek 2015: 12, idézi Fritze 2016: 63–64). Voltaképpen igaza van Žižeknek és Badiou-nak, mondja a szerző, amikor pellengére állítják „az altruista erényeket”. Ez a szemforgató magatartás kizárólag arra jó, hogy a nyugati világ jólétben élő polgárságának felső tíz százaléka megnyugtassa lelkiismeretét: „megkenünk pár tucat vajjas zsömlét, elmondunk néhány közhelyes igazságot a politikailag korrekt viselkedésről, s ezzel teljesítettük is a feladatunkat”. Pedig ez az álszent magatartás nem old meg semmit, mondják a radikális baloldaliak, sőt, kifejezetten gátolja, hogy az osztályharcot világméretűvé lehessen fokozni. Mert a fő ellenség az „ázsiai értékekkel kiegészült angolszász liberalizmus”. Valójában nem a migráció, hanem ez fenyegeti igazán „megszokott nyugati életformánkat”. Igaz persze, hangzik Fritze kommentárja, hogy a radikális baloldaliak elsősorban annak lehetőséget látják meg az 2015-ös migránsválságban, hogy revitalizálják némileg megkopott kommunisztikus eszméiket, de még ezzel együtt is hitelesebben írják le a migránsválság lényegét, mint a nyugat-európai politikusok többsége és az úgynevezett „Willkommenskultur” szószólói.

A helyzet mégiscsak az, mondja Fritze, hogy az Európába beözönlő migránsok számtalan konfliktus és szorongás forrásaivá váltak. A kulturális inhomogenitás már napjainkban is szinte ellehetetleníti az őslakosok és a bevándorlók békés együttélését. A német nagyvárosokban párhuzamos társadalmak jöttek létre, s a részvilágok között alig van kommunikáció. Németország természetesen nagy ország, amelyben mindig is jelen volt a sokféleség (például az egymástól erősen elütő tájszólások). Azonban ezek a különbségek nem akadályozták meg a többé-kevésbé homogén német nemzettudat és „német szolidaritásközösség” kialakulását. De ez most más helyzet. Az iszlám nem ismeri el a szekuláris társadalmat, a vallás és az állam szétválasztását, az individuumok jogát egy autonóm módon kialakított életvezetésre stb.

A nyugat-európai politikusok jó része (és a médiaértelmiség hangadói, úgyszólván kivétel nélkül) teljesen érzéketlenek ezekre az érvekre. A politikusok minden különösebb hezitálás nélkül feláldoznák a nemzeti és kulturális homogenitást

értékeit, mert azt hiszik, hogy „a világot a minden ember *korlátlan* egyenlősége univerzalista eszméjének nevében is lehet kormányozni, és nem hajlandók a lakosság – egyébként az érvényes alkotmány kereteibe illeszkedő – vágyait figyelembe venni” (Fritze 2016: 98). Pedig a német lakosság és kiváltképpen a muszlim bevándorlók kulturális értékrendje között olykor szinte áthidalhatatlan szakadék tátong. Példa erre a 2016 tavaszán Berlin-Köpernickben történt skandalum. Az önkormányzat illetékesei eltávolították az aktfotókat a városházán rendezett fotókiállítás anyagából, mert ezek a képek úgymond sértették a környéken lakó muzulmán bevándorlók vallási érzéseit. Miről is van itt szó voltaképpen? Ez olyan, mondja, Fritze, mintha innentől kezdve nem a házigazda szabná meg a házirendet, hanem maguk a vendégek. Ráadásul a vendégsereg összetétele meglehetősen heterogén. Amúgy a „vallási érzés megsértése” olyan „érv”, amelyet szinte lehetetlen objektíven definiálni. Ha például egy hindu vallású bevándorló azzal állna elő, hogy a hentesnél kapható marhahús sérti vallási meggyőződését, akkor innentől kezdve zárják be a német vágóhidakat?²⁰ Valószínű, hogy Németországban nagyon sok katolikus hívő vallási érzését sérti a legálisan végrehajtható abortusz, de mivel ezt a törvény – bizonyos megszorításokkal – lehetővé teszi, a katolikus hívők is kénytelenek ezzel együtt élni. Egy pluralista társadalomban nem létezhet semmilyen különleges vallási vagy más világnézeti privilégium.

További nehézséget jelent, hogy a tömeges migráció hatalmas költségeket emészt fel. Következésképpen az olcsó vagy karcsú állam eszméje is felülvizsgálatra szorul. Az utcákon, a nyilvános tereken és kiváltképpen a „veszélyes zónákban” mindenütt rendőrfőnök és egyéb felfegyverzett biztonsági szolgálatok emberei cirkálnak. Az „óslakosok” úgy érzik, mintha egyik napról a másikra egy harmadik világbeli diktatúra világába kerültek volna. Fritze végső következtetése azt a Hans-Ulrich Wehler által megfogalmazott lapidáris megállapítást ismétli meg, miszerint a „muszlim diaszpórát egyszerűen lehetetlen integrálni” (Fritze 2016: 151).

²⁰ Guillaume Faye könyve egyik helyén megjegyzi, hogy a francia nagyvárosok jórészt muzulmánok lakta övezeteiben például egyszerűen lehetetlen boltokban bort, a hentesüzletekben pedig sertéshúst vásárolni.

Tzvetan Todorov: barbárok mindenütt vannak²¹

A nemrégiben elhunyt bolgár származású Tzvetan Todorov (1939–2017) korunk azon kevés társadalomtudósainak egyike, aki személyes életében is megtapasztalta, mit jelent a „bevándorló-lét” és a „multikulturalizmus valósága”, hiszen huszonéves fiatalemberként kellett nyelvet és kultúrát cserélnie. Amikor Todorov a múlt század hatvanas éveinek elején Bulgáriából Franciaországba emigrált, rögvest szembesült azzal a ténnyel, mekkora erőfeszítésre van szüksége egy kis balkáni nép születtjének, hogy egy nagy irodalmi és filozófiai tradícióval rendelkező „kultúrnemzet” befolyásos gondolkodója legyen. Mindenesetre alig két évtized alatt Todorovnak sikerült ezt elérnie. A múlt század hetvenes éveinek elején Todorov a szemiotika és az irodalomelmélet szakértőjeként lett világszerte elismert tudós, aki – szláv műveltségének köszönhetően – Mihail Bahtyin és az orosz formalisták szemiotikai/kultúraelméleti felismeréseivel gazdagította a francia (elsősorban Roland Barthes fémjelezte) irodalom- és nyelvelméletet. Ezzel párhuzamosan Todorov egyre intenzívebben érdeklődött a politikai filozófia, az etika és a multikulturalizmus kérdései iránt is; egymás után jelentette meg az ilyen témájú könyveit.²² A hetvenes években Todorov Mexikóban járt, s az ott szerzett tapasztalatok ösztönözték, hogy szembenézzen az európai gyarmatosítás máig ható globális hatásaival. A tematikai fordulat eredményeképpen született meg az *Amerika meghódítása* című nagyszerű munkája, amelynek fordításával máig adós a magyar könyvkiadás.²³

A kelet-közép-európai rendszerváltást követő években Todorov figyelmét részben a francia történelem és eszmetörténet addig meglehetősen „diszkréten kezelt” aspektusai keltették fel (például a koloniális hatalmi pozícióból fakadó gőg és felsőbbrendűségi tudat; kollaboráció a náci megszállókkal stb.). Energiája nagyobb részét mégis annak szentelte, hogy feltárja az Egyesült Államok által befolyásolt „egypólusú” világrendben létrejött újfajta „barbárság” valódi okait. Például a globális migráció, az iszlám vagy éppen a keresztény fundamentalizmusra hivatkozó terrorizmus hátterét, az újpopulizmus változatos formái, illetve az évről évre egyre szemérmelenebbül megnyilatkozó újkonzervatív „kulturális rasszizmus” mögött meghúzódó okokat (Todorov 1989b).²⁴ Todorov a *Félelem a barbároktól* címmel

²¹ Ez a fejezet a *Féljünk-e a barbároktól?* Tzvetan Todorov az európai identitásról címmel a *Liget* című folyóiratban három részben megjelent tanulmányom összefoglalása (Kiss 2016).

²² Különösen: *Le Jardin imparfait. La pensée humaniste en France*, 1998; illetve a *Les Morales de l'histoire*, 1991.

²³ A *La Conquête de l'Amérique* könyvből egy rövid részlet megjelent a kilencvenes évek elején a *Holmi* című folyóiratban.

²⁴ Emellett Todorov a holokauszt mögött meghúzódó – a modern európai ember morális defektusai-val kapcsolatos – mélyebb okokat is igyekszik feltárni (például Todorov 1989a, 2005).

2008-ban megjelent könyve bevezetőjében a szinte járványszerűen terjedő sokpólusú és kölcsönös félelmet, illetve a haraggal (és irigységgel) kevert rosszkedvet tartja a harmadik évezred küszöbére érkezett emberiség legjellemzőbb betegség-tünetének. Amíg a huszadik század második felének Kelet–Nyugat oppozícióját, illetve az akkori szellemi/ideológiai szembenállás lényegét könnyű volt bárkinek megértenie, a „nagy gyűlölködést” felváltó, úgynevezett „kis gyűlölködések” egyre szaporodó hálózatában szinte lehetetlen kiismerni magunkat. A generális rosszkedv hátterében a globális problémák sokasága húzódik meg. Néhány példa: a glóbusz népessége folyamatosan és megállíthatatlanul nő, a megművelhető terület és a fogyasztható ivóvíz mennyisége viszont folyamatosan csökken. Kétségtelen, a tömegkommunikációs és információs eszközök újabb nemzedékei (mobiltelefon, műholdas tévé, hordozható számítógép) évről évre olcsóbbak, ezek egy részét még a harmadik világ szegény népessége is könnyedén beszerezheti. De a fő tendencia mégiscsak az, hogy a gazdagok és szegények közötti távolság egyre nagyobb, mindinkább kiütözközik az életmódbeli különbségek, ami jócskán közrejátszik a vesztesek *haragjának* fokozódásában. Ezzel szemben a fejlett világ *nyertesei* között egyre inkább a félelem és szorongás lesz úrrá. Ezen túlmenően látni kell, hogy az imént említett újfajta technika eszközök maguk is a szorongás forrásai lehetnek. Egyre könnyebb hozzáférni a gyilkos eszközökhöz, elsősorban a robbanóanyagokhoz. Ezeket különösebb nehézség nélkül bárki beszerezheti. A pusztítás miniatürizált eszközei akár a zsebben is elférnek, és olyan tökéletesek, hogy százakat, ezeket meg lehet ölni velük néhány pillanat alatt. A pusztítás eszközeinek „demokratizálódása” új helyzetet teremtett: immáron nem szükséges gonosz hatalmak létét feltételezni, hogy a félelem mindenütt érzékelhető legyen. Az általános szorongás és félelem forrása szinte azonosíthatatlan és megnevezhetetlen. S leginkább a fejlett világ lakói, azaz az Egyesült Államok, Kanada, Ausztrália, illetve a nyugat-európai országok polgárai félnek. Az utóbbi néhány évszázadban ezek uralták a világ nagy részét, s most félnek a feltörekvő „ázsiai kistigrisektől”, de még inkább a harmadik világ szegény és „haragvó” országaitól, akik folyamatosan erősödő migrációs nyomással és terrorfenyegetéssel járulnak hozzá a nyugati világ „félelemkultúrájának” kiterjedéséhez.

Todorov persze nem közgazdász, s nem a globális problémák gazdasági okait elemzi, hanem a civilizációs sokk szociálpszichológiai és erkölcsi hátterének feltárásával foglalkozik. Kiinduló tétele a következőképpen hangzik: „a barbároktól félve mi is barbárok leszünk. Mert a rossz, amit félelmünkkel teremtünk, nagyobb annál, mint amitől rettegünk. A történelem azt tanúsítja, hogy a gyógyszer gyakran nagyobb bajt okoz, mint maga a betegség” (Todorov 2008: 14). Hogy ezt a tévedést elkerüljük, igyekezzünk bizonyos empátiával megérteni a glóbuszon lejátszódó folyamatokat. Todorov első lépésként a látszólag már jól ismert alapfogalmak újradefiniálását ajánlja. Ezt a feladatot elsősorban a *barbár*, a *civilizáció*

és a *kultúra* fogalmai esetében kell elvégezni. Ezen „újradefiniálás” Todorov esetében azzal a megállapítással zárul, hogy a civilizációt használjuk mindig *egyes számban*, s tekintsük a barbárság ellenfogalmának. Ezzel ellentétben sohasem *egyes számban* használt *kultúráról*, hanem többes számú *kultúrákról* érdemes beszélni, hiszen a nyelvek és a szokások mindig sokfélék, viszont a *civilizáció*, illetve a civilizált lét lényege mindig ugyanaz marad. Ez a lényegi azonosság pedig *erőként* vagy *impetuszként* azonosítható, amely a legkülönbözőbb kultúrákban élő emberek számára lehetővé teszi a szembeszegülést a barbárság hatalmával. De a civilizált létet nem lehet hitbizománynak tekinteni. Minden kornak s minden nemzedéknek meg kell küzdenie a barbárságba való visszazuhanás rémével. Manapság a nyugati világ polgárai hajlandóak erről elfeledkezni, mert úgy gondolják, hogy a polgári demokrácia szilárd intézményei és az általános liberális elvek elegendőek, hogy megfékezzék a barbárság erőit. Másrészt a civilizáció-kultúra szembeállítását nem kell abszolút érvényűnek tekintetni. A lényeg inkább ott van, hogy az egymástól eltérő kultúrák képesek-e a civilizált lét normatív eszményeinek megfelelni. Például a középkori kereszteshősről az európai lovagok ámulva tapasztalták, hogy a Közel-Kelet arab lakossága milyen gondosan ápolja a harcosok sebesült végtagjait, s az európaiakkal ellentétben csak végső esetben folyamodtak amputációhoz. A középkori arab orvostudomány messze felülmúlta az európaiakat, miként akkoriban a vallási tolerancia tekintetében sem kellett szégyenkezniük – a korabeli keresztény világgal összevetve semmiképpen. S az sem áll, mondja Todorov, hogy az iszlám az utóbbi időben valamiféle megmagyarázhatatlan mutáción ment volna keresztül, s egyfajta erőszakvallássá változott. „A muzulmánok képesek derűsen megélni hitüket egy polgári demokráciában is” (Todorov 2008: 228).

De nincs igazuk azoknak sem, akik Európa eredendően keresztény identitását állítják szembe az iszlámmal. Európa mindig is sokszínű volt, különféle kultúrák metszetében alakította történelmét. Miként „a multikulturalizmus nem politikai projekt, hanem tényállapot: minden társadalom egymástól különböző kultúrák hordozója” (Todorov 2012: 220). Azt viszont nem lehet vitatni, mondja Todorov, hogy a polgári demokráciákban az alkotmányt és törvényességet mindenkinek tiszteletben kell tartania, vallási vagy kulturális identitásától függetlenül.

Igazából napjaink Európájában sem a vallási vagy kulturális különbségek állnak a fokozódó erőszakcselekmények hátterében. Lázadók és elégedetlenek eddig is voltak, és ezután is lesznek. Az utóbbi két évtized fejleményei nem hagynak kétséget afelől, hogy az európai polgároknak is tudomásul kell venniük: eztán kénytelenek lesznek a legváltozatosabb haragkitörésekkel együtt élni. A mai Európa egyik legsúlyosabb gondja, mondja Todorov, hogy a társadalmi igazságtalanságok elleni tiltakozások „koordinálása” és „értelmezése” jórészt a populisták és a szélső-jobboldali politikai erő kezébe került. Mi sem egyszerűbb, mint az idegenekre,

a bevándorlókra, a hitetlenekre vagy éppen a fanatikus iszlám fundamentalistákra mutogatni: ők a felelősök minden rosszért.

Pedig, mondja Todorov, például a 2005-ös párizsi elővárosi zavargásokat sem lehet – mint a világsajtó jó része tette – a „kultúrák közötti” háborúként értelmezni. Nem a multikulturalizmus, hanem a *kultúra-nélküliség* állt az események háttérében. Az európai nagyvárosok peremkerületeiben leggyakrabban apa nélküli családban nőnek fel a fiatalok, vagy ahol – jó esetben – a családfő rosszul fizetett és alacsony presztízsű munkát végez. Az anya reggeltől estig dolgozik, megfosztva a társadalmi integráció valódi lehetőségétől. Az ilyen körülmények között felnövő fiatalok nem képesek elfogadni a sikeres társadalmi integrációhoz szükséges szabályokat. „Az iskolában az első osztálytól kirekesztettnek érzik magukat. Bevándorló családokból jönnek ugyan, de már nemzedékek óta eltávolodtak eredeti kulturális gyökereiktől” (Todorov 2008: 164). Nem ismerik megfelelően a befogadó ország nyelvét; otthon képtelenek értelmes elfoglaltságot találni, egész nap a tévé előtt ülnek, vagy éppen a ház körül ténferegnek. Úgy érik el a munkaképes kort, hogy nem rendelkeznek semmilyen szakképzettséggel, ezért nem is alkalmazza őket senki. A társadalmi/közösségi elismerés utáni vágy megvan bennük is, és szinte nem is marad más választásuk, mint hogy a legkülönbözőbb erőszakos csoportokon belül keressék és találják meg az addig hiányzó elismerést. Mindebből egyenesen következik, hogy például azokat az ikonokat, amelyekhez a franciaországi iszlám fiatalok hasonlítani szeretnének, „nem a kairói mecsetek imámjai között kell keresni, hanem a Los Angeles-i rapperek között. Inspirátoraik jobbára a tévékészülékek képernyőjén »tanyáznak«. Ők maguk hajlamosak összekeverni a fikciót a valósággal, és [...] elsősorban nem a Korán üzenetére, sokkal inkább a mobiltelefonjaik csörgésére, a sportcipők márkáira vagy a legújabb videojátékokra kíváncsiak” (Todorov 2008: 164). Az a világ vonzza őket, amely a virtualitás színterein csillogó gazdagságával traktál, de amelynek mindennapjait szegényen és frusztrálva élik meg. Csakis az imént vázolt alaphelyzetből kiindulva érthetjük meg Európa és az iszlám (illetve az iszlámizmus) szaporodó konfliktusainak valóságos okait.

Migráció és pánikkeltés – Zygmunt Bauman a „permanens bizonytalanság” korszakának erkölcsi dilemmáiról

Az egybeesés nyilvánvalóan a véletlen műve, de mintha mégis szimbolikus jelentést hordozna magában, hogy a lengyel származású Zygmunt Bauman (1925–2017) idén januárban bekövetkezett halála után néhány héttel a bolgár–francia Tzvetan

Todorov is elhunyt. Mind a két gondolkodó a hajdani kelet-európai szocialista táborból emigrált Nyugatra, még a múlt század hatvanas éveiben – Todorov Bulgáriából, Bauman pedig Lengyelországból. Mindketten komoly tudományos karriert futottak be: amíg Todorov a francia nyelv és kultúra közvetítésével lett világhírű, addig a leedsi egyetemen oktató Baumant az angol nyelvű szociológiai/filozófiai kultúra területén tekintik az utóbbi fél évszázad egyik „megkerülhetetlen szereplőjének”. Egy újabb összekötőkapcsot jelenthet e két „egykori emigráns” életében az is, hogy mindketten a migráció és multikulturalizmus kérdéseit vizsgálták utolsó munkáikban. Ráadásul mindketten „migrációpárti” álláspontot képviselnek. Kérdés persze, egy olyan tudós, aki maga is migránsként kezdte (vagy teljesítette ki) tudományos pályáját – ha következetes akar maradni önmagához – cselekedhet-e másképpen. Azonban, miként az írásom elején már jeleztem, a biográfiai magyarázatokat nem szabad túl komolyan venni, de azért teljesen feleslegesnek sem lehet tekintetni.

Bauman *A másoktól való szorongás – tanulmány a migrációról és a pánikkeltésről* című könyvét az úgynevezett cseppfolyós társadalomról szóló elméletének vezérgondolataival vezeti be (Bauman 2016: 7–26). 2015 nyarán és őszén Európa-szerte szinte kizárólag a tömeges migrációról szóló riportok, beszámolók uralták a nagy televíziócsatornák hírműsorait. Azonban a dömpingszerűen áramló vizuális információk inkább bagatellizálták a tragikus eseményeket, s ezt a „jelentéktelenné tételt” csak fokozta a látványt kiegészítő moralizáló kommentárok sokasága. Ami mindebből lesűrhető tanulságként megmaradt az átlagpolgárban, az nem más, minthogy az „élet egyre bizonytalanabbá vált, s az eddig sem túlzottan biztató kilátások a migrációs hullám következtében még borúsabbak lettek”. A bizonytalansággal kevert szorongás pedig nagyon veszélyes gyűelegyet alkot, mert valamilyen mégis oldani kell a feszültséget, s ennek az a legkézenfekvőbb módja, ha sikerül valamilyen generális bűnbakra lelni. Az események valódi hátterét, illetve a migrációs hullám valós okait nem könnyű pontosan feltárni, de annyit már most nagy biztonsággal ki lehet jelenteni, mondja Bauman, hogy a globális kapitalizmus mérhetetlen profitéhsége, továbbá a nyugati hatalmak téves helyzetmegítélése a harmadik világ belső konfliktusainak kezelése során tartoznak a legfontosabb okok közé. „Az utóbbi években ugrásszerűen megnövekedett az Európa kapuin kopogtató és bebocsátást remélő migránsok és menedékkeresők száma. A növekedés okai között ott találjuk a »megfeneklő« vagy inkább már meg is feneklett államok sokaságát, illetve a mindenféle törvényes hatalmat nélkülöző territóriumok létrejöttét. A »senki földjei« a soha véget nem érő törzsi és vallási háborúk színtereivé váltak, ahol napi gyakorlattá vált a tömeggyilkosság, a teljes törvénynélküliség állapota; úgyszólván állandósult a rablás és a fosztogatás. Továbbá tetemes mértékben közrejátszottak a helyzet romlásában a nyugati hatalmak totálisan téves helyzetmegítéléseiből fakadó másodlagos károkozások is, többek között a szeren-

csétlen afganisztáni és iraki katonai beavatkozások, amelyek szabad utat engedtek a helyi diktatórikus rezsim kialakulásának” (Bauman 2016: 11).

Bauman idézi Paul Collier elhíresült *Exodus* című könyvének azt a fontos megállapítását, hogy az utóbbi évtizedekben a szegény és a gazdag országok között soha nem látott különbségek jöttek létre, s ezek a különbségek vélhetően csak fokozódnak az előttünk álló években. Az egyre mélyülő és szélesedő szakadék szinte biztosan erősíteni fogja a szegény világ lakóinak körében a migrációs hajlamot. Hogyan reagál ezekre a fejleményekre a nyugati és egyben szerencsésebb világ átlagpolgára? Reakciója paradox: egyfajta ingázást figyelhetünk meg a *misophilia* és a *misophóbia* között. Egyrészt tény, hogy az idegenséggel és a mássággal szinte naponta találkozunk a városlakó nyugati polgár. A világméretű turizmus fényében botorság lenne ezt az evidenciát eltagadni. De ezzel együtt megjelenik a félelem is, mégpedig az attól való félelem, hogy a tömegessé váló migráció eredményeképpen – legalábbis hosszabb távon – veszélybe kerül az idegentapasztalásnak ez a kényelmes és szabadon választott formája. A nyugati embernek többé nem kell egzotikus országokba utaznia ahhoz, hogy másfajta kinézetű és másfajta kultúrával rendelkező emberekkel találkozzon: most már maguk az idegenek kopogtatnak az ő ajtaján. Harmadrészt a nyugati emberben megjelenik egy újabb (szociálpszichológiaiánál értelmezhető) viszonyulási forma is a migráció kapcsán előállott helyzethez, amely a *ressentiment* és az *agresszió* egy különös elegyét alkotja. A migránsok látványa ugyanis egyrészt tényleg azt sugallja, hogy „vannak még nálad is szerencsétlenebb emberek, akiknek a helyzetével te biztosan nem cserélnél” (Bauman 2016: 17). A neoliberais kapitalizmus, a legrafináltabb kommunikációs technikákat mozgósítva, az utóbbi évtizedekben elsősorban mégis arra szocializálta a nyugati polgárokat, hogy a „tedd felelőssé az áldozatot” attitűdjével viszonyuljanak a rendszer veszteseihez, akár még önmagukhoz is! Nem véletlen, hogy a nyugat-európai szélsőjobboldali és populista pártok éppen ezt, azaz a neoliberais politikából fakadó általános szorongást és haragot kanalizálják az általános idegengyűlöletre épülő politikájukba. A Marine Le Pen vezette Nemzeti Front jelmondata, hogy tudniillik „Franciaország a franciáké!”, leginkább a perifériákon tanyázó társadalmi rétegekben kelt pozitív visszhangot: „a nacionalizmus az eltűnőben lévő vagy már darabokra tört önbecsülésük számára biztosítja a hön áhított mentőcsónakot (vagy újraélesztési technikát?)” (Bauman 2016: 18–19).

Pedig az ellenségképzés útja hosszú távon nem vezet sehová – mondja Bauman. Az általa javasolt irány éppen az ellenkezője annak, mint amiről Lothar Fritze beszél. Csakis az *univerzális érvényességgel* felruházott humanista erkölcs lehet az irányadó! „Az emberiség válságban van – és ebből a válságból nincs más kiút, mint az emberek közötti szolidaritás. A kölcsönös elidegenedés leépítéséhez vezető úton az első akadályt a dialógusra való képtelenség jelenti, amely az önelidegenedésből, a kulturális távolságból, a figyelmetlenségből, illetve a visszahúzóds

és a közömbösség szülte hallgatásból fakad” (Bauman 2016: 24). A közömbösség lélekromboló hatásáról beszélt a 2013-as Lampedusa szigetén tett látogatása során Ferenc pápa is, aki szerint egy globalizált világban a globális közömbösség jelenti a legnagyobb felelőtlenséget. „Hozzászoktunk embertársaink szenvedéséhez. A mások szenvedéséhez nincs közünk, nem érdekel minket, ez nem a mi ügyünk!” (a pápa szavait idézi Bauman 2016: 25).

A politikusokat, mondja Bauman, általában hidegen hagyják a pápa szavai, és inkább a megszokott eszközöket veszik igénybe a migrációs válság kezelésére. Még a francia szocialista államelnök, François Hollande is jobbnak látta, hogy populista fordulattal reagáljon a 2015. november 13-án Párizsban elkövetett terror-támadásra. Kihirdette a rendkívüli állapotot, amely lehetővé tette a rendőrségnek a bírói engedély nélküli házkutatást (akár olyan erőszakos eszközök igénybevételevel, mint amilyen az ajtóbetörés, a ki- és bejáratok lezárása stb.). Az utcákon és a fontosabb közintézmények környékén mindenütt katonai járőrök cirkáltak. Mindez azt hivatott demonstrálni, hogy a kormány a helyén van, s általában véve is ura az eseményeknek. Ez a magatartás emlékezteti Baumant a *manifeszt* és a *látens* funkciók Robert Merton-féle megkülönböztetésére. Ami a *felszínen* megjelenik, az azt mutatja, hogy az állam és intézményei eltökéltek a rend és a nyugalom fenntartásában, voltaképpen minden megy a rendes kerékvágásban. A *mélyben* viszont ennek éppen az ellenkezője történik: „nevezetesen azon sokféle gazdasági és szociális nehézség és probléma »folyamatkezelése«, amelyek az állandó bizonytalanság légkörében mindig újjászületnek, s amelyek éppen maguk teremtették meg az aktuálisan fennálló helyzet nehézségeit és általában véve magát a széthasadt társadalmat” (Bauman 2016: 30–31). Hogy aztán a manifeszt funkciók szintjén valóban kezelni lehet-e a mélyben lezajló folyamatokat, az már nagyon is kérdéses, tartja Bauman.

A populista politikus ideáltípusát mégsem Hollande-ban látja Bauman megjelenni, hanem éppen a magyar miniszterelnök, azaz Orbán Viktor személyében. „Orbán Viktor magyar miniszterelnöknek az a lakonikus és könnyen érthető maximuma, miszerint »minden terrorista migráns«, pofonegyszerű megoldást kínál a hatalmi túléléshez” (Bauman 2016: 34). Mindenekelőtt azért, mert az ebben az állításban megfogalmazott szimmetrikus viszony egyúttal reciprok viszonyt is kifejez: a két kategória tartalma minden további nélkül fedésbe hozható egymással. „Az effajta interpretáció szembemegy minden logikával - csakhogy a hitnek nincs szüksége semmilyen logikára ahhoz, hogy megszerezze magának a lelkeket, és hogy kimossa az emberek agyát, így téve őket rabszolgává. Sajnálatos módon a helyzet tényleg az, hogy minél kevesebb a logika, annál nagyobb a meggyőzőerő” (Bauman 2016: 34–35).

Bauman idézi a magyar közvélemény-kutató intézetek felméréseit is, miszerint 2015 végére, azaz miután a déli határon felhúzták a kerítést, rövidesen 87 száza-

lékra nőtt a miniszterelnök népszerűsége (szeptemberben ez még csak 68 százalék volt). Mindez Bauman szemében nem érdem, hanem az európai demokratikus rendszerek hanyatlásának a jele. Egyetértően idézi Roger Cohen, a *New York Times* kolumnistájának megjegyzését, miszerint: „A nagy hazugságok nagy félelmeket teremtenek, s ezek a félelmek az erős emberek győzelmét vetítik előre” (Bauman 2016: 356).

Egy újabb hibás lépés a migrációs válság kezelésében a probléma „adiaphorizálása”, azaz a migránskérdésnek egy erkölcsileg semleges térben való értelmezése. Innentől kezdve már nem szenvedő és segítségre szoruló embereket kell bennük látni, hanem potenciális terroristákat, gazdasági menekülteket és általában olyan lényeket, akik veszélyeztetik az eddig viszonylag nyugodtan folydogáló és kiszámítható életünket. Velük szemben természetesen már nincs semmiféle erkölcsi kötelességünk.

Bauman úgy véli, hogy az európai kormányok migránspolitikája inkább a terroristáknak használ, mintsem valós megoldást kínálna a valóban kritikus helyzetre. Először is azért, mert az iszlám veszélyre való hivatkozás – mintegy önbeteljesítő jóslatként – fokozza az európai muzulmánok és az „öslakosok” közötti ellentétet, s felgyorsítja a muzulmán fiatalok radikalizálódását. Másodsor, de az előzőtől nem függetlenül, minél rosszabb életfeltételek mellett élnek Európában a fiatal muszlimok, minél inkább kirekesztő velük szemben a többségi társadalom, ez „annál jobb a terroristáknak”. Végül pedig a szociálpszichológia számára már régen evidencia: ha a többségi társadalom stigmatizálja a kisebbséget, jelen esetben a muszlim fiatalokat, akkor a megbélyegzett kisebbség – kompenzálendő az el nem ismertséget – általában az úgynevezett *szignifikáns másik* „karjaiba veti magát”. S a terroristák éppen ennek az elismerési deficitnek a pótlását ígérik.

A gyűlölet antropológiai gyökereinek kiirtására Bauman egy többelemű „megoldási javaslattal” él, amely részben az etikai univerzalizmus keresztény, illetve Kant-féle változatának rehabilitációjára, részben a gadameri hermeneutikából ismert „horizont-összeolvadás” megbékítő (irenikus) szerepének aktualizálására épül. Hogy ezeket a nemes elveket miként lehetne a meglehetősen prózai elveket követő politikai döntések világába áttemelni, erre a kérdésre már nem kapunk választ a szerzőtől.

A világforradalom Európa kapuin zörget – Slavoj Žižek és Alain Badiou a migránsválság emancipatorikus lehetőségeiről

Slavoj Žižek (1949–) *Az új osztályharc – a menekültválság és a terror igazi okai* (2015b) című könyvében elmesél egy tanulságos történetet, amely az egyik balliberális és természetszerűleg a multikulturalizmus iránt elkötelezett kollégájával esett meg. A professzor a chicagói egyetemen tanított, s amikor a fia középiskolába ment, úgy döntött, hogy az egyetemi campushoz közel eső és jórészt feketék által lakott körzet iskolájába iratja be a gyereket. Csakhogy innentől kezdve a gyerek szinte minden nap a fején kék foltokkal és betört orral tért haza. „Most mit tegyek?”, kérdezte kétségek között vergődve. „Vigye át a gyereket egy másik iskolába, ahol az osztálytársai többségének fehér középosztálybeliek a szülei? Vagy mégiscsak hagyjam ebben az iskolában?” A diskurzusnak ezen a szintjén egyszerűen nincs megoldás, mondja Žižek. A személyes érdekek (jelen esetben a szülői felelősség), illetve a „globális igazságosság” iránti humanista elkötelezettség összeütközése olyan lehetetlen szituációt teremtett, amelyből nem lehet jól kijönni. A fenti kérdésekre leginkább azt lehetne válaszolni: *mindkét megoldás a rosszabbik*.²⁵ Azaz: a menekültválság, illetve a globális kapitalizmus teremtette általános létbizonytalanság problémáit nem lehet a politikai korrektség és a multikulturalizmus illuzórikus eszméiből kiindulva „kezelni”, mert egy ilyen értelmezési keretben folyamatosan paradoxonokba ütközünk. Ennél sokkal mélyebbre kell ásni, mondja a szlovén filozófus.

Először is próbáljuk feltárni a fundamentalizmus, kiváltképpen az iszlám fundamentalizmus okait, illetve vizsgáljuk meg a fundamentalista észjárás sajátosságait. A *Charlie Hebdo* ellen elkövetett merényletet követő hetekben a nyugati világ véleményformáló része „összezárt”, s a láthatóvá vált ellenség megjelenése egy rövid időre a lakosságot is egyesítette: „durva támadás történt a szabadság értékei ellen!”. Nem kétséges, mondja Žižek, hogy valóban ez történt, de azért a háttérben olyan hangok is megjelentek, hogy „voltaképpen a *Charlie* volt az, aki provokált, mert megsértette a muzulmán emberek vallási érzékenységet” (Žižek 2015a: 10). Csakhogy az efféle mentegetéseket egyáltalán nem szabad elfogadnunk, mondja a szlovén filozófus. Először is, a merényletet elkövető testvérpár a világhoz eljuttatott üzenetében az „amerikaiak iraki beavatkozása fölötti felháborodásával” indokolta tettét. De ha az amerikaiakra haragudtak, akkor miért éppen a védtelen újságírókra támadtak, s nem pedig az amerikai hadsereggel szálltak szembe? Ez a fajta fundamentalizmus voltaképpen *látszat-fundamentalizmus*. Egy igazi fundamentalista,

²⁵ E helyütt Žižek Sztálin ismert szófordulatát parafrázeálja.

mondjuk egy tibeti buddhista vagy egy amis az Amerikai Egyesült Államokban, ha egy nyugati hedonistával találkozik, akkor egyáltalán nem a gyűlölet vagy a ressentiment érzésével és hangján fordul feléje. Alapjában véve hidegen hagyja a hedonista hitetlensége. Maximum annyit mond, hogy az az út, amelyet a hedonista választott, szerinte nem vezet sehová. Vagy például mit jelent a valóságban az iszlám fundamentalistáknak az a követelése, hogy a nőknek olyan öltözéket kell viselniük, amely a fejük búbjától a talpukig betakarja őket. Szerintük erre az „óvintézkedésre” azért van szükség, mert a „lazán öltözött” nők látványa szexuális vágyakat ébreszt az idegen férfiakban. Ezt az „érvet” hallva, szinte önkéntelenül adódik a kérdés: mennyire szilárd fundamentumokon nyugszik annak a férfinak a hite, akit még egy kivillanó boka is képes a hitétől eltéríteni? „Ellentétben az igazi fundamentalistákkal – mondja Žižek –, az embernek az az érzése, hogy a terrorista pszeudo-fundamentalistákat mélyen megigézi, rabul ejti, sőt, kifejezetten elvárásolja a hitetlenek életformája. Voltaképpen saját kísértéseik ellen küzdenek, amikor a bűnösnek tekintett »mások« ellen harcolnak” (Žižek 2015a: 13).

Az iszlám fundamentalizmus újabb változatai fényesen igazolják Walter Benjamin tételét: a fasizmust mindig a bukott forradalom idézi elő. „A fasizmus felemelkedése a baloldal csődjét jelenti, de egyúttal bizonyítéka a forradalmi potenciál meglétének is. Azaz, mindig a fennálló viszonyokkal való elégedetlenség tükröződik benne, és az, hogy ezeket az erőket a baloldal mégsem képes mobilizálni. Vajon nem ugyanígy érvényes-e ez a megállapítás napjaink »iszlámfasizmusára« is?” (Žižek 2015a: 14–15). De igen, mondja a szerző, hiszen a szélsőséges iszlám elsősorban azokban a szekularizált arab országokban erősödött meg, amelyekben csődöt mondtak a baloldali erők. Például Pakisztánban, ahol – egyébként az amerikai liberális demokraták hathatós támogatásával – megfosztották a parasztokat a földjeiktől, s a megélhetés nélkül maradt földművesek tömegével áramlottak a talibanok táborába. A szomorú valóság az, hogy a helyi feudális urak és a liberális demokraták „természetes szövetsége” az iszlám fundamentalizmus katalizátorává vált.

További jellemzője az iszlám fundamentalizmusnak a nyugati értékrendhez és általában a modernitáshoz való paradox (vagy inkább perverz) viszony. Jól példázza ezt az ismert ISIS-vezér, Abu Bakr al-Baghdadi elhíresült videója, amelyben az illető hagyományos főpapi öltözékben, de csuklóján egy méregdrága Rolex aranyórával ostorozza a „hanyatló és züllött nyugati világot”. Sajnálatos, hogy a politikai korrektség igézetében élő nyugati liberálisok képtelenek megérteni az iszlám fundamentalizmusnak ezt a paradox természetét. Például azt hiszik, hogy az iszlám szélsőségesek iránt mutatott toleranciájukért majd hálásak lesznek az érintettek. Csakhogy ez súlyos tévedés, mégpedig két okból is az. Először: a fundamentalisták a toleranciát a gyengeség jelenek tekintik („Milyen ember az, aki még a saját kultúrája alapértékeiért sem képes harcolni!”). Másodszor – mintegy

az előző fordítottjaként – az iszlamisták úgy is értelmezik az irányukban mutatott toleranciát, hogy ezzel a magatartással a nyugati ember éppen a keleti emberrel szemben meglévő kulturális és erkölcsi fölényét akarja kifejezni („Mi sokkal különbek vagyunk, mit ti, mert még az ellenségeinket is készek vagyunk elfogadni.”).

Valójában a Nyugat/Kelet kulturális ellentét csak a globalizációs krízis felszínét mutatja meg. *A kulturális ellentétek lényegileg osztályellentétek*, mondja Žižek. Az utóbbi évtized európai migránsválsága megmutatta, hogy az osztályharc világméretűvé vált. Például a Párizs elővárosaiban 2005 őszén lezajlott lázadások – amelyek során a harmadik generációs bevándorló fiatalok ezerszámra gyűjtötték fel azoknak a francia kisembereknek az utcákon parkoló autóit, akik éppen csak egy fokkal éltek jobban, mint a bevándorlók – szintén ennek a világméretű osztályharcnak a jelei voltak. Még akkor is, ha ennek a vad és artikulálatlan dühkitörésnek, ellentétben a „68-as” diáklázadással, nem volt semmilyen utópisztikus célkitűzése vagy ideológiája: a dühöngő fiatalok pusztán *elismerést* (anerkannt sein – mondta egykor Hegel) követeltek maguknak: „Itt vagyunk, létezőnk, bajban vagyunk, figyeljetelek ránk!” (Žižek 2015b: 32).²⁶

A globálissá vált osztályharc lényege mégis akkor tárható fel a maga valódi mélységében, ha kilépünk az európai kontinens egyelőre még mindig komfortosnak tekinthető „melegházából”, s az úgynevezett harmadik világban lezajló folyamatokat is bekapcsoljuk a menekültválság „politikai gazdaságtanának” kidolgozásába. Az egyszerűség kedvéért elegendőnek tűnik pusztán csak az Afrikában történetekre korlátozni figyelmünket, hogy világossá váljék: Amerika és a gazdag nyugat-európai országok az utóbbi évtizedben mind politikai, mind pedig gazdasági értelemben szinte minden lehetséges hibát elkövettek, hogy az afrikai (illetve általában a közel-keleti) helyzet katasztrofálissá váljék. Az Irakban és Líbiában történt amerikai és nyugat-európai beavatkozás a teljes káoszba sodorta ezeket az országokat, s egyúttal jól előkészítette a talajt az Iszlám Állam létrejöttéhez. „A Közép-afrikai Köztársaságban a keresztény déliek és a muzulmán északiak között évek óta tartó polgárháború nem egyszerűen csak az etnikai gyűlölködés terméke, hanem a konfliktust az ország északi részén felfedezett hatalmas olajkészlet fölötti rendelkezés megszerzése váltotta ki: Franciaország (a muszlimokkal szövetkezve) és Kína (a keresztényekkel szövetkezve) ottani helytartóik segítségével harcolnak az olajkészletek fölötti kontroll megszerzéséért” (Žižek 2015b: 38).

De még ennél is elszomorítóbb állapotok uralkodnak a Kongói Demokratikus Köztársaságban, amelyet Afrika „sötét bugyrának” neveznek. Manapság Kongó

²⁶ Érdekes, hogy ebben a kérdésben Žižek részben Peter Sloterdijk értelmezését követi, aki passzió-vandalizmusnak nevezte a párizsi zavargásokat, és a posztideológiai korszak tipikus ressentiment-jelenségeként értelmezte. Persze, amíg Sloterdijk a válságból való kiutat a kapitalizmus emberarcúvá tételében látja, addig Žižek a kapitalizmust meghaladó úgynevezett szociális világorradalomra szavaz.

nem létezik egységes államként; az ország számtalan önálló territóriumra esett szét, amelyeket különféle hadurak irányítanak, nemritkán drogfüggő „gyermekkatonák” segítségével. Egy 2001-ben elvégzett ENSZ-vizsgálat egyértelműen kimutatta, hogy a hadurak között olyan fontos természeti kincsek megszerzésért folyik a harc, mint például a koltán, a kobalt, a réz, az arany és a gyémánt. Az etnikai háború homlokzata mögött itt is a globális kapitalizmus kegyetlen profitszerző törekvései húzódnak meg. „A helyzet különös iróniája – mondja Žižek –, hogy az említett fémek olyan high-tech-termékek előállításához szükségesek, mint amilyenek például a laptopok és a mobiltelefonok. Felejtsetek el a helyi lakosság állítólagos barbár szokásait! Ha ebből az egyenletből kihúzzuk a high-tech cégeket, akkor az úgymond vad szenvedélyek irányította etnikai konfliktusok pillanatokon belül kártyavárként dőlnek össze” (Žižek 2015b: 40–41, vö. Várady 2013).

A helyzetelemzésnek ezen a pontján szinte automatikusan felvetődik a következő kérdés: mi lehet a végső kifutása a globális méreteket öltő „migrációs osztályharcnak”? Žižek válaszából voltaképpen egy *maximalista* és egy *minimalista* jövőprogram bontakozik ki. Egyrészt megjósolható, mondja nyilván sokak megrökönyödését kiváltva a szlovén filozófus, hogy amennyiben lemondunk a globális kapitalizmus teremtette világméretű aszimmetriák és kizsákmányolási formák szocialista/kommunista világforradalommal történő meghaladásának opciójáról, akkor ennek nagy valószínűséggel – legalábbis hosszabb távon – az emberiség pusztulása lesz a következménye. De azért addig sem tétlenkedhetünk, amíg elérhető közelségbe kerül a „maximalista program” gyakorlati megvalósíthatósága. S a minimalista program éppen a már napjainkban is megoldandó és megoldható feladatok részletezését tartalmazza. Egyrészt világos, mondja Žižek, hogy lehetetlen kíváncsi lenni, hogy bárki szabadon dönthessen arról, hogy a világnak éppen melyik szegletébe szeretne elköltözni. Ez ugyanis *nem tartozik a védendő alapjogok közé!* (Ebben a kérdésben Žižek álláspontja nem is áll nagyon távol a Lothar Fritze által képviseltől.)

Ahhoz, hogy úrrá lehessünk a migráció teremtette káoszon, összeurópai koordináció és szervezés szükséges: menekülttáborokat kell létesíteni a válságövezetek közvetlen közelében (Törökországban, Libanonban, a szíriai és az észak-afrikai sivatagban), ahol ezeket lehet regisztrálni és digitálisan nyilvántartásba venni. Továbbá biztosítani kell azok szervezett továbbutaztatását, akiknek Európában is lehetőségük van arra, hogy regisztráltassák magukat, és pontosan ki kell jelölni azokat a helyeket, ahová a menekültek áttelepülhetnek. A katonaság az egyedüli aktor, aki (vagy ami) képes egy ilyen – erőszakot igénylő – feladatot szervezeten kivitelezni. Azt állítani, hogy a katonaság bevetésére csak katasztrófa helyzetben vagy a szükségállapot életbe léptetése esetén van lehetőség, egyszerű hazugságnak tekinthető: ha a

sűrűn lakott övezeteken százezrek vonulnak át szervezetlen tömegként, akkor ez már igenis katasztrófahelyzet, és ezt az igazságot Európa lakosságának jelentős része nap mint nap a saját bőrén tapasztalja meg (Žižek 2015b: 77).

De az európai kormányoknak és az összeurópai intézményeknek további sürgető feladatokat is el kell végezniük. Ki kell dolgozniuk a menekültként való elismerés és befogadás egzakt feltételeit. Ki fog befogadni és mennyit? Mikor lehet azt mondani, hogy most már elég a menekültekből? A helyes megoldás „művészete” annak a középútnak a megtalálását jelenti, amely a menekültek kívánságai és az őket befogadni képes országok kapacitása között van. A korlátlan „mozgásszabadság” követelése természetesen illúzió lenne, mivel ilyen jog még a nem menekültek számára sem létezik. Továbbá azzal is számot kell vetni, hogy az Európába igyekvők többsége olyan kultúrából érkezik, amelynek értékei nehezen vagy egyáltalán nem egyeztethetők össze a mi kultúránk értékeivel. Elvben ugyan tetszetősnek tűnhet a kölcsönös toleranciára való hivatkozás, a gyakorlatban mégis működésképtelennek bizonyul ez az elv. Ha egy muzulmán azt mondja, hogy „én egyszerűen nem hallgathatok, ha a prófétát csúfolják”, akkor erre jogosan mondhatja egy német vagy egy dán nő, hogy „én sem hallgathatok, ha a muzulmán nőket csador- vagy burkaviseletre kötelezik”. És ebből a helyzetből legalább két dolog következik, mondja Žižek. „Először is meg kell határozni az irányvonalaknak azt a középértékét, amelyek mindenkire kötelezőek, s nem kell attól félni, hogy ezek nagyon »eurocentrikusaknak« tűnnek. Olyan értékek tartoznak ide, mint a vallásszabadság, az egyén szabadságának védelme a csoportkényszerrel szemben, a nők jogai stb. Másodsorú pedig elengedhetetlen a tolerancia elvének kompromisszumot nem ismerő védelme a szóban forgó irányvonalakon belül található különféle életformákkal szemben. Ha pedig az irányvonalak és a kommunikáció nem bizonyulnak elégséges eszközöknek, akkor a törvény erejével kell fellépni” (Žižek 2015b: 78–79).

Azaz: a liberálisokkal ellentétben, akik mindig a toleranciát és a respektust emlegetik, a szlovén filozófus azt mondja, hogy inkább arra kellene törekednünk, hogy egy olyan harcba vonjuk be a menekülteket és a bevándorlókat, amely mindannyiunk közös ügyéért folyik (harc a magántulajdon mindenhatósága ellen, harc a környezet védelme érdekében, harc az apartheid új formái elleni, harc a tudományos-technikai forradalom mitizálása ellen stb.). Az már ma is jól látható, mondja Žižek, hogy „az előttünk álló nyugtalan korszakban a nemzeti szuverenitás eszméje radikális újradefiniálásra szorul, és az emberiségnek a globális együttműködés új formáit kell megtalálnia” (Žižek 2015b: 82).

Slavoj Žižek mellett a francia Alain Badiou (1937–) számít korunk legtekintélyesebb radikális baloldali gondolkodójának. A „*Régibb a mi bajunk*”. *Gondolatok a 2015. novemberi párizsi öldöklésről* címmel megjelent előadásának szerkesztett

változata hasonló gondolatokat fogalmaz meg a migrációs problémáról és az iszlám terrorizmusról, illetve a megoldás lehetséges irányairól, mint Slavoj Žižek. Badiou tanulmányának mégis van néhány olyan eredeti megállapítása is, amely Žižek írásaiban kevésbé hangsúlyosan jelenik meg, s amelyekre most röviden reflektálni szeretnék.

Badiou az új világrénd struktúrájának bemutatásával kezdi előadását, amelynek fő vonása a *globalizálódott kapitalizmus triumfálása*. Ez a győzelem azonban inkább csak a látszat szintjén tűnik végérvényesnek, mert a csillogó felszín megkaparva hamarosan előtűnnek a csaknem gyógyíthatatlan betegség tünetei is. Igaz, a nemzetállamok nagyon meggyengültek, s ami mint működőképes intézményrendszer megmaradt belőlük, az nagyjából a transznacionális vállalatok „ingyen menedzsmenjként” funkcionál. „Az államok nem egyszerűen a »tőke hatalmára épülnek«, hanem egyre növekvő egyenlőtlenség áll fenn a nagyvállalatok működési szintje és az államok működési szintje között, ami annyit tesz, hogy a nagyvállalatok működése keresztezi az államokét” (Badiou 2016: 28). Az új birodalmi gyakorlatban már végképp eldönthetlenné vált, hogy a nagy nemzetállami célok vagy éppen a nemzetek fölötti multinacionális cégek érdekei mozgatják-e az eseményeket. Nincs ember, aki képes lenne megmondani, hogy a „Nyugat értékeinek a védelme” vagy sokkal inkább az uránium, az olaj, a gyémánt, a kakaó, a banán stb. fölötti rendelkezés érdekei mozgatják-e a francia és az amerikai katonai beavatkozásokat a harmadik világ úgynevezett válságrégióiban. Az „eredmény” azonban önmagért beszél: teljes a politikai és a gazdasági káosz a harmadik világban, s a középosztály folyamatos lecsúszása az első világban. Valójában ezek a fejlemények állnak a világméretű migrációs válság és az „iszlámfasizmus” fokozódó terrorjának hátterében. „Ebből következik, hogy – őszintén szólva – ma az iszlám kárhóztatása egyszerűen nem vehető komolyan. Mindenekelőtt: e fegyveres bandák célja, hogy a kapitalizmus által kirabolt területeket elfoglalják, s ott jövedelmező gengszterizmust hozzanak létre, ami aztán, hogy megnyerje a fiatal lázadók tetszését, a legváltozatosabb spirituális színezetet ölti magára. A vallás, mint bármely más ideológia, ideértve sajnos a forradalmi ideológiákat is, mindig is keveredett a maffia-jellegű gyakorlattal” (Badiou 2016: 36).

Badiou úgy látja, hogy erre a világhelyzetre három, úgynevezett *reaktív szubjektivitás* a válasz, s ezek természetesen egyformán rossz válaszok. Az első a *nyugati szubjektivitás*, amely a folyamatosan lecsúszó európai középosztály válasza. Ez egyúttal önellentmondást magában foglaló válasz, mert egyszerre tartalmazza a nyugati ember kulturális *önelégültségét* és a további lecsúszástól való állandósult *félelmét*. A második rossz válasz a nyugati értékek és a nyugati életmód iránti vonzódás, amely a *migrációs hullám* legfontosabb katalizátora. „A Nyugat iránti vágy semmi egyebet nem jelent, mint vágyódást arra, hogy elhagyhassák az elpusztított övezeteket, s elérjék a mesés nyugati világot, ahol minden oly tökéletes, mert

mindenki elégedett a modern jólét eme csodálatos világában” (Badiou 2016: 38). Azonban a valóság egészen más, mint a remélt álom, s ekkor következik be a harmadik szubjektív reakció, a *nihilizmus*, amely „a bosszú és a rombolás vágyát jelenti” (Badiou 2016: 38). Badiou-t nem foglalkoztatja egy minimalista program kidolgozásának lehetősége (ellentétben Žižekkel). A francia filozófus kizárólag az abszolút emancipációs program, azaz a kommunista világorradalom győzelmének ígézetében él. Hogy a „kommunista projektet” miképpen lehetne a gyakorlatban is kivitelezni? Erre a kérdésre már nem kapunk érdemi választ a szerzőtől.

Összefoglalás helyett

A migrációs válságra való értelmiségi reakciók bemutatásával voltaképpen kettős céloom volt: egyrészt szerettem volna felhívni a figyelmet napjaink talán legfontosabb politikai, gazdasági és kulturális problémájára, illetve arra, hogy egy magára valamit is adó intellektüelnek érdemes a napi publicisztika szintjén túllépve is „tematizálni” ezt az átfogó kérdéskört. Miként már a bevezetőben is említettem, igyekeztem tárgyilagosan bemutatni a különböző álláspontokat. Mégsem a mindenkire kötelező tudományos objektivitás értékének tiszteletben tartása tartott vissza attól, hogy pró vagy kontra egyértelműen elkötelezzem magamat a különböző álláspontok mellett (vagy éppen ellene). Attól sem félek, hogy némelyek majd ilyen vagy olyan politikai elfogultságot olvasnak a fejemre. Valóban zavarban vagyok, mert én sem tudom megmondani, hogy hol van az igazság. Menekült-perspektívából nézve természetesen másutt van, mint befogadói perspektívából nézve. S nagyon is kétséges, hogy ebben az emberi sorsokat súlyosan érintő kérdésben létezik-e olyan, hogy *objektív perspektíva*. Mindössze arra szerettem volna felhívni a figyelmet, hogy a véleményalkotó laikus polgárnak csakúgy, mint a döntéshozó helyzetben lévő politikusnak, egyformán alaposan meg kell fontolnia, hogy miként ítél, és persze miként dönt a migráció által előidézett kérdésekben.

Irodalom

- Badiou, Alain 2016: „Régibb a mi bajunk”. Gondolatok a 2015. novemberi párizsi öldöklésről. Ford.: Balázs Gábor. *Eszmélet* 110: 28.
- Bauman, Zygmunt 2016: *Die Angst vor den Anderen*. Ein Essay über Migration und Panikmache. Ford.: Michall Bischoff. Suhrkamp Verlag.
- Bisson, David 2013: *René Guénon. Une politique de l'esprit*. Paris: Pierre-Guillaume de Roux.
- Camus, Renaud 2016: *Revolte gegen den grossen Austausch*. Schnellroda: Antaios.
- Corm, Georges 2002: *Orient-Occident. La Fracture imaginaire*. Paris: Éditions La Découverte.

- Faye, Guillaume 2000: *La Colonisation de l'Europe - Discours vrai sur l'immigration et l'islam*. Éditions AEncre.
- Faye, Guillaume 2015: *Comprendre l'islam*. Paris: Éditions Tatamis.
- Fritze, Lothar 2009: *Legitimer Widerstand? Der Fall Elser*. Berlin: Berliner Wissenschaft Verlag.
- Fritze, Lothar 2016: *Der böse gute Wille*. Weltrettung und Selbstaufgabe in der Migrationskrise. Berlin: Edition Sonderwege.
- Guénon, René 2006: *A mennyiség uralma és az idők jelei*. Ford.: Buji Ferenc. Kvintesszencia Kiadó.
- Houllebecq, Michel 2016: *Behódolás*. Ford.: Tótfalusi Ágnes. Budapest: Magvető.
- Kiss Lajos András 2016: Féljünk-e a barbároktól? Tzvetan Todorov az európai identitásról. *Liget* 2016/3, 2016/5, 2016/7.
- Lichtmesz, Martin 2016: Der Schriftsteller Renaud Camus und der Große Austausch. In Camus, Renaud 2016: *Revolte gegen den grossen Austausch*. Schnellroda: Antaios.
- Nassehi, Armin 2015: *Die letzte Stunde der Wahrheit*. Warum rechts und links keine Alternativen mehr sind und Gesellschaft ganz anders beschrieben werden muss. Hamburg: Murmann Publishers.
- Scruton, Roger 2005: *A nemzetek szükségességéről*. Budapest: Helikon Kiadó.
- Soral, Alain 2011: *Comprendre l'empire*. Éditions Blanche.
- Szolovjov, Vlagyimir 1999: A három erő. Ford.: Kiss Lajos András. *Napút*, 1999. szeptember: 11.
- Todorov, Tzvetan 1982: *La Conquête de l'Amérique*. Paris: Les Éditions de Seuil.
- Todorov, Tzvetan 1989a: *Face à l'extrême*. Paris: Les Éditions Seuil.
- Todorov, Tzvetan 1989b: *Nous et les autres*. La réflexion française sur la diversité humaine. Paris: Les Éditions du Seuil.
- Todorov, Tzvetan 1991: *Les Morales de l'histoire*. Paris: Éditions Grasset.
- Todorov, Tzvetan 1998: *Le Jardin imparfait. La pensée humaniste en France*. Paris: Éditions Grasset.
- Todorov, Tzvetan 2005: *A rossz emlékezete és a jó kísértése. Mérlegen a XX. század*. Budapest: Nagyvilág Kiadó.
- Todorov, Tzvetan 2008: *La Peur des barbares*. Paris: Éditions Robert Laffont.
- Todorov, Tzvetan 2012: *Les Ennemis intimes de la démocratie*. Paris: Éditions Robert Laffont.
- Várady Judit 2013: Az okostelefon, a koltán és a gorillák. *Szítakötő* 23: 44–45.
- Žižek, Slavoj 2015a: *Blasphemische Gedanken - Islam und Moderne*. Berlin: Ullstein Verlag.
- Žižek, Slavoj 2015b: *Der neue Klassenkampf. Die wahren Gründe für Flucht und Terror*. Berlin: Ullstein Buchverlage.

Az Uvaterv mérnökei a vállalat egyik irodájában 1951-ben. © Fortepan/Uvaterv

Bene Adrián

Értelmiség, bürokrácia, ideológia

Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz
és Sartre marxista társadalomelmélete

Konrád György és Szelényi Iván *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz* című kalandos sorsú könyve nem szorul bemutatásra a (tudás)-szociológiában jártas közönség számára: olyan alpműről van szó, amely négy évtized elteltével is érdemes az újraolvasásra és továbbgondolásra. Az talán kevésbé közismert ma már a közönség számára, beleértve a filozófusokat, hogy az 1960-as években Jean-Paul Sartre sajátos újmarxizmusa, marxista egzisztencializmusa keretében nagyon hasonló kérdésekkel foglalkozott, meglehetősen széles körű társadalomelméleti tájékozottsággal, számos elméletből és szerzőtől merítve, Gramscitól Bourdieu-ig. A hatvanas évektől az egymás sarkában tolongó új meg új társadalom- és humántudományi elméletek trendjei, „boom”-jai és „turn”-jei nem hatottak jótékonyan az idős Sartre recepciójára, egyszerűbb volt újabb gondolatait a korábban kialakult skatulyákban elhelyezni, majd félretenni azokat. Ezért emlékeztetőül felidézzük, hogy Jean-Paul Sartre saját korában elsősorban a populáris egzisztencializmus révén fejtett ki nagy hatást, filozófus szakmai körökben pedig fenomenológiai ontológiájára, *A lét és a semmire* reflektáltak, általában kritikus hangnemben. Az 1950-es évektől Sartre igyekezett beilleszkedni a nyugati marxizmus hagyományába, ezzel együtt a társadalom és az egyén viszonya kezdte foglalkoztatni. Az 1970-es évektől kezdve az ideológusi szereppel együtt fokozatosan feledésbe merült az ideológiamentes pszichológiai és filozófiai munkássága is. Ezt részben korrigálta a fenomenológia reneszánsza az 1990-es évektől napjainkig, marxizmusa azonban nem került újraértelmezésre. Ezért is érdekes lehet az összevetés Szelényi Iván és Konrád György elméletével, az olyan tudásszociológiai szemmel releváns társadalmi entitások vonatkozásában, mint az értelmiség, a bürokrácia és az ideológia.

Sartre az egzisztencializmus és a marxizmus összeegyeztetési kísérletében a pszichoanalízis mellett a társadalomtudományokból is merített, a kulturális antropológiától a mikroszociológiáig. A társadalmi cselekvés szubjektív mozgatórugóinak kutatásában inspirációt jelentett számára Max Weber megértő szociológiája, és nyilvánvalóan ismerte a *Gazdaság és társadalom* uralommal és bürokráciával kapcsolatos gondolatait. Az ideológia kérdése megjelenik irodalomelméletében (*Mi az irodalom?*) és íróéletrajzaiban (különösen a Flaubert-ről írt *Idiot de la famille*-ben), marxista társadalomfenomenológiájában (*Critique de la raison dialectique*), emellett maga is aktív és reflektált ideológiaformáló volt. A témánkra vonatkozó gondolatait legkoncentráltabb formában a *Plaidoyer pour les intellectuels* („Védőbeszéd az értelmiségért”) címen 1972-ben kiadott japán előadásai tartalmazzák (amelyeket 1965 szeptembere és októbere folyamán tartott Tokióban és Kyotóban; Sartre 1972), erre érintőlegesen hivatkoznak is Konrádék, 1973–1974 folyamán írt könyvükben (Konrád–Szelényi 1989: 24). Az első előadás címe: „Mi az értelmiségi?” (*Qu'est-ce qu'in intellectuel?*; Sartre 1972: 11–41), a másodiké „Az értelmiségi szerepe” (*Fonction de l'intellectuel*; Sartre 1972: 43–83), a harmadiké „Értelmiségi-e az író?” (*L'écrivain est-il un intellectuel?*; Sartre 1972: 85–117).

Konrádék – szándékuk szerint – deskriptív társadalomtudományos módszerrel elemzik a gazdaságtörténeti folyamatokat, illetve ezek összefüggéseit különböző társadalmi rétegekkel. Ezért nem tulajdonítanak különösebb magyarázóerőt az értelmiség olyan elemzésének, amelyben az „igazi értelmiségi” szembeállításra kerül valamely osztály partikuláris érdekeinek egyszerű kiszolgálóival, az ún. „hamis értelmiségekkel” vagy „korrumpálódott értelmiségekkel” (Sartre 1972: 72). A háttérben a marxista társadalomelmélet olyan toposzai állnak, mint a már Lenin és a *Történelem és osztálytudat*ot író Lukács által is tematizált párt-tömeg viszony (spontaneitás vagy élcsapat, osztálytudat, ágencia a forradalmi cselekvés kontextusában) és Gramsci organikus értelmiség koncepciója. A közös marxista társadalomelméleti háttér eredményeként Sartre és Szelényiék koncepciója között a fontos különbségek ellenére találhatunk figyelemreméltó párhuzamokat is. Hatástörténeti szempontból nehezen megállapítható, hogy az egyébként közismert Sartre gyakorolt-e elméleti hatást a szerzőkre, a már említett, inkább kritikus utalást leszámítva. Mindkettő osztozik azonban Max Weber örökségén és a tőle – Lukácsnak köszönhetően – nem teljesen független nyugati marxizmus hagyományában, és szerves részét képezi a neomarxista társadalomkritikai diskurzusnak.

Értelmiség

Szelényiék könyve az értelmiségelméletek és a marxi gyökerű tudásszociológia vonatkoztatási keretében teszi elméleti reflexió tárgyává a kelet-európai értelmiségi tapasztalatot. Ez pedig a függetlenedés folyamatának olyan tapasztalata, amelyet a nyugat-európaiótól eltérő gazdasági-társadalmi fejlődés – a racionális redisztribúció modellje – tett lehetővé, akár az állami bürokrácia, akár a munkásmozgalom keretei között (Konrád–Szelényi 1989: 26). Tézisük szerint az értelmiség más osztályok kiszolgálójából olyan önálló osztállyá szerveződött, amely saját érdekeit képes érvényesíteni, a szocializmus pedig ehhez kiváló ideológiai álcázást biztosít. Ilyen körülmények között a kultúra termelésére és átadására hivatott értelmiség, amely egyben a társadalmi célok termelését és átadását is végzi, képes saját érdekeit össztársadalmi érdekként tálalni (Konrád–Szelényi 1989: 27) – tehát a polgári értelmiséghez hasonlóan a partikulárist univerzálisként feltüntető ideológiát termel egy uralkodó osztály számára, csakhogy ez az osztály valójában már ő maga. Ez az osztályfogalom nem a marxi osztályharcelmélet keretében képzelendő el, még csak nem is Max Weber osztályfogalma alapján, hiszen azok a tőkés kizsákmányolást, illetve az önszabályozó piacot felváltó szocialista redisztribúció keretei között nem is lennének értelmezhetőek. A megoldást a szerzők Polányi Károly gazdasági integrációs modelljében látják, amely a reciprocitás és a csere alternatívájaként a redisztribúciót mint integrációs formát is magában foglalja.

Sartre más okból veti el a hagyományos marxi osztályfogalmat. A nyugati marxizmus diskurzusában az ortodox gazdasági redukcionizmusra és az unikauzális alap-felépítmény viszonyfelfogásra adott kritika volt az ideológia konstitutív szerepének hangsúlyozása, ezzel együtt az értelmiség (ön)felértékelése, valamint a nem munkahelyi viszonyok, a mindennapi kultúra antropológiai-szociológiai figyelembevétel. Sartre tévesnek tartotta a marxi osztályelmélet gazdasági fókuszát és homogenizáló jellegét, ehelyett a csoport viszonyait és dinamikáját kutatta, a munkamegosztásban elfoglalt pozíció mellett figyelembe véve a mindennapi élet személyes viszonyait. Az értelmiséget sem osztályként határozza meg, nagyobb hangsúlyt helyezve az értelmiségiek társadalmi, politikai, ideológiai rétegzettségére, némiképpen hasonlóan az eredeti marxista felfogáshoz, amely szerint az értelmiség osztályok közötti réteg. Ennek ellenére mind Sartre, mind Szelényiék a marxi osztályelméletet próbálják pontosabbá tenni. Sartre azonban még ragaszkodik a fiatal Marx emancipatorikus humanizmusához, erősen normatív, ha úgy tetszik, ideologikus elméletalkotóként. Ebből fakad, hogy az értelmiségi Sartre szerint ugyan „olyasvalaki, aki túlterjeszkedik a kompetenciáján és olyanba ártja magát, ami nem rá tartozik” (Sartre 1972: 12), de társadalomkritikai funkciót tölt be valamilyen erkölcsi vagy éppen marxista keretelméletre támaszkodva (Sartre 1972: 13). Sartre számára az értelmiségi a Colin Clark-i *tercier* szektor tagjaként

(Sartre 1972: 16) jellemzően kispolgár, aki hiába is szeretne a munkásosztály organikus értelmiségévé válni, erre képtelen az övétől eltérő iskolázottsága, ideológiai beágyazottsága miatt (Sartre 1972: 65). A „tudás technikusai”, „specialistái” közül nem mindenki értelmiségi, de az értelmiségiek csakis közülük kerülnek ki – állítja Sartre (1972: 17). Ettől függetlenül az értelmiségi feladata a partikularitással szembevetni az egyetemeset az ideológia síkján, vagyis segíteni az elnyomottak öntudatra ébredését (Sartre 1972: 68). (Erre az ideológiával kapcsolatban visszatérünk.) Amennyiben szembe mer nézni az elnyomó osztállyal való összefonódásából eredő ellentmondással, és felvállalja az egyetemes érdekek képviselőtét saját partikuláris érdekei ellenében is, akkor válik értelmiségivé, mert hiszen annak tulajdonképpeni feladata a reflexió és a bíráló (Sartre 1972: 38). De mivel nem válhat semelyik osztály organikus értelmiségévé, legfeljebb elméletadójjá vagy hamis értelmiségivé, Sartre levonja a következtetést, hogy az értelmiségi valójában nem képviselhet senkit (Sartre 1972: 67). Gramsci organikus értelmiségije tehát lehetetlenség. Ezt továbbgondolva már nem is járunk messze Szelényiék tételétől, miszerint az értelmiség saját érdekeit érvényesíti – nem pedig más osztályokét.

További hasonlóság a két elemzés között, hogy mindkettő hangsúlyozza (ha nyilván nem is bourdieui terminológiával és mélységgel) a kulturális tőkével való ellátottságot és annak státuszbeli előnyökre, társadalmi és gazdasági tőkére konvertálhatóságát (Sartre 1972: 30). Szelényi egy későbbi írásában (Szelényi 1990a) a kulturális tőke elméleteire (Gouldner és Bourdieu) reflektálva az emberi tőke és az újosztály-elméletek vonatkozásában hasonló distinkciót tesz, mint amit kritizál *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz* lapjain Sartre és a baloldali értelmiségelméletek kapcsán. A magasan képzettek emberi tőkéje eszerint pusztán a kizsákmányolás „alvállalkozóivá” teszi őket, az ezzel általában együtt járó kulturális tőke révén azonban egyben „szimbolikus uralmat is gyakorolnak, elméleti tudást termelnek, ennél fogva részt vesznek a kritikai nyelv kultúrájában” (Szelényi 1990a: 102). Minél erősebb, több ez a kulturális tőke, annál valószínűbb, hogy megkérdőjelezi a fennálló hatalmi rendet, és önálló hatalmi törekvésekkel lépnek fel (Szelényi 1990a: 103). Érdekes párhuzam, hogy az értelmiségről szóló könyvében Sartre az „héritiers” (örökösök) szó kurziválásával jelzi, hogy támaszkodik Pierre Bourdieu akkor frissen (1964-ben) megjelent *Les Héritiers: Les étudiants et la culture* („Az örökösök: a tanulók és a kultúra”) című könyvére, amely a családi kulturális háttér és az iskolai sikeresség közötti összefüggést mutatja be.

Sartre elemzésének ez a rétege az általa „igazi értelmiséginek” nevezett kategóriára vonatkozik, többször kifejti azonban, hogy a tudás specialistái általában a kizsákmányoló osztálytól függenek egzisztenciájukban, részesülnek annak hatalmából, cinkosává és ideológiai támaszává válnak, tehát nem is lehetnek valódi értelmiségiek. Sartre ennél látszólag nem jut tovább az új osztályelméletek irányába,

talán mert saját kapitalista társadalmának értelmiségi tapasztalatából indul ki, Szelényiek viszont a szocializmus és a kelet-európai társadalomfejlődés ismeretében elemzik az értelmiség társadalmi helyzetét.

Meglepő módon mégis hasonló megállapításokat olvashatunk az értelmiség strukturális pozíciójáról Szelényieknél is. Szelényiek bírálják az értelmiség önálló érdekartikulációját negligáló marxista elemzéseket, amelyekben az értelmiség csak semleges közvetítőeszköze, technikai kivitelezője az általa megfogalmazott ideológiáknak (Konrád–Szelényi 1989: 22). Sartre számára pedig az értelmiségi olyan ember, aki tudatosítja magában és a társadalomban az ellentétet a gyakorlati igazságok kutatása és az uralkodó ideológia között (Sartre 1972: 40–41). Nem passzív végrehajtó, képes az ideológiai önreflexióra, mindez pedig levezethető sajátos szellemi tevékenységéből és erre épülő kultúrájából, attitűdjeiből. Ez az ideológia totális hatókörének örök marxista ismeretelméleti, tudásszociológiai és társadalomelméleti kérdését veti fel újra. A partikularitáson, a részérdekeken való felülemelkedés lehetőségével kapcsolatban Szelényiek Mannheim ún. utópikus tudatát és szabadon lebegő értelmiségi koncepcióját is bírálják (Konrád–Szelényi 1989: 24). Ez látszólag Sartre fenti szavaira is érvényes, a képet azonban árnyalja, hogy ő az értelmiségit mindig történelmileg és társadalmilag konkrét termékként gondolja el, aki azonban képes ezt a feltételezettséget tudatosítani és ezáltal szituációját megkérdőjelezni (Sartre 1972: 46–47). A külső interiorizációjának és a belső reexteriorizációjának *A szellem fenomenológiája* spirálszerű megismeréseméletét idéző folyamata az ellentétek dialektikája – ezt helyezi tulajdonképpen a hamis univerzalitás ideológiáján felülemelkedő értelmiségibe mint konkrét egyedi egyetemesbe Sartre (1972: 48). Sartre elképzelésének lehetőségfeltételei ugyan vitathatók, de olyan értelemben Szelényiek Mannheimet és Sartre-t látszólag egy kalap alá vevő kritikája nem jogos, hogy intenciója szerint Sartre elmélete nem vonja ki az igazi értelmiségit sem a kritikai tudásszociológia hatásköréből, ellenkezőleg, folyamatosan feltételezi az őket kondicionáló érdekviszonyok reflexióját. Mondhatjuk, éppen Szelényi és Konrád műve a bizonyíték arra, hogy Sartre értelmiségije lehetséges.

Ugyanakkor Szelényiek perspektívájából az értelmiség nem-fogalmának értelemadó, célkijelölő transzcendenciája megkérdőjeleződik, folyamatos konfliktusba kerülve az értelmiség genetikus fogalmában foglalt partikuláris érdekekkel (Konrád–Szelényi 1989: 28–29). Sartre valóban a pozitív ideológiai funkciót, az új egyetemesség megteremtését várja az értelmiségitől. Az pedig a fiatal Marx antropológiáját jellemző szabadság, kölcsönös elismerés, elidegenedésmentesség jegyében fogalmazódik meg, tehát valóban kizárólag a nembeliség (Gattung) alapján (Sartre 1972: 51, 57).

Az értelmiség transzcendenciája és történeti meghatározottsága közötti ellentmondások rendszerével kapcsolatban Konrád és Szelényi kísértetiesen hasonló

következtetést fogalmaz meg, mint Sartre az ellentmondások értelmiségi tudatosításával kapcsolatban. Érdeemes hosszabban idéznünk Szelényiek szövegét: „Az értelmiségi létnek egy fontos sajátossága, hogy ez az ellentmondás tudatosul benne, s megismerő katarzisének egyik forrása lesz. Skizoid volta társadalmi létének ket-tősségből ered: fejlődéstörténete különböző jellegű és gyökerű tudathasadások története. Részérdekeket egyetemessé növeszt ideológiáiban, majd leleplezi az ideológiáknak a partikularitását” (Konrád–Szelényi 1989: 41). Az ezután következő elemzés az értelmiségi érdekek érvényesítési formáiról nem cáfolja tehát a transzcendencia lehetőségét, fenntartva az társadalmi-ideológiai feltételezettségre való rátekintés és reflexió lehetőségét. Sokkal inkább leír egy folyamatot, amelynek keretében mégsem valósulnak meg a meghirdetett egyetemes értékek, méghozzá azért, mert ezek örve alatta az értelmiség saját partikuláris érdekeit érvényesíti bizonyos történelmileg-társadalmilag konkrét szituációkban. Ennek feltárása teszi Szelényiek művét a tudásszociológia megkerülhetetlen alpművévé.

Bürokrácia

A kommunista párt bürokratikus új kizsákmányoló osztállyá válását Milovan Gyilas az *Az új osztály* című, 1957-ben illegálisan – Szelényiek kéziratához hasonlóan – külföldre csempészve kiadott könyve leplezte le először „belülről”. Gyilas mint kommunista partizán, majd vezető jugoszláv pártideológus mindenkinél hitelesebben fogalmazhatta meg az 1956-os magyar forradalom leverésének, majd pedig az egész kommunista rendszernek a kritikáját. Műve inspirálta Szelényieket, és nem kizárt, hogy Sartre *Critique de la raison dialectique* című művének is ihletője volt. Előbbit igazolják Szelényi 1986-os visszatekintő szavai *A kelet-európai újosztálystratégia távlatai és korlátai* című írásában (Konrád 1990b: 53). „Elfogadtuk DÍlas alaptételét, hogy a szovjet típusú társadalmakban a sztálinizmus alatt a bürokrácia uralkodik” – írja Szelényi, említést téve aztán a terminológiai nézetkülönbségről azt illetően, hogy lehet-e ezt osztálynak nevezni (Szelényi 1990b: 53). Emellett a sztálinizmusra érvényes elemzést tovább kellett gondolni a poszt sztálinista szocializmus viszonyai között. Albert Parryhez hasonlóan Szelényiek is az értelmiség és a bürokrácia összeolvadását diagnosztizálják. „Úgy véltük, maga a bürokrácia is változik. Kevésbé archaikus, racionálisabb lett – intellektualizálódott. Az értelmiségiek ugyanakkor bizonyos fokig bürokratizálódtak. A bürokraták és az értelmiségiek így együtt alkották az új, egységes, uralmon lévő osztályt” – olvashatjuk (Szelényi 1990b: 54). A 1963 és 1968 közötti kelet-európai helyzetre érvényes diagnózis társszerzője 1986-ban már igazat ad Gyilasznak, konstatálva, hogy a bürokrácia mégsem volt hajlandó összeolvadni az értelmiséggel. Ezt jelezte a hruscsovi

oldódás után a prágai tavasz leverése 1968-ban, majd a lengyel, végül a magyar fejlemények: a reformértelmiséget a káderelit és a politikai rendőrség mindenhol visszaszorította (Szelényi 1990b: 68–70).

Érdeemes tehát felelevenítenünk Gyilasz fő tételeit. Először is a kommunista forradalom történelmi újdonsága, hogy nem azok lettek a haszonélvezői, akik nevében végrehajtották, hanem a bürokrácia, vagyis maga a párt (Gyilasz 1989: 8). Ezzel függ össze a másik kétes értékű nóvum: „Az ő forradalmuk volt az első a történelem folyamán, melyben a forradalmárok a győzelem bekövetkezése után [...] az általuk vallott és beigért szociális renddel szemben a szó legteljesebb értelmében ellentétes társadalmi viszonyokat építettek ki” (Gyilasz 1989: 10). A pártbürokrácia a háttérből irányítja és ellenőrzi az államot, a törvényeket, a közigazgatást, a társadalmi életet, magához ragadva a nemzeti javakat. Ezért ez a pártbürokrácia tekinthető „egy új uralkodó és kizsákmányoló” osztálynak (Gyilasz 1989: 11).

Gyilasznál egyértelmű, hogy a szocialista országok bürokráciáiban nem a szakmai rátermettség és az ilyen jellegű hatékonyság a kiválasztási szempont, még a gazdaság irányításában sem, hanem a dogmatizmus, a hatalom mint önérdék (Gyilasz 1989: 28). A Max Weber bürokrácia- és uralomelemzéseit használó Szelényiék viszont az árszabályozó piac mellett a racionális redisztribúcióra is kiterjesztik ezen elemzések hatókörét, szembeállítva az ázsiai típusú tradicionális redisztribúcióval. A kapitalizmussal szemben az államszocializmusban a többletjavak feletti rendelkezési jog (vagyis ez esetben a központi újraelosztás) legitimitását a tőketulajdon helyett az ideológiai közmegegyezés adja (Konrád-Szelényi 1989: 71). Az uralom bürokratikus legitimitációját a modernitás velejárójának tekintő Max Weber Sartre-ra is nagy hatást gyakorolt. A *Critique de la raison dialectique* a csoport alakulásának, fennmaradásának és bomlásának folyamatát elemezve olyan weberi fogalomkészlettel dolgozik, amelyben a csoport szempontjából meghatározó az eskü, a kényszer, a szervezeti cselekvés megkövetelte szabályok és funkciók, az intézményesülés, a fegyelem, a szankciók szerepe. A *Gazdaság és társadalom* főfogalmai mind a bürokráciához kapcsolódnak, ez viszont Sartre szemében a széthullás előzménye, hiszen a bürokrácia kifejlődése már a szerialitáshoz való visszatérést jelenti. Sartre könyve Weberre támaszkodva a szervezetszociológiát emeli a dialektikus társadalomfilozófia szintjére, mindeközben pedig mintha folyamatosan a sztálini pártállam lebegne a szeme előtt az egység modelljeként, nem véletlenül egészíti ki a bürokrácia leírását a személyi kultusz funkciójának elemzésével – minden bizonnyal erős kritikai szándékkal, tekintve, hogy 1956 után szembehelyezkedett a sztálinizmussal, és ekkoriban kezd dolgozni műve 1960-ban megjelent első kötetén. Tehát annak ellenére, hogy az új osztály elméletek nem hatottak rá bizonyíthatóan, a trockista bürokratizmus-kritikát ugyanabban az irányban haladta meg, mint akár Gyilasz, akár Szelényiék: a rendszer lényegéről

mutatta ki, hogy ellentétes saját fennenn hirdetett céljaival. Ez Sartre olvasatában az elnyomás és az elidegenedés megszüntetése, a kölcsönösségi viszony és a szabadság megteremtése a közösségben.

Ideológia

Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz az ideológiát a hagyományos „hamis tudat” felfogás jegyében az uralmi legitimáció álságos eszközének tekinti. Gyilasz a kötelező ideológiai egység lenini-sztálini elvét emeli ki a kizsákmányoló pártállammal kapcsolatban, tehát szintén a valódi érdekviszonyokat elleplező uralmi eszközként értelmezi az ideológiát (Gyilasz 1989: 20). Az ebből következő „vak elfogultság” és agresszív dogmatizmus ugyanaz a jelenség, amit Sartre elemzett előbb filozófiai megközelítésből a *Materializmus és forradalomban*, majd az ötvenes évek eleji pártkonform intermezzója után a *Sztálin fantomjában*. Később azonban Sartre az értelmiség és az ideológia pozitív szerepéről is említést tesz, amennyiben emancipatorikus és egyetemes célokat fogalmazhat meg. Szelényiekhez hasonlóan az értelmiség és az ideológia elemzésében Sartre is jelzi a történelmi távolságot a tökéletes polgárság előretörésének időszakához képest. Gramsci organikus értelmiség fogalmát is kizárólag erre a korszakra tartja használhatónak, a polgári származású, a polgárság sikerét ideológiailag segítő értelmiséggel kapcsolatban. Ők – és az általuk megalkotott polgári humanizmus (amely hamis egyetemességként az embert a polgárral azonosítja) – valóban kifejezték osztályuk „objektív szellemét” (Sartre 1972: 23–24). Ennek ellenére a hamis egyetemesség ideológiáját alkották meg, a polgárság uralmát szolgálva. Tudásszociológiai nézőpontból ennek egyik eredménye az analitikus gondolkodásmód és az individualizmus elterjedésével a társadalmi atomizálódás, amely megint csak könnyebbé teszi az egyének alávétését az uralomnak (Sartre 1972: 22).

Az ideológia általában mítosz, amely valamely osztály érdekeit szolgálja, annak osztálytudatát fejezve ki (Sartre 1972: 17) – de nem szükségszerűen csak partikuláris képe a világnak. Emellett figyelembe kell vennünk, hogy míg a középkori pap egy ideológia őre, az újkor tudósa már nem ezt tekinti feladatának (Sartre 1972: 19), mégis hasonlóan átfogó világképet honosít meg (a tudományos-technikait) az analitikus módszer alkalmazásával (Sartre 1972: 20).

Sartre az értelmiség ideológiai funkciójával és ideológiai előfeltételezettségével kapcsolatban hangsúlyozza, hogy a tudás technikusainak képzése ideológiailag is szelektív, a szaktudás átadása mellett egyúttal az uralom szolgálatára készítik fel őket. Gramsci Sartre által idézett szavaival ők „a felépítmény funkcionáriusai” (Sartre 1972: 26–27). Részesülnek tehát a hatalomból, cserében az uralkodó osz-

tály érdekeinek megfelelő ideológiai partikularizmus jegyében kell a társadalom számára az értékrendet formálniuk és átörökíteniük, így szolgálva az uralom stabilitását. Ez az ideológiai szerep az értelmiségiek elidegenüléséhez vezet, hiszen tőlük idegen célok eszközeivé válnak, amelyeket tilos megkérdőjelezniük (Sartre 1972: 31). Mint korábban az értelmiségi definíciójával kapcsolatban már említettük, akkor válnak igazi értelmiséggé, ha tudatosítják ezt az ellentmondást (Sartre 1972: 40–41).

Ezt követően kell felismerniük pozitív ideológiai feladatukat: nekik kell létrehozniuk az értékek szintjén az „egyetemest” (Sartre 1972: 57). Ez a gyakorlatban az elköteleződés vállalását jelenti minden olyan esetben, amikor egy csoportot kizsákmányolnak, elnyomnak – természetesen mindig az elnyomottak oldalán állva (Sartre 1972: 58). Az igazi értelmiségi tehát szükségszerűen baloldali, mert az elnyomottak képviselője az egyetlen lehetőség az – elnyomó – ideológia alóli függetlenedésre, tekintve, hogy az elnyomottak pusztán léte cáfolja az ideológia hazugságait (Sartre 1972: 61).

Sartre szerint azonban az elnyomottak felszabadításának az uralmi ideológia alól nem egy újabb mítosz által kell megvalósulnia, hanem a kizsákmányolt helyzet megvilágításával, ami lehetővé teszi a változást szolgáló célok és praxis megalkotását (Sartre 1972: 68). Sartre ezen a ponton visszajut a marxizmus kissé spekulatív teleológiájához, amelyben az erkölcsi normativitás az elmélet leíró erejét háttérbe szorítja. Természetesen nemes cél az elnyomás, a kizsákmányolás, az elidegenedés, az egyenlőtlenség felszámolása (Sartre 1972: 68), de ennek az útja nem látszik világosan. A kritikai értelmiség elé Sartre által tűzött kettős feladat mintha ehhez kevés lenne, mind elméletileg, mind az eddigi tapasztalatok alapján. A két feladat a folyamatos önkritika és az elnyomottakkal való tevőleges együttműködés (Sartre 1972: 70–71). Az igazi értelmiség és a forradalmi ideológia ezen koncepciója nem veszi figyelembe az értelmiség önös érdekeit, amelyek az uralmi pozícióhoz kötik őket, szemben Sartre útmutatásával és tevőleges példaadásával.

Összegzés

A normativitás és a deskriptivitás eltérő súlya Sartre és Szelényiék értelmiség- és ideológiafelfogásában nyilván az eltérő diszciplináris kiindulópontból és társadalmi tapasztalatokból ered. Ennek ellenére az értelmiségben rejlő kritikai potenciált az értelmiség rosszhiszeműségét leleplező Szelényiék sem zárják ki, sőt mint mondtuk, éppen saját művükkel adnak példát erre. Figyelemreméltó párhuzam, hogy ugyan Sartre esetében nem egyértelmű az új osztályelméletek hatása, a Szelényiékkel közös Max Weber-i gyökerek hasonló végkövetkeztetésekhez vezetnek a pártbüro-

rácia elemzésével kapcsolatban. Mindazonáltal az elmélettörténeti összehasonlító elemzésen túl a két – részben neomarxista – koncepció felelevenítésének a jelen megváltozott politikai, társadalmi, ideológiai viszonyainak elemzésére nézve is lehet revelatív ereje. Szelényi utólagos belátása, miszerint Gyilasznak volt igaza, és a pártapparátus végül nem fogadta magába az értelmiséget, újragondolható a megváltozott politikai berendezkedés ellenére kialakult mai hatalmi struktúra bürokráciájának viszonylatában.

Véleményem szerint tehát az 1970-es években felvetődött kérdések ma is megfontolásra érdemesek, ha az értelmiség társadalmi helyzetét és annak változásait kívánjuk felmérni, például a jelen és a rendszerváltozás utáni évtizedek viszonylatában. Az ideológiai alávetettség és megosztottságok, ezek hatalom általi fenntartása és erősítése olyan jelenségcsoport, amelynek vizsgálata túlmutat a szociológia eszköztárán, inkább a kritikai diskurzuselemzés, az ideológiai-kritikai jellegű tudás-szociológia körébe tartozik. A kritikai értelmiség útja az üzleti szférába és mellette helyette egyre inkább az állami bürokrácia állományába vagy éppen a társadalmi mobilitás és az esélyegyenlőség problémái az oktatásban és a munkaerőpiacon – mind olyan empirikus szociológiai módszerekkel vizsgálható folyamatok, amelyek megalapozást biztosíthatnak az általánosabb, értékelő jellegű elemzéshez. Ennek keretében kell újragondolnunk az örök társadalomfilozófiai dilemmát, miszerint lehetséges-e a társadalom minden tagjának emancipatorikus érdekképviselője a hatalom, illetve az értelmiség részéről, vagy pedig az egyetemesség sartré-i humanizmusa helyett a szerencsésebb helyzetben lévő rétegek pozíciójának támogatásában kell kimerülnie az ideológia és az értelmiség szerepének, mintegy az uralmat szolgáló bürokrácia részeként.

Irodalom

- Gyilas, Milovan 1989: *Az új osztály*. Társadalmi Valóság – Nemzeti Önismeret 1989/5. (Budapest: BME GK Dr. Münnich Ferenc Kiváló Kollégium, belső használatra).
- Konrád György – Szelényi Iván 1989: *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz*. Budapest: Gondolat.
- Sartre, Jean-Paul 1972: *Plaidoyer pour les intellectuels*. Paris: Gallimard.
- Szelényi Iván 1990a: Túl a kulturális tőkén: a szimbolikus uralom elmélete felé. In Szelényi Iván: *Új osztály, állam, politika*. Budapest: Európa Könyvkiadó. 99–135.
- Szelényi Iván 1990b: A kelet-európai újosztály-stratégia távlatai és korlátai: Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz önkritikus felülvizsgálata (1986–1987). In Szelényi Iván: *Új osztály, állam, politika*. Budapest: Európa Könyvkiadó. 51–99.

POLITIKATUDOMÁNYI SZEMLE

2017/2

XXVI. évfolyam

HIBRIDIZÁCIÓ

- *Bozóki András–Hegedűs Dániel*: A kívülről korlátozott hibrid rendszer. Az Orbán-rezsim a rendszertipológia tükrében

VÁLASZTÁS ÉS AMI UTÁNA JÖN

- *Papp Zsófia*: Mutasd a kampányod, megmondom ki vagy. Kampányperszonalizáció és képviselői tevékenységek Magyarországon

RADIKALIZMUS EURÓPÁBAN

- *Hajdú András*: Európa nacionalistái egyesülhetnek? A radikális jobboldal képviselőcsoportjai az Európai Parlamentben

POLITIKAELEMÉLET

- *Horváth Szilvia*: Demokrácia: Lehetőségek és korlátok

ESZMETÖRTÉNET

- *Szakáli Máté*: Az iszlám és a nyugat viszonya a „muszlim Luther Márton” gondolkozásában. Abdel-Karím Szorús főbb nézetei vallásról és demokráciáról

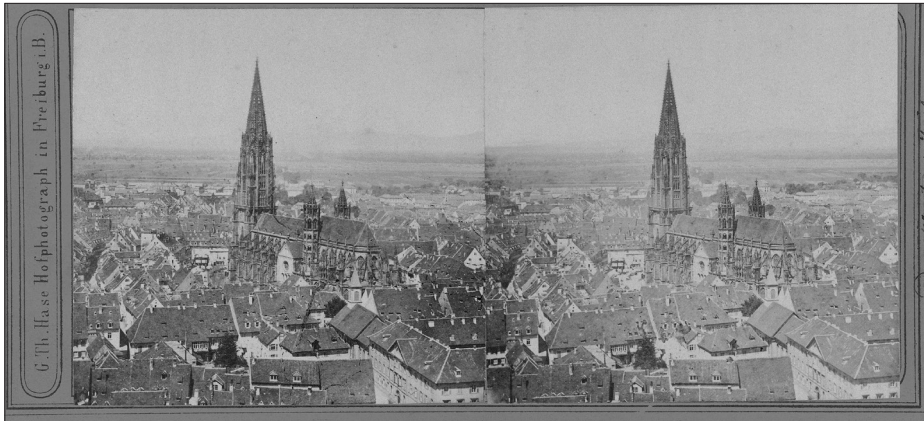
KITEKINTŐ

- *Antal Attila*: A populizmus vizsgálata demokráciaelméleti perspektívában

RECENZÍÓ

- *Bósz Anett*: Politikai rendszerek háborúja – csillagok közt a jövőnk? (*Tóth Csaba: A Sci-fi politológiája*)
- *Farkas Tamás*: (Állam)kapitalizmus haveri alapokon (*Minxin Pei: China's Crony Capitalism: The Dynamics of Regime Decay*)

KÖNYVFIGYELŐ

Freiburg im Breisgau-i látkép az 1890-es évekből. © Rijksmuseum/Amsterdam

Szalai Zoltán - Zuh Deodáth¹

Beszélgetés Odo Marquarddal

Az itt olvasható interjúban a közelmúltban elhunyt filozófus, Odo Marquard (1928, Stolp, Pomeránia; ma Słupsk, Lengyelország - 2015, Celle, Alsó-Szászország), Joachim Ritter tanítványa és egykori aszisztense vall tanulmányairól, indulásáról és azokról az emberekről, akiket személyes kötöttségei és szakmai pályája szempontjából jelentősnek ítélt. A beszélgetés kulcskérdései a Freiburg im Breisgau-i egyetemi környezetre és Szilasi Vilmosra (1899-1966) vonatkoznak. Az Edmund Husserlnél és Martin Heideggernél is tanuló Szilasi 1947-től Freiburgban az oktatástól eltiltott Heidegger katedráján annak helyettese volt tiszteletbeli professzorként. Szilasi a századelő budapesti értelmiségének emigránsaként egészen más szellemiséget képviselt a feketeerdei egyetemen, mint a német akadémiai környezetben szocializálódott filozófusok.

A beszélgetésben többször előkerül a Ritter-tanítványok viszonya a marxista szerzőkhöz és a hatvanas évek végének német baloldali mozgalmához. Végül Marquard általánosabb érelemben vett filozófiai elveiről és a filozófiatörténet művelése iránti elkötelezettségéről is vall. Az interjú zárásában amellet teszi le a voksát, hogy a filozófia művelése nemcsak bizonyos témák iránti érdeklődést és elkötelezettséget jelent, hanem az érvelés és az értelmezés egy olyan formáját is megköveteli, amely elválaszthatatlan a filozófiát művelő személytől és az ő világban betöltött szerepétől, így pedig folyamatosan változik és kihatással van a témák választására is.

¹ Az interjút Zuh Deodáth jegyezte le és fordította, és Szalai Zoltán jegyzi kontrollfordítóként. A jegyzeteket Zuh Deodáth írta.

A beszélgetést Szalai Zoltán készítette 2007. november 21-én Gießenben, a németországi Hessen tartományban. Odo Marquard ekkor 79 éves volt. Az eredeti német nyelvű szöveg Szilasi Vilmosra vonatkozó részletei már nyomtatásban is megjelentek (Szalai 2017: 186–188).² Az itt olvasható interjú a beszélgetés teljes szövegének szerkesztett változata, amelyben az ismétléseket, redundáns részeket elhagytuk, illetve azokra a részekre koncentráltunk, amelyek filozófia- és kultúr-történetileg a közönség számára lényegesek lehetnek.

*

Szalai Zoltán: Bevezetéképpen freiburgi tanulóéveinek szeretnék kicsit jobban utána-járni és elsősorban Szilasi Vilmosról és hatásáról kérdezni. Diákként éreztek-e valamit azokból a konfliktusokból, amelyek Szilasi körül alakultak ki Freiburgban? Gondolom, ha ezek a konfliktusok valóban jelentősek voltak, akkor annak nyoma maradt a diákokban is.

Odo Marquard: Amennyiben erről Hermann Lübbét³ kérdezte volna, aki politikailag sokkal éberebb volt, mint mi, akkor most más válaszokat kapna. De számunkra ez nem volt probléma. Még akkor sem, ha észrevettünk bizonyos nehézségeket. Maga Max Müller⁴ is megnyilvánult ezekben a kérdésekben, hiszen például láthatóan voltak nehézségek Struve⁵ habilitációja körül, aki akkoriban a fakultás egyik magántanára volt. De a dolgok ilyen állása iránt én már csak azért sem érdeklődtem, mert nekem Struve szakemberként nagyon unalmas volt. Nem volt vele semmi bajom, egyszerűen nem volt érdekes számomra, és három szemeszter alatt nem is sikerült igazán tisztességes ítéletet formálnom róla. Müller és Szilasi között biztosan voltak súrlódások. Csupán spekuláció, de úgy tudom, hogy

² Marquardról és generációjának filozófusaihoz való viszonyáról részletesebben szintén itt olvashatunk. Marquardtól magyarul eddig a következő szövegek érhetők el: Marquard 1995, 2001. A német nyelvű Szilasi-monográfia magyar recenziója megjelent folyóiratunkban: Varga 2017.

³ Hermann Lübbe (1926–), a Joachim Ritter köré szerveződő filozófiai iskola tagja, a német politikai eszmetörténet egyik legfontosabb kortárs képviselője, a konzervatív-kritikai politikai esszé jelentős alakja. Marquarddal Freiburgban és Münsterben voltak diáktársak.

⁴ Max Müller (1906–1994), filozófus, freiburgi rendes egyetemi tanár, Edmund Husserl, Martin Heidegger és a történész Friedrich Meinecke tanítványa, kulcsterülete a történetfilozófia volt. 1954-ben az ő irányításával szerzett doktori címet Odo Marquard Freiburgban a *Zum Problem der Logik des Scheins im Anschluß an Kant. Über Möglichkeiten und Grenzen einer kompromittierenden Genealogie der Metaphysik* [A látszat logikájának problémája Kant művei alapján. A metafizika kompromittált genealógiájának lehetőségei és határai] című értekezéssel (a disszertáció később *Skeptische Methode im Hinblick auf Kant* [Szeptikus módszer – kitekintéssel Kantra] címmel jelent meg – Freiburg/München: Alber, 1958).

⁵ Wolfgang Struve (1917–2011).

Müller asszisztense, Heinrich Rombach⁶ és Szilasi között volt valami konfliktus. 1949–1950-ben, az első két szemeszter alatt egyenesen az volt az érzésem, hogy Szilasi egyfajta társutas volt. Ez utána megváltozott, amikor 1954-ben visszatértem, hogy Müllernél ledoktoráljak. Szilasi volt a dolgozatom korreferense, így aztán közös ítéletre kellett jutniuk. Az volt az érzésem, hogy esetükben én voltam a békebíró. Mindenesetre a hangulat Szilasi, Müller és én között kiváló volt abban a félévben. Ha jól emlékszem, egy kollokviumot is tartottunk közösen Kantról és *Az ítélőerő kritikájáról*, amelyben megpróbálkoztunk a kanti filozófia visszafelé olvasásával. A kiindulópont az volt, hogy a magában való dolog fogalmát mindannyian ismerjük, de senki sem tudja igazán hova tenni, így pedig elsőbbséget kellene adnunk az érdek nélküli tetszésnek Kant értelmezésében.

Az én doktori fokozatom volt egyébként az első Freiburgban a második világháború után, amelyet *summa cum laudéval* ítélték oda. Meg is voltam lepődve, hiszen a filozófusok általában nem adnak *summákat*, ahogy – némi iróniával visszatekintve – én sem nagyon adtam soha. De akkor ez nagyon felszabadított. Max Müller egyszer el is mesélte ezt nekem egy hallgatóknak tartott találkozóon, persze négy szemközt, amikor Rombach nem volt ott. Azt mondta, hogy reméli, hogy Rombach nem neheztel rá azért, mert csak *magna cum laudé*t kaphatott – Müller bevallotta, hogy fiatal ordinariusként⁷ túl bátortalan volt ahhoz, hogy a legmagasabb fokozatot ítélje oda Rombachnak, hiszen akkoriban még annyi nagy név volt ott Freiburgban. Túl bátortalan volt, mint ahogyan fiatalon mindannyian kevésbé vagyunk bátrak, mint idősebben. Úgy gondolom, Müller gesztusa nagyon szép volt, kimondott valamit, amit magával kapcsolatban problémásnak ítélt, nehogy szívében rossz érzések verjenek tanyát.⁸ Ezután Müllerhez fűződő kapcsolatom is szorosabbá vált.

Heidegger oktatástól való eltiltása után mindannyiunkban felmerült a kérdés, hogy mi lesz a katedrájával, illetve Szilasi mihez kezd majd vele. Ő kapta meg ugyanis a professzori pozíciót. Max Müller például mást támogatott, Joachim Ritter,⁹ tanáromat és későbbi főnökömet Münsterből, akinek ajánlását is élvezte a professzori kinevezések előtt. Ritter akkor biztos befutónak számított, de végül

⁶ Heinrich Rombach (1923–2004).

⁷ *Ordinarius* = rendes egyetemi tanár, aki a német egyetemek csúcsát képező professzúrák egyike fölött diszponál. Az oktatói táblán ez a legmagasabb beosztás, ugyanakkor több tudományos munkatárs közvetlen munkaadójának, tehát felső kategóriájú állami hivatalnoknak számít.

⁸ A magasztos megfogalmazás a német eredeti szó szerinti fordításában: „nehogy szívét haramiák barlangjává tegye”. Bibliai utalás Máté evangéliuma 21,13 szöveg helyére: „Meg van írva: Az én házamat imádság házának nevezik: ti pedig rablók barlangjává teszitek.”

⁹ Joachim Ritter (1903–1974), filozófus, filozófiatörténész, münsteri rendes egyetemi tanár, a *Collegium Philosophicum* (lásd lejjebb) szemináriumainak szervezője és vezetője, a nevével fémjelzett német filozófiai tömörülés központi alakja.

mégsem ő ért célba. Heidegger hatása még az egyetemen kívülről is nagyon nagy volt.

Szilasi előadásai során – arra már nem emlékszem, hogy a Schellingről vagy a fantázia-problémáról szólókon – nagyon sokakkal ismerkedtem meg. Azt hiszem, hogy a Schelling-órán talákoztam Ernst Tugendhattal¹⁰ és Werner Marxszal.¹¹ Tugendhat akkor tért vissza Amerikából, ahol ösztöndíjjal tartózkodott. Ebben a szemeszterben összebarátkoztunk, elsősorban azért, mert akárcsak a münsteri Lübbe, Freiburgban idegenek voltunk. Nem tudtam teljesen megérteni, hogy egy emigrált zsidó filozófus 1949-ben éppen Freiburgba térjen vissza, egy olyan országba, amely a szüleinek annyit ártott. A szülei ismert emberek voltak, brünni házuk pedig művészettörténetileg is jelentős alkotás, amelyet Mies van der Rohe tervezett. Egyike volt az első olyan háznak, ahol az ablakok és az ajtók egészen a tető szintjéig értek.¹² Néha elgondolkoztam azon, hogy milyen lehetett ott gyerekként. Tugendhat elmondta, hogy egyáltalán nem volt ott nehéz gyerekeskedni, hanem kellemes és szép volt: onnan fentről az egész környéket szemmel lehetett tartani. Tugendhat édesanyja annak a „három nővérnek” az egyike volt, akik 1932–1933-ban Heideggernél tanultak. Az egyik Käthe Viktorius volt, aki Bázelen lett pszichoanalitikus, a másik Helene Weiss,¹³ aki Angliában vagy Skóciában élt, és Arisztotelésszel foglalkozott, és a harmadik volt Grete Tugendhat. Emlékeim szerint Ernst arról mesélt, hogy a freiburgi hazatérését a családban nagy viták előzték meg; az édesapja azt kérdezte, hogy: „Csak nem akarsz ahhoz a disznóhoz [Heideggerhez] menni?”; miközben az édesanyja így nyilatkozott: „Ha filozófiát akarsz tanulni, akkor oda kell menned!”. Tugendhat ezt a második utat választotta, itt is habilitált Freiburgban. Heideggerrel kapcsolatban ő egy sajátos álláspontot foglalt el. Kiváló kutató volt, olyan Heidegger-előadásokat rekonstruált, amelyek már Heideggernek magának sem voltak meg. Tugendhat ezen túl egy nagyon éles

¹⁰ Ernst Tugendhat (1930-).

¹¹ Werner Marx (1910-1994).

¹² A Tugendhat-villa a modernista építészet egyik korai emblematikus dokumentuma. 1929-1930-ban Ludwig Mies van der Rohe tervei alapján építették fel az akkor már Csehszlovákiához tartozó Brünben (Brno). Az építetők, Ernst Tugendhat szülei a vállalkozó-házaspár, Fritz és Grete Tugendhat voltak. Marquard naiv, de szemléletes megfogalmazása arra vonatkozik, hogy a lapos tetős villa ajtó- és ablaknyílásai bizonyos esetekben a teljes fal síkjára kiterjedtek, mivel a vasbeton szerkezet megengedte az üveg függönyfal építését.

¹³ Helene Weiss (1901-1951) Heidegger tanítványa volt a korai 1920-as évek és 1934 között, amikor származása miatt emigrációba kényszerült. Halála előtt leghosszabb ideig a Glasgow-i Egyetemen tanított. Weiss tulajdonában több Heidegger-előadás saját kezű jegyzete volt, amelyek halála után Ernst Tugendhathoz kerültek. Ezek lehetnek azok a nehezen beszerezhető előadásszövegek, amelyeknek a rekonstrukciójáról Marquard később beszél. A kéziratokat 1992-ben a Stanford Egyetem vette meg Tugendhattól, így kerültek az Egyesült Államokba. Ma a stanfordi Heidegger Archívum tulajdonát képezik.

esű analitikus filozófus, aki – szerintem – az analitikus filozófiát túlságosan is komolyan veszi.

SzZ: *Tudták-e annak idején, hogy Szilasi Vilmos Magyarországról származik? Tudtak valamit a múltjáról?*

OM: Igen, természetesen. Még valami hozzá kell tennem ehhez, olyasmit, ami remélhetőleg nem teljesen mentes minden relevanciától. Amikor Münsterből Freiburgba érkeztünk, Heidegger még nem volt elérhető, holott mi azért mentünk oda, hogy Heideggert hallgassuk. Grete, Hermann Lübbe későbbi felesége szintén Freiburgban volt, mielőtt hét szemeszter után Lübbét követte Münsterbe. (Nálunk a helyzet hasonló volt, csak egy kicsit később zajlott le, mint náluk. Már ledoktoráltam, de még nem tettem le az állami véglegesítő vizsgát, miközben a feleségem már igen. Mindenképpen szeretnénk volna ezt összehangolni, és Freiburgból hasonló feltételekkel távozni.) Mindenesetre Lübbének hosszadalmas utat kellett megtennie: Tübingenben Gerhard Krüger¹⁴ asszisztense volt; a Frankfurti Iskolában Horkheimerrel és Adornóval állt kapcsolatban; tanított Erlangenben; Hamburgba ment, és (ha nem tévedek) onnan pedig Kölnbe. Mindig úton volt, és ennek a hátrányai persze előnyére is váltak, mivel mindenhol ismerték. De az alapvető nehézséget ez mégsem szüntette meg, és azt kell mondanom, hogy a generáción sokat szenvedett ettől.

SzZ: *És hogyan került Szilasi ebbe az összefüggésrendszerbe?*

OM: Amikor azon keseregünk, hogy nem tudunk kapcsolatot teremteni Heideggerrel, csak a korábbi generáció olyan alakjaival, mint Eugen Fink, Grete Lübbe azt mondta, hogy csak ne bánkódjunk ezen, mert „van itt valaki más is”. Ez a másik pedig Szilasi volt. Elkezdünk járni a szemináriumaira, és igazán meg voltunk elégedve velük. Nagyon érdekelt minket, hogy Szilasi hogyan viszonyul Heidegger fundamentál-ontológiájához, vagyis hogy az ez alá tartozó speciális ontológiákon mit ért. Szilasi azt mondta, hogy ezek mind tapasztalati tudományok, amelyeket egyenként kell tanulmányoznunk.

Tudtuk róla azt is, hogy volt köze Lukácshoz, de azt nem tudtuk, milyen. Egyszer lemondtam egy Schelling-referátumomat, amit nem is bántam, mivel a kései Schellingről tartottam volna, amelyben nem voltam igazán otthon, és keveset is olvastam tőle, így nem is lehetett volna mestermunka. Szilasi pedig bosszankodva ugyan, de amellett döntött, hogy a beszámoló helyett a *Történelem és osztálytudatról* beszél, különösen pedig az „Eldologiasodás-tanulmány”-ról.¹⁵ A könyvet

¹⁴ Gerhard Krüger (1902-1972) 1952-ben Tübingenből Frankfurt am Mainba került. Lübbe 1955-ben, doktori fokozatszerzése után távozott Freiburgból.

¹⁵ Lukács 1971 (1923).

nem volt könnyű beszerezni. Egy hasonló jelenet ma már elképzelhetetlen lenne. De félreértés ne essék: nem politikai okokat kell ezek mögött keresni, hanem egyszerűen azt, hogy nem voltak példányok a könyvből, annyira ritka volt. A müncheni egyetemi könyvtárban sikerült később újra megtalálnunk, és egy filozófus és teológus barátunk, Steinbüchel¹⁶ után is maradt egy példány Tübingenben. Erre Szilasi hívta fel a figyelmünket, mi pedig elmentünk, és lemásoltuk.

SzZ: *És hogyan, milyen hangnemben beszélt Szilasi Lukácsról? Pozitív vagy más hangvétellel?*

OM: Azt mondta, ami Lukácsról elmondható. Nem volt ebben semmi politikai köntörfalazás. Elmondta, hogy Lukácsnak köze volt Kun Bélához, de hát mit is tudhattunk mi akkor Kun Béláról, hacsak azt nem, hogy voltak bizonyos történeti események, amelyeknek részese volt. Azt is tudtuk, hogy Lukács Budapesten úgy-mond szellemi háztartást vezetett, ahol sok mindenki fordult meg az évek során.

SzZ: *Beszélt-e Szilasi Magyarországról?*

OM: Azon túl, amit eddig is jeleztem, nem sokat. De persze ott volt az 1954-es berni mérkőzés Németország ellen. Megkérdeztük tőle, hogy vajon ki fog győzni, és azt mondta, hogy: „Mindenképpen mi nyerünk!”. Ez viszont csak egy mellékes megjegyzésként hangzott el, nem gondolom, hogy Szilasi nagy futballrajongó lett volna, ellentétben Max Müllerral és – igen, bizony – Heideggerrel. Ők ketten szívvel-lélekkel élték át az eseményeket. Müller személyesen ott volt a Wankdorf-stadionban. Még ma is emlékszem Puskás és Hidegkuti nevére, sőt valamikor a teljes csapatfelállást kívülről fújtam. Meglepő, ám igaz, hogy Heidegger nem látta a televízió és a technika gondviselő erejét, de a labdarúgását igen.

SzZ: *Mivel váltotta ki Önben Szilasi a legnagyobb érdeklődést?*

OM: Valószínűleg Szilasi volt a legérdekesebb freiburgi filozófus. Szilasi révén lett betekintésünk abba, ahogyan Husserl gondolkodott. Két jellegzetes mondasát is ki szeretném itt emelni, az egyik a „gondolkodj értelmesen!”, a másik pedig a „gondolkodj bután!” volt. A „bután” felszólítás itt arra vonatkozott, hogy jól járj utána annak a dolognak, amit nem tudsz. Volt Szilasinak egy harmadik jelentős megfogalmazása is: „gondolkodj drámaian!”. Ez Hegeltől származott *A szellem fenomenológiájából*, és arra vonatkozott, hogy a legfontosabb mindig a legbelső viszonyok feltárása, hiszen ez mindent tartalmaz. Ezt meg lehetett tanulni Szilasitól. Ebből a perspektívából jött az a motiváció is, hogy egy filozófus lehetőség szerint

¹⁶ Theodor Martin Wilhelm Steinbüchel (1888–1949). Marquard itt valószínűleg arra utal, hogy a freiburgi tanulmányainak kezdetekor elhalálozott tübingeni professzor, Steinbüchel hagyatékában maradt egy példány Lukács 1923-as könyvéből.

a nehéz dolgokat megpróbálja könnyűvé tenni és a dolgokhoz magukhoz oda fordulni. Majd pedig ott volt híres tézise, hogy a filozófia tapasztalati tudomány. Ehhez a gondolathoz mindig visszatért, és nagyon erős nyomot hagyott a gondolkodásán. A nehéz filozófiai dolgokat mindig megpróbálta könnyebbé tenni. A filozófusok sokszor érznek késztetést arra, hogy a nehéz dolgokat még nehezebbé tegyék, de ezt Szilasi elítélte. Emlékszem, milyen erővel tudta elmagyarázni, hogy mit kell „transzcendentális tapasztalaton”, „tisza Én”-en, „alkalmazkodott Én”-en értenünk. Ebben az összefüggésben például az intimitás fogalmának szemléletes elemzését adta úgy, hogy közben tartózkodott bármelyik jelenlevő hallgató személyes intimitásának megsértésétől – ez pedig különösen fontos erénye volt. A filozófiai fogalmak között a történetiségre vonatkozóak voltak a legnehezebbek, legbonyolultabbak – de a filozófusok mégis úgy szerettek erről beszélni, hogy ők most „folyamat-tapasztalatot” szereznek. Mi szerettünk ezen viccelődni, és azt mondtuk, hogy ha rákérdéznének, hogy „de milyen tapasztalat ez?”, akkor a válasz így hangzana: „székelési folyamat-tapasztalat”. Az efféle viccek nem is Szilasival kapcsolatban fogalmaztak meg kritikát, hanem olyanokkal szemben, mint a nálam kevéssel idősebb Helmut Höfling, aki szintén Szilasinál tanult. Höfling a filozófia egy sötét formáját művelte: kérdéseket tett fel, és ezekre megpróbált lehetőség szerint nem válaszolni.

SzZ: *Igaz-e az, hogy a Collegium Philosophicum (CP)¹⁷ filozófiai kollokviumaira Ritter Carl Schmittet¹⁸ is meghívta?*

OM: Az igaz, hogy Ritter a CP tízéves fennállásának jubileumi találkozájára meghívta Schmittet. Ott én jegyeztem a köszöntőverset, amelynek témája és hangütése Schmittet nagyon megindította. De ez csak egy eset volt, és az semmiképpen nem igaz, hogy Ritter rendszeresen megkereste volna Schmittet, hogy a szemináriumokra invitálja. Viszont Schmittnek személyes érdekeltségei voltak, rokonai éltek

¹⁷ A Collegium Philosophicum eredetileg egy 1947-ben kezdődő, a münsteri Westfälische-Wilhelms-Universität keretein belül rendszeresen működő emelt szintű szemináriumsorozat volt, amelyet Joachim Ritter vezetett. Az itt megfordult elméletírók közösségét szokás Ritter-iskolának vagy Münsteri Iskolának nevezni és a 20. századi német gondolkodás hegeli alapokon szerveződő konzervatív vagy újkonzervatív, hermeneutikai mozgalmának tekinteni. A Ritter-kör, akárcsak a német fenomenológusok szélesebb értelemben vett csoportja, nem volt igazi „iskola”, mivel nem volt olyan központi tanítás vagy tanrendszer, amelyet tagjai egységesen képviseltek voltak. Bizonyos módszertani és világnézeti kérdésekben való egyetértés kötötte őket össze.

¹⁸ Carl Schmitt (1888-1985). A Ritter-kör szemináriumi idején Schmitt tevékenysége szenzitív kérdésnek számított. A 20. század nagy német jogtudósa és jogfilozófusa nem volt hajlandó együttműködni a második világháború után a német értelmiségnek a szövetségesek által kezdeményezett náciellenes (Entnazifizierung) kezdeményezéseivel, ezért és nyilvánvaló nemzetiszocialista múltja miatt egyetemi katedrát sem kaphatott.

Münsterben, és ha már háromszor vagy négyszer amúgy is odalátogatott, akkor kézenfekvő volt az is, hogy meghívást kapjon a találkozóinkra. Azt is érdemes tudni, hogy a Ritter-kör néhány tagja, például Ernst Wolfgang Böckenförde¹⁹ és Hannah Specht Schmitt tanítványai voltak, a szemináriumokon pedig nem csak Ritter emberei voltak jelen, hanem sok más fakultás tanárai és diákjai is. Például Udo Vierhaus is ez utóbbiak közé tartozott. Ezeken a szemináriumokon nagyon sokat tanultam. Meg kell jegyezni azt is, hogy Schmittnek remek témái voltak, és mint egy jó tanár, sokat foglalkozott a diákokkal: egyszer az én egyik dolgozatomat is elolvasta, és alkalmat talált arra, hogy annak megbeszélése kapcsán további munkára bátorítson. A doktorimat szintén elolvasta, megjegyzéseket is fűzött hozzá, amit ragyogó ajándékként éltem meg. Carl Schmitt kiválóan tudta a fiatalokat motiválni, de jól tudta ezt a saját szempontjából is érvényesíteni, mert a felbátorított diákokkal olyan szövegeket olvastatott el (és kért azok tartalmáról beszámolót is), amelyekre neki már nem volt ideje. Schmitt-tel kapcsolatban mindig felmerülnek az 1933 utáni dolgok, de ezekről a történészek már olyannyira sokat tudtak ekkor is, hogy bizonyos szempontból mi már csak meghallgatni tudtuk őket, nem volt min vitatkozni, én pedig még csak olyan sem voltam, mint Lübbe, aki schmitti baloldali hegelianus lévén, nem is kötötte össze Schmittet közvetlenül azokkal az időkkel. 1968-ban egy történetfilozófiai előadást tartottam, azon Koselleck *Kritika és válságát*²⁰ elemeztük. A könyvben Schmitt gyakori hivatkozási alapnak számított, így a vonatkozó műveket is alaposan el kellett olvasnom. Schmitt szövegeivel tulajdonképpen így kerültem kapcsolatba, és nem korábban, a CP-beli jelenléte nyomán. Ritter és Schmitt az államelméletről akkoriban igen elmélyült beszélgetéseket folytattak, de ez a téma a szemináriumok során merült fel. A CP-n belül Ritter és Schmitt szerepe közé így nem is lehetett egyenlőségjelet tenni.

SzZ: Szilasi művei ismertek voltak-e a kor közönsége előtt?

OM: Természetesen ismerték őket. Julius Ebbinghaus²¹ egyik kollégája Marburgból, Klaus Reich például egészen kritikusan nyilvánult meg egy recenzióban a *Macht und Ohnmacht des Geistes*²² [A szellem ereje és tehetetlensége]-ről. Nem emlékszem pontosan kifogásainak természetére, de az biztos, hogy Szilasi könyve akkor nagy újdonságnak számított.

¹⁹ Ernst Wolfgang Böckenförde (1930–), jogtudós, német szövetségi alkotmánybíró.

²⁰ Reinhart Koselleck (1923–2006) nagyhatású 1954-es doktori értekezése a *Kritik und Krise. Eine Studie zur Pathogenese der bürgerlichen Welt*, amely 1959-ben jelent meg könyvformában (magyarul lásd: Koselleck 2016).

²¹ Julius Ebbinghaus (1885–1981).

²² Szilasi 1946.

SzZ: *Kutatásaim során problematikus volt az is, hogy Szilasi műveinek teljes bibliográfiája nem állt a rendelkezésünkre, és mindig újabb és újabb címek merültek fel. Van-e esetleg olyan, kevésbé ismert tanulmánya, cikke, amelyre szívesen emlékszük?*

OM: Itt van például a Schelling-cikke a *Studia Philosophica* című svájci folyóiratból 1954-ből.²³ De értem, hogy mire céloz. Szilasi nem volt nagyon ismert filozófus. Hogy miért? Ennek okait több dologban is látom: az egyik, hogy akkor vált egy katedra birtokosává, amikor a professzorokat nagy megbecsülés övezte ugyan, de mégsem volt lehetőségük arra, hogy a média eszközei révén is ismertté váljanak; arról a lehetőségről van szó, amivel Adorno nem sokkal később már rendelkezett. Elsősorban szakkonferenciákon kellett helytállniuk, és ezek bizony nem a szélesebb nyilvánosságnak szóltak. Szilasival szemben, konfliktusai miatt, amúgy is nagy volt az ellenállás az egyetemen. Ha magamra tekintek, egy generációval később bizony jóval több alkalom volt arra, hogy ne csak a szakmai közeg révén váljak ismertté, és ne csak filozófusok olvassanak. Gondoljuk el, hogy Szilasinak az összes problémáját cipelnie kellett arra a Schelling-kongresszusra, amelyen a fent említett tanulmányát adta elő. Hatalmas nyomás lehetett rajta, hiszen tudta, hogy ez nem egy megismételhető dolog, oda kellett utaznia, és ezzel az *egyetlen* alkalommal volt lehetősége arra, hogy jó benyomást tegyen.

SzZ: *Beszéljünk még egy keveset Szilasiról. Mely gondolatai voltak hatással az Ön filozófiai látásmódjára?*

OM: Azt mondanám, hogy bizonyos írásai Schellingről, valamint a német idealizmus és a fenomenológia kapcsolatáról. Azt is mondta, hogy a filozófia arra taníthat meg minket, hogy az élet megfelelő helyzetei során lehetőségünk legyen igent vagy nemet mondani. A filozófiai megfontolások összefüggésben állnak a teodicea-problémával – ez is egy olyan gondolat, amelyre különösképpen Szilasinál lettem figyelmes, és persze, nagyon valószínű, hogy az, amit én ebből kihoztam, egészen másképpen nézett ki, mint nála. Először jó kantiánus voltam, de azután Hegel és Schelling határozta meg azt, ahogyan gondolkodom. Hegelt Schellingnél érdekesebbnek is tartom. Hegelnél (Ritter egyik fő hivatkozásánál) találtam meg annak az eszközeit, hogy a polgáriassághoz fűződő viszonyunk kérdését tisztázzam – egy olyan kérdésről van már itt szó, amelyet Szilasi nem tett fel. Ez azonban nem jelenti azt, hogy Szilasitól ne tanultam volna nagyon-nagyon sokat. De én a cselekvéseink nagy dilemmáját akartam megérteni, egy olyan dilemmát, amelynek feloldása egy ideig számomra is nyitott volt: vagy amellel döntünk, hogy megvédjük a polgáriasságot, vagy pedig forradalmat csinálunk.

²³ Szilasi 1954.

SzZ: És hogyan döntött?

OM: Hogy megvédjük a polgáriasságot. A reális forradalmat nekünk 1968 jelentette, de a hatvannyolcasok számára ez nem vezetett túl nagy sikerhez. Egyben pedig ez annak a ritteri tézisnek a cáfolata volt, hogy a hegeli filozófiát forradalmi filozófiának tekintsük, ahogyan azt heidelbergi székfoglalójában kiemelte. Mindent összevetve ezek után vált világossá számomra, hogy a szkepszis elfogadhatóbb eszköz ennek a dilemmának a kezelésére.

SzZ: Schmitt polgárellenes nézeteit elfogadta vagy elutasította?

OM: Határozottan elutasítottam! Mindig az efféle eszmék ellen voltam. Úgy gondolom, hogy észszerűbb a szükségállapotot elkerülni. Ez pedig nem Schmitt tézise, aki azt meglehetősen komolyan vette, és beépítette saját elméletébe. Észszerűbb, ha mértéktartóak vagyunk a teljességre való törekvésünk érdekében, vagyis ne úgy tegyünk, mint a forradalmárok, akik mindig a világmegváltást szeretnék előirányozni.

SzZ: A polgáriasság tekintetében Ön itt olyan álláspontra helyezkedik, mint Thomas Mann?

OM: Az állásponantom tekintetében nagyon fontosnak találom Thomas Mann írásait, és ez a Thomas Mann-értelmezés bizonyos irányjaival szembe is megy. Úgy fogom fel a helyzetet, mint Arisztotelész, akinek a józanságát többre értékelem, mint Platón ömlengéseit.

SzZ: Nagyon izgalmas, amit mond, hiszen Szilasi doktori értekezése, amelyet még magyarul írt, egy rövid Platón-monográfia volt. Ezért a könyvért komoly kritikát kapott, amely gondolatainak eredetiségét kérte rajta számon. Lukács pedig azzal vádolta Szilasi,²⁴ hogy bizonyos gondolatokat ellopott tőle. Az említett plágiumvádak az én vizsgálataim alapján nem támaszthatóak alá, az viszont igaz, hogy Szilasi később a regény elméletéből fontos inspirációkat kapott arra, hogy irodalmi kérdéseket is érintsen műveiben. Szilasi az előadásában beszélt-e irodalmi témákról?

OM: Szilasi nem. Azt viszont meg tudom erősíteni, hogy Ritter és Lukács között bizonyos kérdések kezelésében voltak hasonlóságok. Jómagam kezdetben Kant és Schiller iránt egyformán érdeklődtem, de utána következett Hegel és a nagy kijózanodás, az esztétikáról való lemondás. Kezdetben praktizáltam is, hogy úgy

²⁴ Szilasi 1910. A könyv komoly kritikát kapott a korabeli klasszika-filológusoktól, de Szilasi későbbi barátja, Babits Mihály sem éppen elismerőleg írt róla a *Nyugatban*: „A merészség, harcban-tudományban, lelkesedés jele; s a lelkesedés az, aki túlbecsüli erejét. A lelkesedés az a türelmetlen, aki harcba vág, mielőtt a tudás teljes vértjét felöltene” (Babits 1910: 1478). Lukács György ellenérzésait tolmácsoló levele nem maradt fent, csak Szilasi válasza 1910 májusából (Lukács 1981: 199–202).

mondjam, jóval többet festettem, mint amennyit olvastam, mindenesetre az építéset és a festéset iránti komoly érdeklődést tanúsítottam. Miután egyre több órát, foglalkozást kellett tartanom, illetve a családom is ott volt, egyre kevesebb időm volt rá, majd fel is hagytam vele, de a művészet iránti érdeklődésemet soha nem adtam fel. Mi több, igen jó kapcsolatot tartottam fenn Max Imdahllal,²⁵ aki néhány házra lakott tőlünk, de ma már régen halott. Max egyike volt azoknak a művészettörténészeknek, akik komolyan kiálltak a kortárs művészet mellett.

SzZ: Egyre közelebb kerülünk 1968 évfordulójához, Németországban mind többet hallani 68 örökségéről, történeti megítéléséről és az ezekkel kapcsolatos vitákról. Ez az esemény és a hozzá kapcsolódó mozgalmak, tulajdonképpen a teljes jelenség, annak, aki Magyarországon szocializálódott, meglehetősen ismeretlen volt, és máig idegen is maradt. Milyen személyes tapasztalatai voltak ezekről az eseményekről?

OM: Az értelmezésem bizonyos tekintetben nagyon hasonlít Lübbééhez. Mint tudja, neki akkor több nehézséggel kellett szembesülnie. Annak idején az első reakcióm nem volt határozottan elutasító, de ahogy az idő telt, egyre több lett a kérdőjel, és a kétségek napról napra szaporodtak. Valahogy úgy tudnám összefoglalni, hogy a hatvannyolcasok víziója az volt, hogy a Szövetségi Köztársaságot gyakorlatilag egy, az egyházatyák korára emlékeztető állammá alakítsák.²⁶

SzZ: A saját szociáldemokrata gyökereit is említette. Mi alakította és változtatta meg a hozzáállását az eseményekhez?

OM: A kiindulópont egy dolog volt, de azután következett a helyzet egyre határozottabb átértékelése, és ezt minden – legalábbis gondolkodó – filozófusnál meg lehetett figyelni. Nem meglepő, hogy a történelem szinguláris perspektívája, amint a filozófia, szociológia vagy a teológia lehetőségeivel konfrontálódott, elutasító reakciókat váltott ki. Így volt ez mindig, és így fog történni a jövőben is, ehhez pedig nem muszáj Marxot olvasnunk, elolvashatjuk ezt Fichténél is. A hatvannyolcasok azonban úgy hitték, hogy a jelenlegi kor a kiteljesedett bűnösség kora, és egy teljesen más világot akartak létrehozni. Ez viszont azzal járt, hogy el kellett volna felejtenünk saját végességünket, individualitásunkat, ámde végül el kellett volna felejtenünk a lehetőségeink pluralitását is. Ahogy az idő múlt, egyre inkább ez az

²⁵ Max Imdahl (1925-1988).

²⁶ Ennek a gondolatnak többféle értelmezését is adhatjuk. Az egyházatyák időszakára emlékeztethet az, hogy: (a) bár többféle érvelést használunk, de egy bizonyos eszmerendszer (ott kereszténység; itt egyetemes, baloldali eszméken alapuló társadalom) meghonosítását segítjük elő; (b) fokozatosan leépítünk mindent, ami nem a mi társadalmi és erkölcsi preferenciákat szolgálja; (c) egyszerűen ragaszkodunk ahhoz, hogy vannak ortodox és heterodox álláspontok, és az ortodoxia képviselői a heterodoxia minden formájának ellenállnak.

érzés hatalmasodott el rajtam. Azt is gondolom, hogy éppen ezek a lehetőségek voltak azok, amelyeket a Szövetségi Köztársaságban egészen használható módon és tartósan fennálltak. Így végül a hatvannyolcasok gondolatai elkezdtek károsnak bizonyulni. Berlinben a *Wissenschaftskolleg*ben néhány évvel később egészen tanulságos beszélgetéseket folytattunk erről sok lengyel és magyar kolléga részvételével, ha jól emlékszem Ságvári Ágnes is ott volt a résztvevők között.

SzZ: *Ezzel összefügg annak a kérdése, hogy hogyan viszonyult a Frankfurti Iskola tevékenységéhez?*

OM: A Ritter-iskolát szokás a Frankfurti Iskolával szembeállítani.

SzZ: *Az egyetemi tanulmányaim során egyértelmű tantétel volt, hogy a Ritter-iskola és a Frankfurti Iskola két ellentétes pólust képvisel.*

OM: A Ritter-iskola képviselői ezt túlságosan is hangsúlyozzák, de szigorúan tekintve azt mondhatom, hogy Habermasszal egyáltalán nem voltam rossz viszonyban. Nem fektettem különösen sok energiát abba, hogy a nevemet megismerje, ő pedig nem tett meg minden azért, hogy ezt elkerülje. Azt vallom, hogy a filozófiában szükségünk van a föderalizmusra. Ez a gondolat pedig a hessenieknél megfigyelhető, és amikor a filozófusok egymással vitatkoznak, az inkább nevezhető kellemesnek, mint fárasztónak. Unisono Úr [sic!] sem zárja ki azt, hogy a filozófia művelésében többféle meghatározott vérmérséklet létezik. Apelt például mindig nagyon csodáltam, mivel Habermas több ötlete tőle származik, bizonyos értelemben még a diskurzuselmélet is, de ő ezt sohasem vindikálta magának. Habermas egyszer meg is mondta neki, hogy: „Te nemcsak belerohansz mások kivont kardjába, hanem egyenesen fel is kínárod magad nekik!” Ebben pedig van is valami: Apel mindig konzekvensen és ugyanúgy haladt, Habermas pedig ennél jóval pragmatikusabb volt.

SzZ: *Habermas ismeretsége is részben a 68-as eseményeknek köszönhető...*

OM: De tudjuk, hogy nem csak ennek. Ez bizony így túlzás; de bizonyos szempontból természetesen igaza van. A hatvannyolcasokkal az volt a baj, hogy hiányzott belőlük a humor, halálosan komolyan gondoltak mindent, amit pedig nagyon károsnak tartok, mert visszafelé is elsülhet. Képzeljük el a következő helyzetet, ami akkor más felállásban meg is esett: valaki habilitációja érdekében tanári ösztöndíjra pályázik,²⁷ és szándékosan nem Adornóhoz vagy Apelhez fordul, hanem politikai

²⁷ A német egyetemi magántanár bére az oktatott órák és az oktatott diákok mindenkori számától függ, tehát nem állandó és főleg nem magas. Ameddig nem kap professzori kinevezést, kénytelen egyéb jövedelemforrásokat is keresni. A professzori kinevezés előszobájának számító habilitációs folyamat alatt pályázható tanári ösztöndíj például ilyen.

ellenfeleikhez, hogy a nagyobb diverzitás érdekében ajánlásokat szerezzen a folyamat elindításához. Csakhogy ezek szakmailag elutasító ajánlásokkal kínálják meg; ha felsőbb egyetemi pozíciókról lenne szó, még érthető lenne a dolog, de józanul gondolkodva az ember nem érti az egészet: miért kell mindenkit a vesztőhelyre küldeni, ha nem *azt az* igazságot fejezik ki, amelyet én magam képviselek? Azért is kérдем ezt, mert éppen ezáltal válik a filozófia jóval unalmasabbá. Ez az egész úgy, ahogy van, butaság. A filozófiai igazságok rendszerint minél színesebbek, annál jobbak. Így öregségemre már nem is szeretek választani, mert a filozófiai spektrum egy jelentős részét, konkrétan a nézeteket képviselő embereket nem is ismerem, és így bizonyos lehetőségekkel sem vagyok már tisztában.

SzZ: *Milyen filozófiai problémákkal foglalkozik most? Talán egy új könyvön dolgozik?*

OM: A válaszom: igen! Egy könyvről van szó, amelynek most az a címe, hogy *Skepsis in der Moderne* [Szkepszis a modernitásban]. Ezt a címet a kiadó adta neki, anélkül, hogy engem megkérdezett volna. Eredetileg *Skepsis und Moderne* [Szkepszis és modernitás] lett volna a címe, ami azért egész mást is jelent; ennek az évnek a végén kellene megjelennie.²⁸ Ennek a könyvnek az a különös jelentősége számomra, hogy már nem egészséges szemmel tekintek benne a kultúra folyamatára, hanem egyre gyengülő látással, egy szemklinika orvosainak felügyelete alatt, akik nem is tudják, mondom ezt is némi iróniával, micsoda szerencsénk van, hogy részesei lehetnek egy írásfolyamatnak.

Egyre többet gondolok az életkoromra és az egészségemre, de mégiscsak filozófus vagyok, és szeretem a rossz dilemmákat elkerülni. A pszichoanalitikusok mindig a belsőre szeretnek reflektálni, szeretik elbonyolítani a dolgokat. Mindig felteszem a kérdést, hogy ez jobb vagy inkább az, ha átverekedjük magunkat a problémákon. Egyre inkább az utóbbi mellett vagyok.

SzZ: *A végére egy nehéz kérdést hagytam: milyen irányba tart ma a filozófia?*

OM: Egy dologban biztos vagyok: hogy egy időben nemcsak egy témával foglalkozunk, hanem ugyanakkor az a forma is elkísér minket, amely viszont a filozófiatörténettel együtt változik. Egyik tervem az, hogy ha még lesz hozzá energiám, akkor írok egy kisebb cikket *Verteidigung der Philosophiegeschichte* [A filozófiatörténet védelmében] címmel, mégpedig azért, hogy szembeszegüljek a Német Filozófiai Kongresszus évekkel ezelőtti, Jürgen Mittelstraß²⁹ által sugalmazott állásfoglalásával: hogy a filozófia szisztematikus diszciplína. Elég jól el tudom képzelni, miért képzeli ezt, de úgy gondolom, hogy ez mégiscsak a filozófiatörténet leértékelését

²⁸ Marquard 2007.

²⁹ Jürgen Mittelstraß (1936-) az 1999-ben, Konstanzban tartott XVIII. Német Filozófiai Kongresszus (Deutscher Kongress der Philosophie) elnöke volt.

vonja maga után. Én annak idején, münsteri diákként a másik rendszerben iskoláztam: a könyvtár is történeti szempontok szerint volt rendezve, ami azt jelentette, hogy a témák tanulmányozása közben útközben és komolyabb nehézségek nélkül a filozófiatörténetet is megismertük. A münsteri rendszer lényege az volt, hogy nem a születést vagy az élet útjának felét vették alapul, hanem az úgynevezett „temetőelvet”, vagyis a halálozási dátumot. Amikor egy filozófus meghalt, bizony a többiek is újra el kellett földelni, hogy valamilyen szempont szerint mindenki rendszerezhető legyen. Úgy gondolom, hogy ilyen rendszerezés és általában a temetőelv nélkül nincs forma sem, amely által a filozófiát tanulhatnánk. Ez a gondolat adja majd jövőbeli cikkem első bekezdését, amelyet persze majd további érvek is követnek majd. Hogyan tudunk mégis észszerű filozófiatörténetet írni? Ez a fő probléma, amely tárgyalást igényel.

SzZ: *Hangsúlyozta, hogy minden cikknek egy-egy kisebb történetnek, egy-egy kisebb használható narratívának kellene lennie, de ezek a narratívák nem Foucault vagy Barthes nézetei szerint értendőek.*

OM: Ebben a kérdésben Wilhelf Schapp³⁰ és Hermann Lübbe híve vagyok. Schapp tézise így hangzik: „Az emberek nem mások, mint történeteik”, és itt nagyon fontos kiemelni, hogy a történeteket kifejezést többes számban használja. Ezek a történetek pedig a filozófia valamilyen formáját, egy meghatározott gondolkodásmódot hordoznak. A végeredmény persze az, hogy a filozófiát és az irodalmat nem lehet élesen elválasztanunk egymástól.

Az első filozófiai dolgozat, amelyet megírtam, Ritternél született szemináriumi munkaként, és akkor még nem tudtam, hogy doktori értekezésem alapját fogja képezni. Egy Kant-dolgozatról volt szó, a maga csiszolatlanságában, darabosságában, amelyről Ritter így nyilatkozott: „Marquard, ez azért nem az Opus 1!” – mindig is nagyra értékeltem ennek a megfogalmazásnak az őszinteségét. Csakhogy az a gondolat, amelyet abban a dolgozatban kifejtettem, narratívaként végigkísért egészen első nagyobb munkáimig, a doktori értekezésig.

³⁰ Wilhelm Schapp (1884 - 1965).

Irodalom

- Babits Mihály 1910: Platon [Szilasi Vilmos könyvéről]. *Nyugat* II: 1478–1479.
- Koselleck, Reinhart 2016: *Kritika és válság*. Tanulmány a polgári világ patogeneziséről. Ford.: Boros Gábor. Budapest: Atlantisz.
- Lukács György 1971 (1923): Az eldologiasodás és a proletariátus tudata. Ford.: Tandori Dezső. In *úő: Történelem és osztálytudat*. Budapest: Magvető. 319–509.
- Lukács György 1981: *Levelezése 1902–1917*. Szerk.: Fekete Éva – Karádi Éva. Budapest: Magvető.
- Marquard, Odo 1995: A tudattalan elmélete és a többé-nem-szép művészet. In: Bacsó Béla (szerk.): *Az esztétika vége – avagy se vége, se hossza?* Budapest: Ikon. 88–114.
- Marquard, Odo 2001: *Az egyetemes történelem és más mesék*. Ford.: Mesterházi Miklós. Budapest: Atlantisz.
- Marquard, Odo 2007: *Skepsis in der Moderne*. Stuttgart: Reclam (UB 18524).
- Szalai Zoltán 2017: *Im Schatten Heideggers*. Einführung zu Leben und Werk von Wilhelm Szilasi. Freiburg/München: Karl Alber.
- Szilasi Vilmos 1910: *Platon*. Budapest: Franklin Társulat.
- Szilasi, Wilhelm 1946: *Macht und Ohnmacht des Geistes*. Interpretationen zu Platon: Philebos und Staat VI, Aristoteles: Nikomachische Ethik, Metaphysik IX und XII, Über die Seele III, Über die Interpretationen C 1–5. Bern: Francke.
- Szilasi, Wilhelm 1954: Schellings Anfänge und die Andeutung seines Anliegens. *Studia Philosophica* 14: 51–67.
- Varga Péter András 2017: A filozófiai biográfiaírás művészete. *Századvég* 84: 125–134.

1980: Sóváry János szobra a budapesti Visegrádi utca 38/b alatti bérház (tervezte: Krausz Gábor) homlokzatán. © Fortepan/Angyalöldi Helytörténeti Gyűjtemény

Milyen csomópontjai vannak a magyar viselettörténeti kutatásoknak?

Keszeg Anna

F. Dózsa Katalin – Szatmári Judit Anna – Vér Eszter Virág (szerk.): *Divat, egyén, társadalom. A divattörténeti tudományos konferencia tanulmánykötete*. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó, Eötvös Loránd Tudományegyetem, 2016. 344 oldal.

A *Divat, egyén, társadalom* című kötet összességében úgy jellemezhető, hogy lebilincselő és rengeteg törésvonal szabdalta olvasmány. Jól kifejezi azt, ami a divattal való tudományos foglalkozásként Magyarországon jelen van. E jelenség kutatásának Magyarországon nincsen túlságosan nagy hagyománya: a divatszociológia, a (népi) viseletkutatás és divattörténet szinte le is fedi azokat a társadalom- és humántudományi területeket, ahol említhető eredmények születtek. A divattörténet van és volt a legkitüntetettebb helyzetben, főként F. Dózsa Katalin munkásságának köszönhetően, aki a bemutatott kötetnek is társszerkesztője, illetve a tanulmányok keletkezését motiváló konferenciának a kezdeményezője. A tizennégy tanulmányt tartalmazó kötet a viselettörténet historiográfiai problémáira reflektáló elemzést, divat és pszichoanalízis érintkezési pontjaira rákérdező teoretikus igényű fejtegetést, a 19–20–21. század viseletkultúrájának különböző aspektusaihoz kapcsolódó esettanulmányokat, illetve egy személyes táskatörténeti gyűjtemény keletkezését dokumentáló írást tartalmaz. E tematikus sokféleségből kirajzolódni látszik, hogy a magyar, etnikus hatást mutató divatjelenségek kutatása, illetve a szocializmus divatja jelentenek olyan csomósodási pontokat, ahol a könyv tanulmányai érintkeznek egymással, illetve ahol tágabb és összefüggőbb kutatási horizont látszik kirajzolódni. A kötet egyébként nemcsak tematikus sokféleségében, hanem a tanulmányok választotta lépték változatosságában is zavarba ejtő.

Felveti mindenekelőtt azt a klasszikus kérdést, mit is kutat az, aki a divattörténetet jelöli meg vizsgálódása tárgyaként. E tekintetben a könyv címe és az első tanulmány címe között máris érzékelhető valamelyes feszültség, hiszen a divat és a viselet története korántsem jelenti ugyanazt. A divat ugyanis a nemzetközi kutatási hagyományokban gyakran válik olyan fogalmi összefüggésrendszer részévé,

ahol a „western” jelzővel illetik, ezzel is utalva arra, hogy a „divat mint rendszer” (hogy Roland Barthes klasszikus művének címét használjam) nagyon is nyugati invenció, így mindenfajta *divattörténeti* vizsgálódás szükségszerűen egzotizáló és a kulturális különbségek iránt érzéketlen. Története még a legmerészebb számítások szerint sem hosszabb ezer évnél, s tipikusan a nyugati sebesség-, egyéniség- és modernitáskultusz velejárója. A viselettörténet, amint azt a bevezető tanulmány is érzékelteti, a test takarásával, díszítésével, védelmével kapcsolatos emberi viselkedésmódok történetének kulturálisan azonosítható formáit vizsgálja. A fogalmak közötti feszültség finoman bújik meg a kötet tanulmányai mögött. Ugyanakkor arra is érdemes odafigyelni, hogy az alcímekben a „divattörténeti” határozott névelővel jelenik meg, s e határozott névelő szimptomatikusan utal a divattal kapcsolatos magyarországi kutatások állapotára: van egy és bejegyzett, központi és összeteveszthetetlen divattörténeti konferencia. Csak a párhuzam kedvéért: mindez úgy hangzik, mintha azt a sokféle kutatási irányt, történetileg beágyazott kérdéskört, amit a szerencsésebben kanonizált kulturális részterületek (irodalom, filozófia, művészet stb.) története jelent, egyetlen konferenciába, egyetlen kötetbe szeretnénk belezsúfolni. Azonban a magyar kutatások állapota valóban ezt a típusú eklektikát teszi lehetővé. Ugyanezzel a problémával azonos szerkezete van a kötet egy másik, szintén zavarba ejtő tulajdonságának: a divattörténet klasszikus szereplőinek, intézményeinek nevéhez két-háromsoros enciklopédikus magyarázatok tartoznak. Van lábjegyzet Coco Gabrielle Chanel, Pierre Cardin, Yves Henri Donat Mathieu-Saint-Laurent nevével (Yves Saint Laurent teljes nevének leírásában egyébként sajnálatos módon hiba maradt). Szintén csak a kontraszt végett: képzeljük el egy olyan irodalomtörténeti tanulmánygyűjteményt, ahol Shakespeare, Balzac stb. neve alatt két-háromsoros leírás szerepel lábjegyzetben. Ezek a jegyzetek azonban valószínűleg ugyanazon okból kifolyólag indokoltak, ami miatt a kötet tematikus változatossága is megengedett. Mindkét probléma felveti azonban a kérdést, hogy egy következő, hasonló jellegű kötetnek, az ezt vélhetőleg követő konferenciának nem kell-e jobban szűkítenie, a divat és viselet összefüggését pontosabban tisztáznia, határozottabban meghúzni a kuriózum, általános műveltség, újonnan hozzáférhetővé tett tudományos ismeret közötti határokat.

A kötet egy angol és egy magyar nyelvű bevezetőből, tizennégy, témájuk szerinti kronologikus rendben következő tanulmányból, magyar és angol nyelvű kivonatból, szerzői mutatóból, összesített bibliográfiából, képlistából, tárgy- és névmutatóból áll. Mellékleteiben arra utal, hogy igényes szerkesztésével is le akarja győzni a kötet a téma frivolitásával, megkérdőjelezhető tudományos státuszával szembeni kételyeket.

A bevezető tanulmány historiográfiai jellegű összegzés a viselettörténet diszciplínájának kialakulásáról F. Dózsa Katalin tollából. Ebben a globális összefoglalásban a viselettörténet kialakulási feltételeit, majd tudománnyá válásának

korszakait követhetjük nyomon a szerző korábbi írásaiból már ismerős problémaszervezetben. E cikk a viselet-divat probléma kérdését (amelyet a bevezető is felvet) úgy válaszolja meg, hogy a 20. század elejével divatnak nevezi a viseletet, így a divattörténet tulajdonképpen a viselettörténet egy adott korszaka lesz. F. Dózsának ugyanis meggyőződése, hogy „nincs viselet divat nélkül, feltéve, ha ebben a fogalomban a lényegét tekintjük és nem csupán a legfrissebb európai, főleg párizsi trendeket” (8). A tanulmány kulcsállítása, hogy a divattörténet önálló tudományá a 20. század utolsó harmadában válik, s e korszakról írva tekinti át a témában született magyar nyelvű összefoglalókat. A tanulmányok kronologikus rendjéből – kétségkívül aktualitásuk és globális problémafelvetésük miatt – kiválik Antalóczy Tímea és Pörzsi Zsuzsanna divat és pszichoanalízis viszonyára rákérdező, illetve Hermann Veronika szubkulturális identitásmodelleket vizsgáló írása. Az Antalóczy–Pörzsi-szöveg egy 2010-es Blythe House-i kiállítás és a Je Suis Belle magyar márka kollekciói kapcsán ír arról, hogy milyen szerepe lehet a divatnak olyan kulcsproblémák megértésében, mint a gyermek-anya viszony, a fantáziaműködés, a tudattalan szerepe, a szorongás stb. S ha e tanulmány az öltözködéskultúrát az „emberi létezés egyik alapvető és beszédes gyakorlatának” (56) nevezte, akkor Hermann mellett érvel, hogy a szubkulturák és stílusközösségek olyan stratégiákat azonosítanak, amelyek kulturális gyakorlataink, én-technológiáink szempontjából kulcsfontosságúak. A hipszter és a punk szubkulturák működési logikáira a 20. század második felétől elterjedt identitásmodellek felől rákérdező elemzés arra az ütközésre kíváncsi, amely a kulturális rétegződés formái ellen lázadó identításokat fogyasztói gyakorlattá teszi, s így eltörli szubverzív jellegüket. Hermann stílszerűen Vivienne Westwood mondatával zárja elemzését, aki a Metropolitan Museum of Art 2013-as punk-kiállítása kapcsán mondta, hogy „Van itt oldalt egy WC. Még nem látogattam meg, de biztos vagyok benne, hogy az a legjobb az egész kiállításban” (69).

Ebből a cinikus magasságból/mélységből lépünk át a tanulmánygyűjtemény két leginkább összefüggő írásának erőterébe. Vér Eszter Virág és Borovi Dániel Erzsébet császárné öltözködési szokásaihoz kapcsolódó tanulmányai következnek. Mindkét írás kimerítően adatolt és ahhoz a kutatási projekthez kapcsolódik, amelyet szintén F. Dózsa Katalin irányított, s amely a császárné kultuszának vizsgálatára irányult. Vér tanulmánya jól dokumentálja, hogyan alakult ki a császárné öltözködési stílusa, milyen szerepet játszott öltözködési szokásainak megszilárdulása császárnői imázsának stabilizálódásában, hogyan volt az öltözet alkalmas arra, hogy Erzsébet átmenetet tudjon megvalósítani társadalmi szerepei és státusza között, illetve hogy öltözködési döntéseit önálló fogyasztói tereptapasztalatra alapozta. Ez az elemzés mindannak fényében még izgalmasabb lehet, amit Marie Antoinette vagy „Nagy” Mária román királyné kapcsán szintén megállapít a történetírás: a divat fontos szerepidentifikációs tényezővé válik éppen az olyan

uralkodók esetében, akik különböző kulturális-politikai stb. szempontok szerint rendhagyó módon kerülnek pozícióba. Borovi az Erzsébet királyné magyarországi portréi kapcsán vizsgálja a viselettörténeti forrásérték kérdését. Elemzésének hipotézise, hogy a portrék nem élő modell után, hanem Emil Rabending 1867-es fotósorozata alapján készültek.

A 19. század második felének viselettörténetéhez kapcsolódik Lukács Anikó és Kollár Csilla tanulmánya. Lukács ezúttal a divat előállítói oldalára fókuszál Jámbor Endre szabászati lapja és az azt ért kritikák kapcsán. A *Férfidivat-közlöny* szerkesztőjének életpályája apropóján főként azt a diszkurzív erőteret láthatjuk, amelyben a férfidivatkal kapcsolatos beszédmódok alakultak a korban, pedig Jámbor röviden ismertetett életrajzának társadalomtörténeti kontextusa ugyanolyan izgalmas lenne. A szabászati szaklapok bemutatása kapcsán jól látszik az a problémakör, amely a kötet többi írását is jellemzi: a divatról való gondolkodás a magyar kultúrában a legtöbb esetben a nemzetről való gondolkodással függött össze. Éppen a tizenkilencedik század hatvanas éveinek második felében látható egy olyan tendencia, amely a világdivat iránti érdeklődés megerősödésére enged következtetni. Kollár Csilla a Zsolnay család báli jelmezeiről írott elemzése két társadalomtörténeti jelenséget példáz. Az egyik, hogy a jelmeztervezői tevékenység mennyire épül be a kreatív tervezői munka más ágazatai közé: a Zsolnayak báli jelmezeit általában olyan iparművészek tervezik, akiket gyárunkban szobrászként, formatervezőként foglalkoztatnak. A másik, hogy a magyar polgárságnak ebben a korban mennyire fontos öndefiníciós eszköze volt a báli öltözet, amelyben kulturális tudását, vizuális kultúráját mutatta fel.

A 20. század elejének viseletkultúráját három tanulmány dokumentálja. Szentesi Réka a fűzőviselettel kapcsolatos vitákat tekinti át a korabeli orvostudomány, az öltözködéssel kapcsolatos közbeszéd, illetve a feminizmus beszédmódjainak metszéspontján. A tanulmány jól érzékelteti, hogy e kérdéskör a források multimedialitása szempontjából is legalább annyira bonyolult, mint a kortárs testretusálást érintő viták. Leíró jellegű tanulmány Erdei T. Lilláé, a csipke 20. század eleji magyar divatban játszott szerepéről. A korszak amiatt érdekes, mert a gépi és kézi csipke közötti presztízsbeli különbség ekkor alakul ki, s a csipke kapcsán jól vizsgálható az öltözködés társadalmi használatának kérdésköre a parasztságtól a királyi családig. Szatmári Judit Anna írása a pesti divatszabók társadalomtörténetét vizsgálja az ipar és a művészet közötti választás perspektívájából. Berkovits Andor példáján keresztül jól látható, mennyire voltak/nem voltak meg a magyar piacon ugyanannak a típusú szakmai érdekvédelmi berendezkedésnek a feltételei, amely Párizsban Charles Frederick Worth és Jacques Doucet hatására végbement. Szatmári következtetése némileg egybecseng Simonovics későbbi korszakot illető tanulmányával: a magyar szakma képviselői naprakész divattudással rendelkeztek, s egyéb típusú társadalmi, politikai, gazdasági együttthatók járultak hozzá ahhoz,

hogy ez a naprakész tudás kontrolláltan volt képes integrálódni a magyarországi öltözködéskultúrába.

Fülemile Ágnes „*Avantgarde*” szűrmotívumok – magyar inspiráció, amerikai modernizmus című írása a kötet legterjedelmesebb tanulmánya. Miközben szerényen egy tárgy vizsgálatát ígéri, Kárász Mariska 1927-es Metropolitan Museum of Artban őrzött kétrészesének elemzését, nagyon tág és hihetetlenül izgalmas bemutatását adja mind annak a tudásszerkezetnek, amelyet egy, a húszas években Amerikába emigrált, de budapesti iparművészeti képzést kapott művésznek tulajdoníthatunk, mind pedig annak a beilleszkedési folyamatnak, amelyet a Greenwich Village fénykorában lehetővé tett. E tanulmányban legalább három másik tanulmány csírája van meg: a Kárász testvérek (Kárász Mariska testvére, Kárász Ilonka szintén tervező és illusztrátor volt) életútja, karrierje az amerikai áruházi kultúrával, a *Designed in America* mozgalommal, az amerikai luxusipar 20. század első felében részben európai emigránsok kezén kibontakozó történetével magyarázható. Érdekes módon ez a tanulmány is a magyar–nemzetközi paraméter közötti összefüggésre fókuszálva vonja le következtetését: „Kísérletezően modern volt [Kárász Mariska], miközben a tradíciókból táplálkozott, és éppannyira vált amerikaivá, mint amennyire megmaradt magyarnak” (245).

A 20. század második felének divatjával három írás foglalkozik. Valuch Tibor azokat a történeti folyamatokat tekinti át, amelyek a divat, fogyasztás és öltözködés társadalmi gyakorlatait alakították. A szintetikus igényű összefoglaló a 20. századi végi újradifferenciálódás folyamatainak vázolásával zárul. Simonovics Ildikó tanulmánya arra a kérdésre tér ki: mi történt a magyar „youthquake”-kel, elmaradása, konszolidációja mivel magyarázható? E kérdésre három válasz születik: egyrészt, hogy a „youthcake” robbanása eleinte politikai cenzúra alá kerül, másrészt, hogy a tömegizlés kielégítése miatt a magyar tervezők eleve kevésbé szélsőséges mintát kínáltak a magyar fogyasztónak, harmadrészt pedig mire Magyarországon a „youthcake” feltételei megteremtődtek volna, a nemzetközi divatban a stílárís sokszínűség nyert polgárjogot. E történeti blokk utolsó írása Csipes Antal bemutatója az 1900 és 1980 között készült keretes táska gyűjteményéről. Csipes divatszakíróként jól ismert, ezért is izgalmas olvasmány ez a rövid kollektív történeti leírása. Izgalmas lett volna, ha a gyűjtővel egy olyan, múzeumelméleti kérdések iránt érzékeny kutató készített volna interjút, aki a gyűjtőszervenvedély kialakulását, a gyűjtemény egyes darabjainak történetét alaposabban kontextualizálta volna.

Konklúzióként két olyan problémát emelnék ki, amely globálisan vonatkozhat a kötet tanulmányaira. Ott van mindenekelőtt a divatjelenség magyar kulturális pozíciójának szerepe, annak kérdése, amit Simonovics Ildikó a szocialista divat kapcsán a „magyar nők közös (kispolgári), jó ízlésének” nevezett, s amely az innováción alapuló divatelsajátítás gátját jelentette. Számomra kulcsfontosságú kérdés annak a helynek a tisztázása, amelyet a divat és a viselet a magyar kultúrá-

ban játszott és játszik, hiszen nagyon sok példa világítja meg azt, hogy ez a hely strukturálisan mennyire más és mennyire máshol van, mint a sokáig divattrendeket diktáló nyugat vagy a presztízs- és hivalkodó fogyasztásra berendezkedett kelet országaiban. Az ilyen jellegű összehasonlító divattörténeti kérdésselvetések aktualitása mellett nem lehet elegendő érvelést felhozni. Ugyanakkor a divattal való tudományos foglalkozás hagyományainak, a divat tudományos kérdésként való komolyan vételének intézmény- és társadalomtörténete hasonlóan fontos kérdés. Messzemenően izgalmasnak éreztem azt a lábjegyzetet, amely szintén Simonovics Ildikó tanulmányában fordul elő, s amely a kötet szerkesztőjét divatikónként aposztrofálja: „F. Dózsa Katalin viselettörténet-kutató környezetében kifejezetten divatikónak számított. Kevés ruhája volt, de azt gondosan megválogatta. Az 1970-es évektől férjének párizsi szalonos (Annie Rose) rokonától kapott ruhákat. Így Dior és Annie Rose modelljei is voltak. Bécsi televíziós szereplése és a New York-i Metropolitan Museum-béli munkája kapcsán fontos volt számára, hogy milyen ruhában jelenik meg, és hogy abban sikert és tetszést arasson” (274, 40. lábjegyzet). A lábjegyzet két jelenségre is rámutat: a divattal való foglalkozás a divatjavakhoz való professzionális viszonyt követeli meg gyakorlójától, a rajongói kutatásokhoz hasonló terület, ahol ún. aca-fanek (akadémikus rajongók) képesek professzionális karrierépítésre. Ugyanakkor az öltözködéskultúráról való gondolkodás még abban a fázisban van, amikor a divatjavakhoz való hozzáférésekből adódó társadalmi előnyök hatással vannak a szakmai problématerképre. Ezen a fázison remélhetőleg szintén az ilyen és hasonló kezdeményezések segítenek túljutni. Mindenesetre a *Divat, egyén, társadalom* kötet hasznos, tanulságos és hiánypótló olvasmány.

Pro Minoritate 2017. nyár

Kisebbségvédelem az EU-ban

MANZINGER Krisztián – VINCZE Loránt: Minority SafePack – esély az EU-s kisebbségvédelemre?

Oroszok, ukránok – modernizáció, államiság a keleti szlávoknál

GRÜBER Károly – VASZARI Tamás: Nyugatosok versus szlavofilek, avagy az orosz modernizációs vita történelmi előképei

GÜTI Erika – TÓTH Sándor: Ukrajna – identitás, államiság és egy lehetséges politikai modell a megoldásra

Egykor

ORDASI Ágnes: Egy betiltott kisebbségi lap. A fiumei *La Difesa* története (1898–1901)

JÁNOSI Csongor: A magyar-román belügyi és állambiztonsági kapcsolatok (1955–1965)

Stúdium

HOPPA Enikő: Az olaszországi walsler közösség nyelvi vitalitása

Kutatóúton

„...úgy döntöttem, hogy bemegyek a könyvtárba, és nem jövök ki addig, amíg nem találok választ azokra a kérdésekre, amiken az emberek 89–90 óta öltre mennek, anélkül, hogy tudnák, miről beszélnek.” – Filep Tamás Gusztávval Bárdi Nándor beszélget, 2. rész

Lelet

SZALAY-BOBROVNICZKY Kristóf: Lord Alton of Liverpool laudációja a Magyar Érdemrend Középkeresztje kitüntetés átadásánál

LORD ALTON OF LIVERPOOL: Válaszbeszéd a Magyar Érdemrend Középkeresztje kitüntetés átadása alkalmából

Szemle

NASTASĂ-MATEI, Irina: egy megkésett életrajz

Schmitt, Oliver Jens: *Capitan Codreanu. Aufstieg und Fall des rumänischen Faschistenführers*, Paul Zsolnay Verlag, Wien, 2016

BOGDÁN Péter: Útközállam

Fedince Csilla – Halász Iván – Tóth Mihály: *A független Ukrajna. Államépítés, alkotmányozás és elsiüllyesztett kincsek*, MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont – Kalligram Kiadó, Budapest, 2016

A budapesti Anker-palota 1912-ben. 1910 és 1919 között itt volt a Galilei Kör székhelye.
© Fortepan/Schoch Frigyes

A radikalizmus koordináta-rendszere

Szücs László Gergely

Csunderlik Péter: *Radikálisok, szabadgondolkodók, ateisták. A Galilei Kör története (1908–1919)*. Budapest: Napvilág Kiadó, 2017. 400 oldal.

A Galilei Körről szóló emlékezés két sematikus narratívába illeszkedik, ezeket a trianoni döntés vélt hazai felelőseinek felkutatása dominálja. A mára elhalványult „nagy baloldali elbeszélés” a történeti Magyarország felbomlását strukturális okokkal: a nemzetiségi kérdés megoldatlanságával, az ország elmaradottságából eredő konfliktushelyzetekkel és az ezeket erősítő háborús kimerüléssel magyarázza. E perspektívából nézve a történelmi Magyarország és a birodalom felbomlása organikus folyamat: ahogyan a Károlyi-kormány akciói sem voltak elégségesek az elkerülhetetlen katasztrófa megállítására, úgy a galileisták jószándékú, antimilitarista és antiklerikális felvilágosító akciói sem rázták fel a nemzetet. Az ennél elterjedtebb „jobboldali” történet a magyarságba beépülő gyökértelen elemek rombolásáról szól (337). A Galilei Kör e kontextusban a „destrukció darázsfészkeként” jelenik meg: a diákkörben találjuk a Tisza ellen tervezett merényletek kitervelőit, a Tanácsköztársaság tagjait. Az utóbbi narratívát több értelmiségi mítosz erősíti. A Tormay Cécile *Bujdosó* könyvében megjelenő „tördőfés-teória” szerint a háború elvesztése a belső ellenség aknamunkájával magyarázható. E kontextusban felértékelődik a „szabadkőművesek fiókszervezeteként”, a „tüdővészés diákok” gyülekezőhelyeként jellemzett Galilei Kör, amelynek tagjai idegen erők konspirációjának eredményeként úszhattak meg az antimilitarista akciókat (340). Szekfű Gyula a Galilei Körről alkotott interpretációját a polgári radikalizmusról szóló sztereotipikus leírásába illeszti: a galileistákat a „felületesen asszimilált zsidóság” képviselőiként, a szerves nemzeti fejlődést ellenző gyökértelen liberálisokként írja le (350). A kommunista éra megemlékezések központi eleme viszont az volt, hogy a diákkör több vezetőt is adott a szocialista Magyarországnak (Kunfi Zsigmond a Galilei Kör előadója, Korvin Ottó, Révai József és Rákosi Mátyás a kör tagja volt). Végül azonban – paradox

módon – ez az emlékezeti hagyomány is a „jobboldali” narratívát erősítette: az az interpretáció vált dominánssá, hogy a diákszervezet nem autonóm mozgalmként, hanem a vörös mozgalmak „keltetőjeként” értelmezhető (10).

Csunderlik Péter e torz emlékezeti hagyomány átrajzolására törekszik, amikor a rendszerváltás utáni első, a Galilei Körről szóló monográfia összeállítására vállalkozik. Ezzel igen magasra teszi a mércét első könyvének megírásakor. Céljai eléréséhez mindenekelőtt meg kell jelenítenie annak a korszaknak a politikai miliójét, amelyben a diákkör kifejlődött. A könyv egyúttal azt tűzi ki célul, hogy egy olyan polifonikus elbeszélést terem (12–13), amelyben a feltárt események is értelmet nyernek, és amely tanulsággal járhat jelenkori önértelmezésünkre is. Szaktörténészként viszont – szemben a Horthy-éra és a szocializmus leegyszerűsítő magyarázataival – módszeresen be kell mutatnia a csoportosulás szociológiai jellegzetességeit, a tagok heterogén életútjait. Végül meg kell világítania a kör eszmetörténeti jelentőségét, részletezve az egyéb progresszív irányzatokkal szembeni különbségeket.

„Hazug politikai konstrukció”

Csunderlik meggyőzően tárja föl annak a politikai konstellációnak a jellegzetességeit, amelyben a Galilei Kör alapjait lerakták. A diákkör megalakulása 1908-ra, a második Wekerle-kormány idejére tehető, amely dicstelen kompromisszumok eredményeként jött létre. A történeti kontextus megértéséhez legalább 1904-ig kell visszamennünk, amikor a véderőtörvény megszavaztatásával megbízott Tisza István a házszabály súlyos megsértése árán nyomta át a törvénymódosítást. Ez a tett nemcsak az ellenzéki függetlenségek, hanem a saját párttársak jelentős részében is autoriter vezér képében tüntette fel Tiszát. Az 1905-ös választásokat így a Tiszapárt disszidenseinek és a függetlenségeknek a szövetsége nyerte meg. Ez óriási kihívás elé állította a birodalmi elitet, hiszen a választók az 1867-es rendet elutasító pártszövetséget juttatták volna hatalomra. Az előszentesítés jogával rendelkező Ferenc József végül nem a függetlenségeket, hanem a status quo fenntartása iránt elkötelezett Fejérváry Gézát bízta meg kormányalakítással. Az új kormány azonban csak úgy tudott úrrá lenni a legitimációs válságon, hogy megígérte az addig elodáztott reformok végrehajtását, elsősorban a titkos és szabad választójog bevezetését. A nagyszabású reformtörekvések ígérete a „darabontkormány” mellé állította a progresszív elit jelentős részét – Ady Endrét, Jászi Oszkárt is. A polgári radikálisok és a szociáldemokraták a nemzeti függetlenség mellett elkötelezett közvélemény szemében ettől kezdve a magyar ügy elárulójaként jelentek meg.

Ezzel párhuzamosan az ellenzék – a kormányra kerülés érdekében – egy paktum résztvevőjeként lemondott a függetlenségi program végrehajtásáról. Így 1906-ban a „megszelídített függetlenségiékből”, „Tisza-disszidensekből” és a Katolikus Néppárt koalíciójából jött létre a második Wekerle-kormány, amely a függetlenségi programot sem hajtotta végre és egyéb reformok végrehajtásához is gyenge volt. A függetlenségi közvélemény hiányérzetét a Rákóczi-kultusz csúcsra járatásával próbálta helyettesíteni, és egy nacionalizmussal leplezett birodalombarát politikát intézményesített (18–19). Ez a politika egyszerre űzött csúfot a demokratikus népszuverenitásból és a haladás eszményéből, idegenítette el egymástól az egyaránt megalkuvásra kényszerített nemzeti közvéleményt és progresszív elitet. Az 1906-os év fontosságának kiemelése eseménytörténeti szempontból is nagyon fontos. A reformintézkedések felrúgása és a háttérben zajló politikai egyezségek okozta frusztráció a szociális egyenlőségért küzdő tömegmozgalmaknak kedvezett: így jött létre a Galilei Kör is 1908-ban. De 1906 kiemelése saját történetünk megértéséhez is kulcsfontosságú. Nem önmagában a századforduló parlamenti összecsapásait vagy a hazai belpolitikában dúló polgárháborús állapotokat kell tanulmányoznunk, ha a későbbi magyar elit megosztottságának előzményeit keressük. Az okok vélhetően az 1906-ra látványos formát öltő, velejéig „hazug politikai konstrukcióban” (Bibó 1990: 569–619) keresendők, amely évtizedekre felerősítette az „idegenbarátnak” tekintett progresszívek és az „alakoskodónak” tartott nemzetiek totális kommunikációképtelenségét. E korban gyökeredzik számos, máig élő politikai mítosz is. Azok is, amelyek a Galilei Körről alkotott képet is dominálják, és amelyek fényében a diákkör a jogos követelések ellenére is magyarellensékként és idegenszerűként jelenik meg a hazai közvélemény jelentős része előtt.

Honnan jöttek? Hová mennek?

E mítoszok lebontásához persze annak a kérdésnek a vizsgálata is fontos, hogy milyen céllal jött létre a Galilei Kör, kik voltak a tagok, és milyen értékek, érdekek mentén csatlakoztak. Megítélésem szerint ennek feltérképezésében Csunderlik kevésbé sikeres, mint a politikai előítéletek feltárásában.

A könyv a hivatalos manifesztumokban szereplő célkitűzéseket veti össze a galileisták visszaemlékezéseiben kirajzolódó egykori elvárásokkal. Az alapító dokumentumok tanúsága szerint a kör kettős céllal rendelkezik. Egyrészt a diákság szellemi erejének növelését tűzi ki célul, önképző körök, előadások megszervezésével, kiadványok megjelentetésével. Másrészt szociális céljai vannak, és a dolgozó tömegek oktatásában kíván szerepet vállalni. Csunderlik azonban azt is bemutatja, hogy a szervezet tagjai a polgári radikálisokhoz hasonlóan kezdetül az „Új

Magyarország” úttörőiként tekintenek magukra. Úgy gondolják, hogy a diákkör kicsiben azt modellezi, ahogyan a klerikális és feudális béklyóktól megszabadult ország működni fog. A politikai nyilvánosságban élő képet viszont alapvetően meghatározza a magyar társadalom kettőssége: a modernizált/polgári és történelmi/nemzeti társadalom kettéhasadása (21–22). Így a diákkör a közvélemény jelentős részének szemében kezdettől az „idegen” nagyvárosi kultúra képviselőjeként, a zsidóság felülreprezentáltsága miatt pedig zsidó szervezetként jelenik meg. Ez a kép azonban ellentmondásba kerül a galileisták sajátos antikapitalista és szekuláris önértelmezésével. Antiklerikalizmusuk miatt például állandó konfliktusban állnak a vallásos zsidó egyetemistákkal, például a Makkabea Körrel. A „zsidó nagytőke” térhódításáról szóló nézet pedig alkalmanként a *Szabadgondolat* című galileista lap hasábjain is megjelenik, és van olyan álláspont, amely az antiszemitizmust a zsidó és keresztény gazdasági érdekek konkurenciaharcából eredezteti. Csunderlik így végül meggyőzően mutat rá arra, hogy a Galiei Kör-tagság nem a zsidó identitás pozitív megélésének színtereként, hanem a hátrányként megélt zsidóságból való kilépés terepeként működhetett (145–146).

Érdemes lett volna a Galilei Kört mint sajátos társadalomtörténeti jelenséget is alaposabban megvizsgálni. A szerző azonban nem használta a szociológiai elemzés eszköztárát olyan mértékben, amennyire a könyv kiinduló célkitűzése megkívánta volna. Statisztikai elemzést csak a Tavaszmező Utcai Főgimnázium 1906-os érettségizettjeiről olvashatunk. Az elemzés szerint a 86 érettségizőből tízen csatlakoznak a Galilei Körhöz, és mind a tízről tudjuk, hogy izraelita volt (144). Az adatból Csunderlik a zsidóság döntő súlyára következtet, de arra is rámutat, hogy önmagában az izraelita háttér nem elegendő a Galilei Kör támogatásához: a zsidó diákok háromnegyed része valószínűleg nem radikalizálódik. E gimnazista társaság elemzése viszont valójában nem mond sokat a galileisták társadalmi helyzetéről: a választott populáció kicsi, az adatok igen szűkösek, és a gimnázium helyzete speciális: innen az alapító tagok, és nem a „tipikus galileisták” kerülnek ki.

Rendelkezésre áll azonban egy 1912-es tagnévsor, amely a tagok egyetemi karait is megjeleníti. Csunderlik Péterrel szemben úgy gondolom, ennek a mintegy ezer embernek a lenyomozása messze nem lett volna kivitelezhetetlen feladat, ellenben elkerülhetetlen lett volna egy komplexebb kép megalkotásához. Más társadalomtudományi elemzésekből tudható, hogy léteznek a korszakra nézve teljes és egységesített adatbázisok a bölcsészettudományi, az orvosi, a jogi és a műszaki karokról, melyek alapját anyakönyvek, vizsgajegyzőkönyvek és diplomakönyvek képezik (Karády 2017; Nagy 2012: 195, 2013: 48). Az elmúlt két évtizedben pedig jelentős személysoros adatbázisok készültek a magyarországi egyetemisták külföldi egyetemjárásáról (Szögi 2000, 2001; Patyi 2004). A galileista névsort ezekkel az adatbázisokkal összefűzve a tagok döntő hányadához demográfiai adatok lettek volna hozzárendelhetők, és árnyaltabb képet kaphattunk volna a

tagság családjainak vallási háttéréről, származási helyéről és társadalmi státuszáról. Úgy gondolom, hogy valamilyen bejáratott módszert követő névjelleg-elemzés is tanulságos lett volna. Ennek célja (a szerző elgondolásával ellentétben) nem a származás precíz, egyénekenkénti azonosítása lett volna (143), inkább – a vallási adatokkal összekapcsolva – nagyobb etnikai-felekezeti csoportok közelítő megjelenítése az egyetemista populációkban, a Galilei Körrel való összevetésben. Furcsa, hogy nem tudjuk meg a galileisták nemi arányait sem (például karokra lebontva), annak ellenére, hogy a nemi esélyegyenlőség kérdése a Galilei Kör egyik fontos viszonyítási pontja volt (258).

A társadalomtörténeti elemzés persze csak akkor mondott volna bármit is, ha a társaságot nem önmagában vizsgáljuk, hanem egyrészt a korszak különböző karain tanuló egyetemistákkal, másrészt egyéb diákkörökkel (Egyetemi Kör, a Szent Imre Kör, Makkabea) összevetve. Az összehasonlító elemzések igénye nem születik meg a könyvben, enélkül pedig a megjelenített adatok nem sokat mondanak. Csunderlik szerint a galileisták közül sokan érkeznek az Alföld délkeleti részéről (150), de ezzel nem tudunk mit kezdeni, mert nem tudjuk, hogy a nem galileista szaktársak honnan jönnek. Érdekes továbbá, hogy a könyvben elméleti szinten sem merül fel a tagságon belüli „elit” analitikus elkülönítése, például a *Szabadgondolat*ban aktívan publikáló vagy az előadásokat tartó diákok csoportjának azonosítása. Elmarad a Galilei névsorának a későbbi időszak tudományos, kulturális vagy politikai elitjével, a nagylexikonokban megjelenő személyekkel vagy a Szabadkőműves-páholyok névsoraival való összekapcsolása. Feltehetően csak egy ilyen analízis elvégzése után jelenhettek volna meg előttünk a kor magyar egyetemei mint a különböző háttérű hallgatók versengésének színterei.

Egy ilyen vizsgálat után a „másik Magyarországról” szóló galileista vízió feltehetően nem csak ideológiai hangsúlyt kapott volna. A Galilei Kör a kor radikális elitjével való találkozás színtere (189–197), így a társadalmi tőke megszerzésének, az információcserének, a mobilitásnak egy alternatív csatornájaként lett volna bemutatható – főleg a későbbi életpályák ismeretében. Csunderlik e szempont megjelenítése nélkül a történeti analízist alárendelte az önreprezentációról (például a proletár/kispolgári származásról) szóló elemzéseknek (146–147). Mivel itt leginkább Kelen Jolán és Rákosi Mátyás visszaemlékezéseire támaszkodott, a társadalomtörténeti elemzéseknél a forráskritika ellenére is megnőtt annak a „munkásmozgalmi optikának” a hangsúlya, amelynek felülvizsgálata a könyv megírását eredetileg motiválta.

Az eszmerendszer

A monográfia ennél jóval sikeresebben jelöli ki a Galilei Kör eszmetörténeti státuszát. Pedig nincs könnyű dolga a szerzőnek. Kérdés, hogyan írható meg egy olyan körnek az eszmetörténete, amely nem néhány nemzetközileg is ismert filozófus disputájának színtere (mint amilyen a Vasárnapi Kör), hanem ezres nagyságrendű, impulzív és heterogén diáktársaság gyűjtőhelye. Egy olyan közösség, amely óriási mennyiségben jelentet meg publicisztikákat, azonban nagyon eltérő színvonalon, igen változó értékeket és érdekeket követve. Csunderlik megfontoltan kerüli el a nem szokványos eszmetörténet-írásból adódó csapdahelyzeteket. Először is érezhető egy, az egész könyvet átszövő kísérlet arra, hogy közös kulturális benyomásokat azonosítson, amelyek visszatérő módon bukkannak fel a diákkör diskurzusaiban. Elsősorban irodalmi élményekről van szó: olvashatunk a galileisták Goethe-, Ady- és Petőfi-kultuszáról, Ibsen *Nórájának* a nőmozgalmakban betöltött szerepéről és Bródy Sándorról mint a Herczeg Ferencsel szembeállított ellenpólusról (171–178). A legérdekesebb Turgenyev *Apák és fiúk* című művének kiemelése a diskurzusokban. A mű főhőse, a nihilista diák egyrészt a galileisták ikonikus hőse, aki tudományos érveléssel cáfolja az emberről mint az Isten képmásáról szóló elképzeléseket. Másrészről egy olyan alak, akin keresztül ironikusan, egy görbe tükrön keresztül szemlélhetik magukat: Bazarov a békaboncoló diák, aki nem lát lényeges különbséget saját maga és a kételtű között. Talán a Turgenyev-mű példája mutatja a legjobban, hogy a közös olvasmányélmények nem feltétlenül jelentik közös és kétségbenvonhatatlan meggyőződések kialakítását. A cél inkább egy dinamikusan változó alternatív kánon viszonyítási pontjainak megtalálása. Ezek jelölnék ki galileisták identitásképződésének közös kulturális horizontját azután, hogy a „kor hivatalos kultúráját” már nem tekintik elfogadható perspektívának a világ megértéséhez.

A könyv a társadalomfilozófiai nézetek elemzésénél is olyan értelmezési keretet vázol föl, amely tekintettel van a galileista eszmék heterogenitására és átalakulásaira. Csunderlik először is négy nagy eszmerendszert mutat be: a *pozitivizmust*, a *darwinizmust*, a *szabadgondolkodást* és a *történelmi materializmust*. Ezek az eszmék jelölnék ki azt a „koordináta-rendszert”, amelyen belül az egyes galileista vezéregyeniségek nézeteit első közelítésre elhelyezhetjük, és amely megfelelő tájékozódást nyújthat a körön belüli diskurzusok dinamikájának tanulmányozásához. A könyv a négy irányzatot a századelő magyar radikalizmusának kontextusában értelmezi, így lehántja róluk az utólag rátapadt jelentéstartalmakat. A „szabadgondolkodás” például megérthetetlen a 20. századi liberalizmus felől: nem a másik egyén világgépének toleráns elfogadását jelenti, hanem az előítélet nélküli gondolkodás előmozdítását egy tudományos világgép égisze alatt. Radikálisabb formájában pedig egy új embertípus megteremtését, aki az atyáskodó intézmények hatalmá-

tól megszabadulva állandó gondolati revízióra képes (41–43). A pozitívizmus képviselőit a radikalizmus perspektívájából nem a „faktografikus” tudományos módszer élharcosainak, hanem egy sajátos politikai ideológia képviselőinek kell tekintenünk. E politikai eszmény szerint a Comte által azonosított három nagy történelmi periódust: a *teológiai*, a *metafizikai* és a *pozitív* szakaszt nem a történelem egyes állomásaként, hanem a kortárs társadalmat egyidejűleg strukturáló világképekként kell felfogni. Az emberi világ törvényszerűségeinek empirikus feltárása így a vallási előítéleteken vagy metafizikai spekulációkon nyugvó legitímációs elvek leleplezését, egyúttal egy harmonikus társadalom berendezésének lehetőségét nyújtja (35). A darwinizmus is politikai éllel jelenik meg. Egyrészt, az evolúcióelmélet elterjedése a teremtéstörténeten nyugvó mítosz aláásását, egyúttal az egyház tekintélye által támogatott osztály hatalmának megrendülését ígéri. A galileisták jelentős része egyúttal az „evolucionista monizmus” képviselője: úgy gondolják, hogy a társadalom jelenségei végeredményben az evolúció biológiai törvényszerűségeivel magyarázhatók, és hogy az evolúcióelmélet hosszú távon egy biológiai alapú etika alapját képezheti (39). A történelmi materializmus is megkerülhetetlen irányzat a galileisták körében. Érdekes viszont, hogy míg a pozitívizmust és az evolucionizmust politikai éllel interpretálják, Marx és Engels politikai műve, a *Kommunista kiáltvány* inkább társadalomtudományos elméletként lesz érdekes. A ma uralkodó előítéletekkel szemben a legfontosabb galileista szerzők nem fogadják el a dogmatikus marxista tanokat, és elvetik az alap és felépítmény kettősségére épülő redukcionista társadalomfelfogást. A marxizmust egy lehetséges módszernek tekintik ahhoz, hogy nagyobb társadalmi törvényszerűségeket azonosítsanak metafizikai spekulációk igénybevétele nélkül.

A kötet „ideológiáról” szóló fejezete meggyőzően mutatja be a nagy egyéniségek – például a pozitívista Polányi Károly vagy a baloldali Szabó Ervin – köré épülő csoportok politikai szembenállásának történetét (166–171). A könyv eszmetörténeti karakterét azonban erősítette volna, ha a szerző a felvázolt értelmezési kereten belül néhány filozófiai vita mélyebb és szövegcentrikus elemzésére is vállalkozik. Így be lehetett volna bemutatni, hogy a galileista gondolkodók hogyan próbálták feloldani a radikális politika felől értelmezett négy nagy eszmerendszer belső ellentmondásait. A legfőbb feszültségeket, amelyek mentén elindulhatunk, Csunderlik kiválóan foglalja össze. A pozitívizmusban kifejeződő értéksemlegesség ideálja például kezdettől fogva szemben áll a comte-iánus filozófia politikai értéktelítettségével. A darwini alapokon nyugvó etika problémája, hogy önfelszámoló jellegű: egyrészt az etikai elvek alapját a társadalom „fejlődésének törvényszerűségeiből meríti”, másrészt az etikus társadalom megvalósítását a tudatos megfontolásoktól függetlenül működő „fejlődéstörvényekre” bízta (40–41). De kérdés az is, hogy a szabadgondolkodás által elvárt kritikus önreflexió nem kerül-e ellentmondásba azzal az elvárással, hogy az ember és ember közötti viszonyokat kvázi-természet-

tudományos alapon kell elgondolnunk és szabályoznunk. Ahogyan az is, hogy feloldható-e az a feszültség, amely a történelmi materializmus és a pozitívizmus metafizika-ellenessége és az általuk képviselt, „üdv történeti” sémára épülő történelemfilozófiák között fennáll.

Még izgalmasabb lenne konkrét szövegek mentén feltárni azt a dinamikát, amely az egymással is feszültségben álló eszmerendszerek (így például marxizmus és pozitívizmus) kölcsönhatásából ered. A kontinentális filozófiai hagyományban jártas olvasó előtt inkább az 1920–1930-as évektől kibontakozó nyugati baloldali törekvés az ismert, amely a természettudományos alapokra épülő társadalomelméleteket a marxizmus nézőpontjából kritizálja; amely a pozitív tudomány eredményeit az önreflexív *kritikai elmélet* kontextusában értékeli újra. Ebből a szempontból különösen érdekes annak a galileista kritikai koncepciónak a vizsgálata, amely fordított logikát követ, és a marxista módszereket a monista-természettudományos szemléletnek rendeli alá. Így további elemzést kíván az a megfontolás, amely a termelési viszonyokat szétfeszítő technikai fejlődésről szóló elméletet csak annyiban tekinti érvényesnek, amennyiben hatékony eszközt jelent ahhoz, hogy egy induktív eljárás keretein belül a természeti törvényekhez hasonló társadalmi törvényszerűségeket tudjunk megragadni. Mélyebb vizsgálatot igényel az a sajátos elmélet is, amely Marx jogelméletét a pozitívista Pikler Gyula „belátásos elméletén” keresztül interpretálja (46). Pikler elmélete szerint a jogfejlődés azon nyugszik, hogy az emberek a többé-kevésbé változatlan szükségleteik kielégítéséhez a legmegfelelőbbnek tűnő eszközöket (a jog esetében: ennek megfelelő jogelveket) a robbanásszerűen növekvő ismereteik fényében akarják alkalmazni. Kérdés, például hogy ez az elképzelés hogyan hozható közös nevezőre a marxista osztályelmélettel, amely nem csak a tudatformákat, de a szükségleteket is a nagy konfliktusokban formálódó, folyamatosan változó társadalmi tényezőkként definiálja.

A hiányolt eszme- és társadalomtörténeti elemzéseknek elvégzésére természetesen lehetőségünk van. Csunderlik Péter könyve ugyanis nem csak azért nagyszerű és még sokáig megkerülhetetlen, mert impozáns méretű forrásanyagot ismertet. Számos olyan értelmezési keretet és elbeszélési módot vázol fel, amely útmutatóul szolgálhat a hazai baloldal eszmetörténetével foglalkozó kutatóknak.

Irodalom

- Bibó István 1990: Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem. In *Válogatott tanulmányok II. 1945–1949*. Budapest: Magvető.
- Karády Viktor 2017: Zsidók a honi orvosi piacon (1895–1947). *Szombat*, 2017. 04. 18.
- Nagy Péter Tibor 2012: Bölcsészek szakválasztása és tanárrá válása. A vallás és az etnikai hovatartozás szerepe a két világháború közötti Magyarországon. *Educatio* 2012/2.
- Nagy Péter Tibor 2013: Elitszociológia és neveléstörténet-írás. *Neveléstudomány* 2013/3.
- Patyi Gábor 2004: *Magyarországi diákok bécsi egyetemeken és főiskolákon 1890–1918*. Budapest: ELTE Levéltár.
- Szögi László 2000: *Magyarországi diákok svájci és hollandiai egyetemeken 1789–1919*. Budapest: ELTE Levéltár.
- Szögi László 2001: *Magyarországi diákok németországi egyetemeken és főiskolákon 1789–1919*. Budapest: ELTE Levéltár.

POLITIKATUDOMÁNYI

SZEMLE

2017/3

XXVI. évfolyam

BIBÓ-DÍJ

- *Balázs Zoltán*: A hatalmak elválasztása mint politikai elv

KÖZIGAZGATÁS

- *Hajnal György–Vida Sarolta*: Az ügynökség típusú közigazgatási szervezetek populációs dinamikája (1990–2014)

VEZETÉS ÉS FENNTARTHATÓSÁG

- *Király Gábor–Köves Alexandra–Balázs Bálint*: A politikai vezetés és a rendszerszintű gondolkodás ellentmondásai

ELITKUTATÁS

- *Mehring-Tóth Szilvia*: Képviselők és képviselők a helyi politikai elitben

NEMZETKÖZI KAPCSOLATOK

- *Szűcs Anita*: Kant a nemzetközi rendről – „örök béke” vagy hosszú távú együttműködés?

KITEKINTŐ

- *Szép Viktor*: Közös hang a világpolitikában: az EU külpolitikájának elméleti megközelítései

RECENZIO

- *Oross Dániel*: A Fidesz, mint a magyar politika trendje
(*Boda Zsolt-Szabó Andrea* (szerk): *Trendek a magyar politikában 2. A Fidesz és a többiek: pártok, mozgalmak, politikák*)

KÖNYVFIGYELŐ

SEBŐK MIKLÓS (1979) közgazdász, politológus. Az MTA Társadalomtudományi Kutatóközpontjának tudományos munkatársa, az MTA TK PTI Kormányzás és Közpolitika Osztályának vezetője. Fő kutatási területe a politikai gazdaságtan és a gazdaságpolitika. A *Hatalom szabályok nélkül* (L'Harmattan, 2014) című monográfia, illetve számos folyóirat-publikáció szerzője (*Journal of Comparative Politics, Journal of Legislative Studies, Journal of Public Budgeting, Intersections*). A jelen írás a rendszerváltás politikai gazdaságtanáról szóló kutatási projektjének egyik terméke.

SZALAI ZOLTÁN (1981, Budapest) germanista, kultúrtörténész, a Mathias Corvinus Collegium igazgatója. Doktori disszertációjában Szilasi Vilmos magyar-német filozófus életművét és munkásságát dolgozta fel német nyelven. A Szilasi-monográfia 2017-ben jelent meg a freiburgi Alber Verlag gondozásában, *Im Schatten Heideggers. Einführung zu Leben und Werk von Wilhelm Szilasi* címen.

SZÜCS LÁSZLÓ GERGELY (1979, Székesfehérvár) az MTA Filozófiai Intézetének posztdoktori kutatója. Kutatási területe a kritikai társadalomelmélet, demokraciáelmélet, illetve Jürgen Habermas filozófiája. Fontosabb publikációi a közelműltből: *A kommunikatív hatalom és az emberi jogok: Jürgen Habermas politikai filozófiája a kilencvenes években* (Budapest: Gondolat, 2015); *Kísérlet a magyar hivatalos filozófiai élet Nyugat-képének rekonstrukciójára (1957–1980)* (Szociológiai Szemle 2016/1); *Hányféleképp lehetünk szabadok? Axel Honneth és az individuális szabadság társadalmi rekonstrukciója* (Magyar Filozófiai Szemle 2016/4). Jelenleg egy, az emberi méltóság kortárs társadalomelméleteiről szóló monográfián dolgozik.

ZUH DEODÁTH (1982, Nagyszalonta) az MTA Filozófiai Intézetének posztdoktori kutatója. Kutatási területe a jelenkori filozófiatörténet, Edmund Husserl fenomenológiája, a magyar filozófiatörténet, valamint a művészettörténet filozófiai és elméleti háttere. Legutóbbi publikációi: *Edmund Husserl ismeretfilozófiája* (Budapest: L'Harmattan, 2015); *Arnold Hauser and the Multilayer Theory of Knowledge* (Studies in East European Thought 2015). Jelenleg egy Hauser Arnoldról szóló monográfián dolgozik.

TANULMÁNYOK

BÓDY ZSOMBOR

Elitek a két világháború közötti Magyarországon

SEBŐK MIKLÓS

„Privatizálni a privatizációt”: Az organikus közgazdászok és a gazdasági rendszerváltás ideológiája

METZ RUDOLF

A politikai vezetés három arca.

A vezetés értelmezési lehetőségei a demokráciában

KISS LAJOS ANDRÁS

A „nagy népességcsere” és az európai értelmiség.

A migráció és a menekültválság nyugat-európai recepciója - a szélsőjobbtól a szélsőbalig

BENE ADRIÁN

Értelmiség, bürokrácia, ideológia -

Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz

és Sartre marxista társadalomelmélete

INTERJÚ

SZALAI ZOLTÁN-ZUH DEODÁTH

Beszélgetés Odo Marquarddal

RECENZIO

KESZEG ANNA

Milyen csomópontjai vannak a magyar viselettörténeti kutatásoknak?

SZÜCS LÁSZLÓ GERGELY

A radikalizmus koordináta-rendszere

Ára: 1000 Ft